

## Частина 1

Майже чотири сторіччя скінчили невтомний біг, відколи промайнули в Європі події, що спогадом за них віють ці сторінки. Довго-довго славетна бібліотека Сен-Галенського монастиря про них зберігала літописи. Літописи ті якнайкраще б довести могли, що то справді бувальщина. Та ба! — Їх немає тепер, вони знищені, як і інші, там заховані, літературні скарби...

Це сталося все, як нам каже історія, десь усередині XV-го сторіччя — велична, велика доба. Тоді буяло в усій пишноті лицарство останнім блиском своєї слави, що незабаром геть-геть уже розвіялась. Де розквітли вільні городи, а де зросло могутнє самодержав'я, і існуванню тих оборонців пригнобленого, знедоленого люду надходив край.

Коли скрізь на заході почало ширитись світло культури — Франція, Бургундія, Італія та Австрія, найголовніш, уперше обізнались із життям того народу, що досі його існування ледве чи й уявляли вони. Щоправда, людність із Швайцарією сусідніх держав чула й раніш за Гельвеції вільнолюбних синів. Тільки ж відомо, було лише, що Альпи, хоч країна навдивовижу дика й пустельна, де долини самотні лежать між велетенськими пасмами гір, плекають ловців та чабанів. Хліб насущний вони здобувають тяжкою працею; живуть, як первісні люди, здираються на страшні скелі, вганяють по дрімучих лісах, полюючи на дичину; або пасуть отари скрізь, де тільки можуть знайти їм хоч яку злиденну пашу, навіть близько снігами вічними вкритого верхогір'я.

Але що могло важити за тих часів існування такого народу, ба й не народу, навіть, — кількох мізерних якихось громад, жменьки злидарів, які в поті чола заробляють на хліб, — могутнім владарям сусідніх держав?! Не важило воно нічого для них, не могло уваги привабити, як не ваблять око голодні сарни на злиденній паші кам'янистих круч, коли

поруч, де пішніють буйні пасовища, скубе соковиту траву хмара добре вгодованих отар.

І ось настали часи — який подив збудили горяни! Десь у половині XV-го сторіччя прикували до себе увагу цілого Заходу. По всіх-усюдах лунали чутки — в шалених боях горяни долають німецьке лицарство! Ті йшли втихомирити своїх васалів-бунтарів, а зазнали кривавих поразок. А їх же, проти ворога, була сила-силенна! Вся перевага, здавалося б, на тій стороні — воєнна дисципліна, найдосконаліша зброя?! А втім?! Але найбільше диво — кінноту, яка за тих часів становила найголовнішу силу февдальних армій, пододала піхота.

Вкритих по самі вуха сталлю вояків побороли люди, що не носили жодного захисного знаряддя, які сьак-так узброювалися тим, що трапить до рук — списами, сокирами, киями, й отак кидались у наступ. А над усе — хіба ж не таємні то чари? — лицарів та шляхтичів високого роду перебили звичайні горяни, чабани.

Та перемоги швайцарців раз-у-раз, — під Лявпенем, Земпахом та в інших, не менш славетніх боях, доводили: нові засади громадянського устрою, такі добрі, як і воєнна наука, зросли в суворій країні Гельвеції.

І рішучі перемоги зміцнили навіки незалежність Швайцарських Кантонів. Уперто, непохитно й розважливо члени невеликого союзу чинили опір усім зусиллям могутньої тоді Австрії. Геть лунала-котилась далеко по сусідніх країнах слава звияжців.

І дарма що по стількох боях вони й сами відчували свою силу, та міць, проте, аж до половини XV-го століття, ба ні, ще довше, либонь, — швайцарці зберігали мудру розважність, невибагливість та просте життя попередніх віків.

Грізно лунає війна — громадяни стають до бою. Мине битва — вони знову отари пасуть серед гір. І хто вів перед цілому військові, хто був за

ватажка, — також і собі — чабанського костура. Ватажки сходили з  
свого п'єдесталу проводирів, і мов римські диктатори, додержували  
цілковитої рівності з товаришами-громадянами, покінчивши з  
командуванням, на яке зносили їх їхній хист, на яке кликав їх голос  
батьківщини.

Так ось які сталися були події в лісах Швайцарських Кантонів, восени  
1474-го року...

I

Навколо льодовців тумани линуць

I піняться, немов шалене море

Волоссям довгим, сивим наді мною..

Хитаюсь я... зімлію... якось млосно

Мені стає...

(Манфред).

Двоє мандрівників — один давно вже лишив позаду весну свого  
життя, другий десь років на двадцять два або три — переночували в  
невеличкому містечку Люцерні.

Цей головний центр Люцернського краю мальовниче розкинувся над  
озером Чотирьох Кантонів.

З одягу мандрівників та з цілого вигляду давалося знати, що то  
заможні купці. Обидва йшли пішки; тут бо серед гір така подорож є  
найкраща. Молодий провідник, селянин з Італійських Альпів, поспішав

позаду, ведучи в'ючне лоша з речами подорожніх. Час од часу юнак сідав верхи, але здебільшого також ходю — лоша на вуздечці.

Мандрівники були на око дуже приємні. Видавались на кривих, — певніше — то батько з сином. Бо ж у маленькому заїзді, де перебули вони минулу ніч, усім упало в очі, як шанобливо, з якою повагою молодший ставився до старшого. А тутешні краяни, як і всі люди по глухих закутках від цілого світу заховані, були цікаві саме настільки, наскільки обмежену мали змогу роздобуватись на всілякі новини.

Вони звернули так само увагу й на те, що купці, немов поспішаючи, не схотіли й порозв'язувати свої вантажі. Відмовились зайти в торгівлю, просили пробачити їм, мовляв, не мають на продаж краму гідного люцернських краян. А над усе в маленькому містечкові допекли мандрівні крамарі жіноцтву. Як на здогади цієї частини населення, поведінка чужинців має зв'язок із тим, що везуть вони надто коштовні речі, — либонь, не мають надії знайти спроможних покупців серед Швайцарських гір. Аджеж провідник прохопився — купці прийшли аж з Венеції, де набрали безліч розкошів. З Індії та Єгипту бо вивозять усяку всячину до цього славетного торговельного центру, а звідтіля вже по всіх країнах Європи. А тут, як на те, швайцаркам-дівчатам допіру розкрилися очі: коштовні тканини, дорогоцінне каміння такі приємні на зір! Хоч зазіхати на це — мрія даремна — пусте! Тут їм хоч би глянути! Чудова ж нагода. Але всі надії їх завели. І побавитись дівчат позбавили змоги — вони з того журились страшенно.

Зауважили люди й ось іще яке: західці, ввічливі досить і ґречні, не виявляли, проте, жодних сусиль припасти до серця місцевим красуням. Яка різниця з мандрівними крамарями Льомбардії та Савої! Ті інколи відвідували горян, дедалі — частіше, відколи зміцніла в перемогах країна трохи розжилася і зазнала нових потреб. Які були ті поштиві, які ретельні — що ж? Такий їхній фах! А ці гості якось зовсім ніби нічого не дбають, їх аніяк не обходить можливий у Швайцарії зиск.

Цікавість розпалилась і з того, що мандрівники розмовляли мовою, яка, певна річ, не була ні французька, ні італійська, й аж ніяк не німецька. На думку одного старого офіціанта в заїзді — він колись доїжджав аж Парижу — треба було думати — то мова англійська.

За цей нарід тут у горах знали мало: то горді островитяни, з давніх-давен воюють із Францією; їхнє численне військо колись то вдерлося було до Лісових Кантонів, і його розбито в Рюсвельській долині. Спогадів за це ще не стерло забуття в пам'яті люцернських дідів. Вони чували бувальщину від своїх батьків.

А юнак-проводир, незабаром довідались всі, був родом із Гравсінського краю. Чужинці погодили його вказувати путь, певна річ, — як на це давало його знання гірської місцевости. З юнакових слів, західці мали намір податися до Базеля, тільки манівцями, пустельними дорогами.

Зацікавленість більшала мить-у-мить. Хто ж то такі? Який їхній крам?

Та жодної торбини не розв'язано, і гай-гай! — другого ж таки ранку купці покинули Люцерн. Воліли далекий шлях, погані дороги через мирні швайцарські кантони, ніж трапити до рук шаленим грабіжникам, представникам німецького лицарства. Ті брали бо приклад з могутніх державців, починали борню своєю сваволею, стягали примусову данину з кожного, хто тільки переїжджав їхніми володіннями, дарма що здебільшого ціла територія бувала на милю завширшки, а коли то й ще менша...

От Люцерн лишився позаду.

Кілька годин мандрівники спокійно посувалися далі. Стрімка дорога, важка. Та вбирали очі чарівні краєвиди Швайцарських Альпів — жодної країни в Європі нема над Швайцарію.

Межигір'я скелисті, полонини зелені, широкі озера, гульливі потоки, — все немов як і в інших чудових горах... Але воно тут не те, зовсім не те!.. Незрівняна краса жахних льодовиків! Над швайцарські гори ніде в світі нема!

Але за тих часів краса й велич природи не справляли вражіння на мандрівників та краян. Тубільцеві наймальовничіші краєвиди були такі по знаку, так перепліталися день-у-день з його повсякчасною буденною працею... А мандрівник, е-е, — той бачив, може бути, більше жаху, ніж краси в напрочуд дикій країні. Більше клопотав собі голову тим, як би живому й цілому дістатися де на ночівлю. Де вже там захоплюватися величними пишнотами, які лежать між ним і його відпочинком.

Проте, купців дуже вразило те, що розкинулося їм перед очима. Дорога лежала берегом озера, часом долі понад самим його краєм. Подекуди геть на височині викручувались схилком гори над безоднями, які прямовисно зривались до води, мов мури палацу над доокружним ровом. Час од часу — місцини надійніші, зелениною вкриті узбіччя, заховані полонини, де пасовища, де людські лани... А далі бистрі струмки — в'ються, вигинаються серед маленьких селищ із фантастичними маленькими церквами та дзвіницями, біжать далі між виноградом порослих горбів, ласкаво дзюрчать собі й нарешті вливаються до озера.

Вони йшли й мимохіть милувались.

— Цей ручай, Артуре, — озвався старший подорожній, — нагадує мені життя доброї та щасливої людини.

— А потік — он він шалено мчить із гори, позначаючи путь свій білою піною — нащо схожий він? — запитав Артур.

— На життя хороброго та нещасливого...

— Тоді для мене — потік! — Скричав юнак. — Палкий біг, що жодна людська сила проти нього не стане! Промайне метеором, і край! Що з того?... чекає там слава!

— Так завжди мислить юнацтво, — відказав батько. — І я добре знаю, такі почуття є глибоким корінням у твоєму серці. Ніщо не може їх розвіяти, аж поки тобі добре дасться в тямки жорстока рука лихої долі.

— Це коріння міцно притяте в моєму серці на споді навік! — гукнув Артур. — Адже ж, здається мені, лиха доля вже торкнулася його.

— Говориш, мій сину, за те, на чому ще зовсім не розумієшся. Знай, і половина життя мине, а людина ледве вміє бачити, де справжнє щастя, а де її лихо. От: вганяють, мов за надзвичайною ласкою долі, за тим, що, власне, треба вважати, як вияв гніву її. Он глянь на ту гору: над хмурною вершиною вінець із хмар. Вони підіймаються, вони спускаються знов, — як падає соняшний промінь — але розігнати він їх не може. Дитина сказала б: то слави вінець. А дорослий знає — наближається буря.

Артур глянув туди, де очима вказував батько, на темну верховину найвищої гори.

— Невже туман над диким верхогір'ям така грізна ознака?

— А он поспитай Антонію, — озвався батько; — він розповість тобі легенду.

Артур удався до провідника. Спитав, яку назву має гора, найвища і найвеличніша серед височеного пасма люцернських околиць.

І швайцарець почав розповідати легенду. Тут ніби скінчив своє життя юдейський проконсул Понтій Пілат. Кілька літ він тинявся в пустельних межигір'ях цієї гори, тим то й дістала вона його

ймення. От якось він у розпачі кинувся до страшного озера на її верховині: чи вода не схотіла прийняти його, чи що інше — тільки ж ніби його тінь відвідувала потім це місце, де сталося було самогубство. Цього Антоніо з'ясувати охоти не мав. Сказав тільки, що згодом, частенько з чорних вод з'являється постать людини. І раз-у-раз тоді горнувся туман, збирався над Пекельною горою — давня назва її — потім повивав у пільму цілу верховину. І кожного разу то віщувало бурю, гураган.

Антоніо додав, що чужинцям не вільно здиратись на ту гору й бачити місце, де вкоротив собі віку Понтій Пілат. Міська влада Люцерну геть усім заборонила наближатись до Пілатової гори.

Провідник закінчив. Настала мовчанка. Леґенда, сумнівна й неймовірна, як більшість усіляких леґенд, мандрівників зацікавила. Так от як люди, бувало, з'ясовували звичайні явища природи.

Посувалися далі й далі.

Враз охопив їх палкий подих дужого вітру. Загрімилі погрози, загуло, заревло. Вниз нерівними схилами попливли тумани крізь зубчасті розколини, мов лява потоками з бурхливого кратера. Склі зносили над туманами загострене верхогір'я, роздирали чорні хмари... А там, в далині, різючим контрастом до страшного, до грізної загрози, — променисто палало веселкою в сліпучому сяйві осіннього сонця пасмо Ріґських гір.

Мандрівники стали. Втопили очі. Немов на жахну битву повстануть світло і тьма. А провідник переконував своїм жаргоном з італійських та німецьких слів хутчій поспішати далі. Село бо, де мав їх завести, ще далеко-далеко. Коли темна сила вкриє долину пільмою, буде небезпечна, страшна путь. Він може не знайти дороги.

Тоді мандрівники щільно застібнули коміри своїх плащів, рішуче насунули на очі шапки, добре стягнули застібками широкі пояси й кожен

маючи в правиці гірського костура з залізною кінцівкою, бадьоро й хоробро подалися вперед.

З кожним кроком навколо мінялись картини. Кожна гора, в міру того, як подорожні пересувалися далі, набирала нових форм, нових обрисів.

Такі на погляд непохитні громади, тепер, здається, ненастанно мінливі, рухливі, чимраз новіші, чимраз химерніші: це туман спричинився до такого дива.

Повагом сповзаючи, розкривав туман горби та доли, оповиті млою. Витка, мов покручена, вузьенька тропа вела мандрівників над страшними проваллями, — дивна, дика, барвиста природа, — і вони, кінець-кінцем, зовсім заплутались у шляхах.

— Я хотів би, — озвався, нарешті, старший, — мати таємничу ту голку, що морякам завсіди промовляє, де північ. Вона веде їх у чистому морі, як не видно ні берега, ні узгір'я, ні сонця, ні місяця, ні зірок. Небо й земля одгукнутись не хочуть, і вона сама тоді вказує путь.

— Навряд щоб ота голка нам прислужилась, — відказав юнак. — Що чарівне знаряддя показує напрям на північний полюс — дарма. Тут велетенські кучугури стали б непохитними мурами між магнетною стрілкою й тим, що її притягає.

— Ех, — сказав на те батько, — виглядає так, наче наш провідник з кожною хвилиною безтямніший, що далі ми відходимо від його рідних місцин. Чи й він незабаром буде зовсім нідочого нам, як на твою думку та голка в цьому дикому краї? Можеш ти сказати мені, юначе, — вдався він кепською італійською мовою на адресу Антоніо, — правдивий наш шлях, а чи ми заблудили?

— Сподіваймось, доля веде нас правдивим шляхом, — відказав провідник. — Був він надто збентежений, щоб відповідати одверто.

— Ну, а напівсхована в тумані вода, що блищить у темряві на дні он величезної чорної безодні? Це що? Частина Люцернського озера, чи вдершись на гору, дійшли вже нового?

Антоніо міг тільки сказати, що вони вже неподалік Люцернського озера. Сподівався, може вода в далечині є затока його.

Артур розлютився:

— Ах, ти ж такий-сякий! — скричав молодик. — Начувайся! Чого берешся діла, на якому до пуття ти не тямиш?

— Е-е, Артуре, годі! — втрутився батько. — Як ти хлопця налякаєш, він дремене. Ми тоді позбавимось і тієї маленької вигоди, що дасть нам його хоч яке там знання місцевости, цілком чужої нам. А спробуй ужити кия — він кине́ться на тебе з ножом: такі звичаї мстивих льомбардців. Застерігаю, нам ти не допоможеш, наслідки твоєї поведінки будуть дуже лихі...

Тоді він сказав до італійця — той мовчки, нічого не розуміючи, поглядав на обох:

— Слухай ось, друже, — знов ламана італійська мова, — не вважай на запал цього юнака. Я образити тебе не дам. А ось скажи мені краще, коли тільки зумієш, назви тих сіл, що їх сьогодні нам треба перейти.

Звуки ласкаві — і провідник заспокоївся. Він був таки трохи злякався сердитого голосу та юнакових погроз. Тоді враз посипав своєю рідною говіркою безліч назв. Груба німецька вимова дивно перепліталася з ніжними звуками італійського говору. Тільки ж слухачеві то все нідочого. Він назв не зрозумів. Тут уже й старому увірвався терпець.

— Веди ж нас, — скричав він, — де хочеш! Я бачу, не варт гаяти час, намагаючись тебе зрозуміти.

Вони рушили. Але тепер проводир із лошам ішов попереду. Хмарки купчились, і туман, що був перше ніби легка пара, взявся дрібним дощем; водяним порохом укривав плащі подорожнім. Проразливим стогоном гомінкі звуки лунали далеко-далеко між гірських верховин; Пілатова гора немов справді віщує бурю. Проводир квапився, нетерпляче підганяв своїх супутників, так наче б то це не він сам же й затримує їх, бо вказує шлях дуже повільно й нерішуче.

Перейшли десь миль із чотири. Але вони були удвічі довші, і ось тепер мандрівники, нарешті, опинилися знову на вузькій тропі вповдовж аж краю безодні. Внизу — вода. Яка? Хто з них може це визначити? Вітер, щоправда, час од часу тумани розганяв; тоді сліпив очі блиск бурхливих хвиль унизу. Може те саме озеро, що з його берегів вони вранці почали свою подорож; може інша така сама вода, а може й ріка, чи широкий потік — що з того? Годі було роздивитись. Єдине з певністю могли собі казати, — то не ті береги Люцернського озера, що їх вони вже переходили. Порив вітру покаже — то води на дні, то часом і протилежний берег; але яка віддаль від них по той бік — не знати, хоч як добре видно височенні стрімкі скелі та кудлаті сосни; дерева безладно розкидані, подекуди купами, а де поодинокі на кручах, над самою водою.

Досі стежка, хоч стрімка й нерівна, добре вирізнялася, позначаючись слідами переїжджих верхівців та піших подорожніх. Мандрівники йшли. Антонію попереду. Ось він досягає узгір'я, ведучи за вуздечку лоша. Обом чужинцям видно, там дорога враз завертає. Коли це провідник раптом став, скрикнувши якесь прокляття. Артурові видалося, що й кінь так само вжахнувся. Бо він уступився назад, уперся передніми нагами, широко розставивши їх — знати, вперто поклав собі не рушити з місця. Жах сповнив коня, жах від чогось, що було перед ним.

Артур кинувся стрімголов уперед. Не цікавість і не переляк: але жодна небезпека не повинна спіткати його батька! Він мусить перший її стрінути, мусить їй запобігти. Вихорем доскочив умить до Антонію на скелясту площинку, де дорога, здавалось, вже зовсім скінчилась. Перед

ним — безодня. Жахне провалля ховалось у тумані, зникала глибінь, але, мабуть, була десь футів на триста.

Обидвом мандрівникам серце сповнив холодний жах. Кінь також зляканий і тривожний. Несподівана перешкода. Видима річ, її не подолати ніяк.

Підійшов батько. З обличчя старого знати юнакам, — його також опала страшенна тривога. Став поруч них, пильно-пильно вдивляється вниз у чорну безодню; тоді оглядається навколо; даремно шукають очі, чи немає де далі тропи, яка не могла ж вести-вести, та тут так фатально кінчитись.

Яку мить стояли нерішуче, вагалися, що чинити далі. Тяжка гризота опосіла Артура. Треба придумати щось, але що ж? — щоб посуватися далі. Батько вже майже вирішив пропонувати вернутись назад тим самим шляхом, що ним вони дістались сюди.

Раптом — дикий вітер заревів, ще сильніший, ще гучніший пролунав у долині. Вони хапались на кущі, за громади стрімкі — кожен свідомий небезпеки: вихор так легко може скинути їх з того ненадійного місця. Ба й бідолашне лоша, здавалось, ще міцніше вперлось ногами у ґрунт, намагаючись встояти поривам дужого гураґану.

Вихор знову пронісся — такий дужий, такий незрівняно поривний; вони відчули, — затремтіла круча. Ще хвилина, коли б вчасно були не схаменулись змело б їх геть долі, мов листя сухе.

Та шалений вихор промчав — і на кілька хвилин розвіявся густий над долиною морок. Розплились тумани. Виринула вся природа. Подорожні виразно тепер побачили, що стало їм на заваді.

Одна хвилина, та бистре Артурове око враз ухопило, що тропа з площадки, де вони стояли, бігла раніше далі в тому самому напрямі,

грубим шаром землі, що вкривав стрімкий похил височенної кручі. Але сталася була страшенна завала, це раз-у-раз трапляється по диких країнах, і земля з кручі зсунулась з прокладеною зверху тропою, з кущами, з деревами — з усім, впала на дно шумливого провалля, у бистру ріку. Добре ж побачили, вода там унизу, — саме ріка, — не озеро, не затока його, як гадали вони досі.

До такої завали мабуть спричинився землетрус. В країнах тих то не диво, трапляється часто. Ота земля являла собою тепер дужу порепану брилу, руїни. Росло там кілька поземно розкинутих дерев; інші знов дерева впали верхів'ями униз, розбились дощенту, і їх киг нуло, немов билинки, в бистринь, у ріку, ту ріку, що її береги колись укривали вони були тінню. Круча геть гола лишалась позаду, мов без м'яса кістяк страшної потвори, страшенній безодні здіймалася муром. А провалля скидалось на каменярню, тільки жахливіше, бо створене нещодавно, не поросло поки жодними пагонами, якими природа швидко вкриває поверхню навіть найнеплодючіших проваллів та скель.

Так, руїна сталась дуже недавно. Артурові це ясно цілком.

Але він щось угледів іще. По той бік ріки, туди вище, за долиною, над сосновими лісами, над кручами — висока чотирьокутна будівля, мов руїни готичної вежі.

Артур хутчій кинувся до Антонію:

— Що то є, чи ти знаєш?

Певна річ, такий надзвичайний краєвид не може стерти забуття, досить побачити його один раз.

І справді, юнак-проводир одразу радісно вигукнув:

— Геєрштейн! Геєрштейн! Яструбова скеля, — пояснив він. І зараз же додав у захваті:

— Я пізнаю її стару вежу, а он далеко гостра круча, немов дзвіниця, де з верхівки яструб ягнятник [1] схопив сина одного власника цього замку.

І Антоніо почав розказувати про власника Геєрштейнського палацу. Але на цю мить замок, скелі, ліси та провалля зігов потонули в тумані. Антоніо оповідав, яке сталося диво: та дитина знову вернулася в батьківські обійми...

Коли враз — на обличчі жах, чути панічний крик:

— Стережіться! Буря! Гураган!

Буйний вихор, шалений і дикий, промчав, покотився і стих. За хвилину розійшовся, розвіявся туман; перед очима той самий мальовничий жах.

Мандрівники знову дивились на палац. Артур, нарешті, промовив:

— Вежа десь зовсім пустельна. Ніяк не вглежу жодного диму, а по мурах побиті зубці.

— З давніх-давен там ніхто не живе, — відповів проводир, — а проте, як хотілося б мені бути оце біля палацу. Неподалік живе шановний Арнольд Бідерман. голова Унтервальденського Кантону." Ручуся, він пречудово б нас привітав. Ніколи не відмовляє подорожнім, гостинно приймає і частує усім, що має найкращого в коморі та льоху.

— Я за нього чував, — сказав старший мандрівник, — Антоніо довідався вже, що його звать Філіпсон: — гомонять, то добрий, гостинний чоловік, цілком заслуговує на довіру своїх громадян.

— Оце справедливо, — промовив селянин. — От коли б продертись до тієї оселі. Нас так би там стрінули, нам порадили б до пуття, кудю іти далі. Марна надія... Як потрапиш до Яструбового замку, коли не маєш нічого схожого на яструбові крила? На це відповіді бути не може...

Але Артур кинув сміливий виклик.

II

Іди за мною...

Так, тобі зручніше

Спиратися на мене...

Йди мерщій!

Неначе погустішав той туман...

Дай правицю мені.

Вже недалеко

Нам до осель...

(Манфред).

Артур пильно роздивлявся навколо, хоч усе заволікали густі туманові хвилі. Бувши на розум бистрий і не боязкий, він збагнув: вихід є. Блискавична думка шугнула йому в голову. Він сказав:

— В кожному іншому місці я б гадав, що завірюха вщухне. Але годі щось зрозуміти в такій дикій країні. Разом із землею, провалилась і наша

тропа. Та я бачив її там на дні провалля, біла смуга між землею й камінням. Дозвольте мені, батьку, ось що зробити: я поповзу над безоднею, краєм цієї кручі до того місця, де мене буде видно з палацу. Мусить же бути до нього шлях. Коли стежечка є, я її відшукаю, а ні — принаймні якось дам знак тим, хто живе біля Яструбового гнізда...

— В жодному разі — ні! — рішуче урвав мову йому батько. — Але думка чудова. Схоче туди йти наш провідник — хай! Він на те знає місцевість, він горянин...

Антонію категорично відмовився.

— Я народився в горах, так, — сказав він, — але ніколи не вганяв по скелях, мов гончаки, і я не маю крил перелітати з кручі на кручу, мов крук. А золото не може бути мені дорожче за життя.

— Хай доля боронить, я не буду спокушати тебе золотом, — мовив Філіпсон. — Йди, мій сину, я за тобою.

— Даруйте мені, батьку, я на це не пристану. Досить, коли ризикне життям один із нас. Моє життя за всіма законами природи та здорового розуму важить менше. Я піду перший і сам.

— Ні, Артуре, — категорично заперечив батько: — ні, сину мій, я багато горя зазнав, але такої втрати не зніс би.

— Але, батьку, адже ж усе скінчиться гаразд, якщо ви дозволите мені піти самому. Не можу, не маю жодного права починати небезпечну путь, коли ви не відмовитесь свого наміру. Ви ж подумайте тільки: силкуючись подолати страшні перешкоди, роблячи крок уперед, я все озирався б, чи дійшли ви того місця, де я стояв перед тим. Зміркуйте! Загину я — втрата така невелика, впаду, як упали листя й дерева, — ніхто й не помітить. Але ви — якщо посковзнеться ваша нога, якщо

затремтить ваша рука — подумайте тільки — яке велике діло загине тоді!

— Так, сину, — батько тяжко зітхнув: — я мушу жити. Мушу жити, навіть, коли б утратив в тобі все найдорожче для мене на світі. Іди ти! Йди сам! Хай щастить тобі на все добре! Ноги маєш молоді, руки дужі... Ти здирався на найвищі гори... Ти звик до всіх небезпек... Але пам'ятай, дитино, передусім — обережність! Будь сміливий, але добре те знай, що є на світі людина, яка... коли втратить тебе. — виконає свій обов'язок, але не зможе жити й піде за тобою. Це був би, Артуре, жалюгідний кінець нашого з тобою життя...

Юнак мовчки, спокійно й твердо почав лагодитись. Скинувши з себе важкого плаща, він лишився у вузькому сірому вбранні; крізь нього добре вирисовувались граційні поставні зариси його молодого дужого тіла.

Побачивши батько, що син підійшов із ними попрощатись, зблід і увесь якось ослаб. Зібравши всю силу свого голосу, він рішуче взяв дозвіл назад і категорично звелів не рушати з місця. Та Артур уже не слухав нічого. Він почав спускатися.

Перше схопився за гілля старого ясеня, що стримів із розколини в кручі, і так, рукою за віття, він досягнув, хоч і з великою небезпекою, вузького входу до провалля; саме й мав намір сюдою поповзти.

Обидва, старий й юнак-проводир, затамувавши віддих дивились на молодика. Одна мить була така, що навіть провідник перелякано оступився назад — йому забило аж дух.

Справді, Артур наражав своє життя на страшну небезпеку. Край скелі, де він плазував, видавався здаля такий вузенький, що ось вже зовсім зникав з очей. А він усе посувався вперед. То оберне обличчя до скелі, то гляне перед себе, то в небо здіймає зір — тільки щоб не глянути й на мить у безодню.

Двоє стежили за відважним юнаком, — погляд сторожкий і тривожний. Не людина, а мов комашка повзе на поверхні прямовисного. муру. Видно, що рухається, але як — далеко просторінь того бачити не дає. І така гризота напала тоді батька. Чом він не зумів сина спинити?! Чом не настояв на попередній думці — повернутися на ніч знов до Люцерна?! Дуже незручно, забрало б багато часу, небезпека велика, звичайно, але тоді, принаймні, він поділяв би долю свого улюбленця-сина.

А молодик повз. Зібрав усю міць свого духу, приборкував буйну фантазію, щоб не розпалася, не накликала жахливих картин можливого страшного загину. Не думати! Все підкорити владі холодного розуму — то найкращий ґрунт справжній відвазі.

"Круча, — казав він собі, — звичайно вузька, проте досить широка, щоб я міг на ній триматися; прискалки та розколини малі й одна від одної далеко; але на тих я можу ставати ногами, інші знов у пригоді мені тим, що я хапаюсь за них, от мов стою на міцній площинці, на мармурове поруччя спершись рукою. Я врятуюсь, це залежить тільки від мене. Сунься, Артуре, рішуче, ставай твердо й міцно тримайся. Хай безодня розкриває пашу — дарма!"

Здоровий розум мав молодик, до того ж йому не первина, і він лізе далі й далі, повагом посуваючись уперед з пересторогою, дужий і непохитний. Так, тільки так може не дійти він майже неминучої загибелі.

Ось доповз він того місця, де висунулася круча; утворювала кут глибочченному проваллю. Наблизилась найкритичніша мить.

Круча стриміла більше як на шість футів над бурхливим потоком. Внизу ревом ревла безмежна глибочінь, мов грім під землею гримів. Артур уважно роздивився все місце. Побачив кущі, траву, навіть кілька засохлих дерев, і зрозумів, що круча становить уже край провалля; коли б зумів його обминути, напевно знайшлася б стежка, що її так дивно

урвала руїна могутньої природи. Але край од кручі висовувався дуже далеко; аж ніяк не можна ні пролізти під ним, ані його обминати. А що кількома футами вища вона була за це місце, де опинився Артур, то й перелізти було дуже важко. Та робити нічого, це єдина надія, і Артур, усвідомлюючи, що це, мабуть, чи не остання перешкода на його шляху, мусів зважитись.

Неподалік росло дерево. Воно допомогло йому здертися на вершину. Ось він стає на кручу ногами — врятований! — здоровить думкою себе, бо бачить одразу дике громаддя скель та лісів і там — похмурий палац Геєрштейн, над ним сивий димок. Коли раптом... що це? Йому холодне в жилах кров... велетенська круча під ногами хитається, поволі схиляється вперед і кудись суне.

Ця круча, що вже була зсунулась із свого місця, далеко вигиналась по останньому землетрусі, ледве трималась. Скоро став він на неї ногою — вона втратила свою рівновагу.

Яка небезпека! Природжений інстинкт самооборони відкинув Артура назад. Він обережно-обережно сплигнув на те саме дерево, що ним допіру сюди злізав. Якось непоборна сила примусила юнака повернути голову назад — не міг відірвати очей од страшної кручі. Він дивиться і бачить, круча секунду хитається, наче не знаючи в яку сторону падати. Який жах! Коли впаде на бік, туди, де Артурове дерево, — його задушить, розчавить, не лишить і сліду. Може хвилина, може більше, він не знає, довгий, безконечний час, — скеля впала просто вперед. Велетенська скеляна брила, щонайменше на тисячу пудів, як рине униз, — розбиває, трощить в блискавичному леті кущі, дерева, ламле все навколо. І, нарешті, вибухає сто гармат — скеля скотилась у воду! Від скелі до скелі, з провалля у провалля, по горах та полонинах гомінка прокотилась луна. Тисячі відгомонів-звуків гули й гули, котились до вічних снігів.

Тоді враз тиша. Байдужі сніги, у величній самоті, вислухали скажений гуркіт і дали завмерти йому; не відгукнулись.

Що відчував у цю мить бідолашний батько?

Бачив, як сунула величезна скеля, Артура розглядіти не міг. Перший рух його бігти, мерщій мчати в безодню! Кинутись услід за Артуром! Але Антонію джкими руками схопив його. Філіпсон обернувся, на обличчі лют, така страшна, як буває у ведмедиці, що їй забрали ведмежата.

— Пуст! Я заб'ю тебе!

Але Антонію в розпуці упав навколішки:

— В мене також є батько! — хрипко вирвалось йому з задиханих, грудей.

Це був крик од щирого серця. Мандрівник одразу схаменувся. Хотів щось сказати, але ні крику не чути, ні звуку. Нарешті повільно, з розпачем, майже безтямний, мовив:

— Він у мене був останній... Найулюбленіший і найкращий син... А там... Над полониною вже злітаються хижак... питимуть його молоду кров... Але я побачу його ще раз! — рвачко метнувся бідолаха до кручі, а над головами обох пролітали шуліки, — ...я ще раз побачу Артура, раніш, ніж вовки та орли його заклюють. Антонію, не тримай мене! — скричав з одчаєм старий. — Лишайся й дивися на мене. Загину — тоді доручаю тобі, пам'ятай: виймеш з моєї валізки запечатані папери й не гаючи часу, мерщій завезеш їх тій особі, що на її ім'я вони заадресовані. А в гамані досить грошей поховати нас з сином, лишиться чимало й тобі за тяжку працю твою...

Чесний швайцарець хоч і не дуже вмів метикувати, проте мав добре, чуле серце. На останні слова старого він жалісно заплакав. Уже не зважувався дратувати його намовами, не міг чинити опір його намірам. Мовчки дивився, як старий лагодився перейти ту саму смертельну

безодню, де, очевидячки, його син знайшов свій загин. В розпачі батьківської любови поспішав Філіпсон поділити однакову долю.

Коли це з-за того самого рогу, де відірвалася кам'яна брила, як Артур був на неї став, розлігся гучний пронизливий звук велетенського буйволового рогу. За давніх-давен грізний рев такого рогу закликав горян до бою, а підчас воєн правив за музичний струмент.

— Слухайте! Слухайте! — скричав провідник. — То гасло з Геєрштейну. Напевно хтось з'явиться нам на допомогу. Покаже безпечну путь! Ми відшукаємо вашого сина. Гляньте, он гляньте! Он на дереві — бачте, блищить крізь туман... біле щось розвівається. О, то на тому самому місці, де відірвалася скеля!..

Батько силкувався туди глянути, але очі сповнилися слізьми. Він ніяк не міг роздивитися.

— Однаково, — з тяжким смутком промовив: — я побачу трупа.

— Живого, живого побачите, дивіться, як розвівається біла тканина...

— Це з одягу його, — розпачливо зітхнув батько, — болючий пам'ятник його життю. Сина я не бачу. Мої очі стріли загибель останнього сина... О. краще б їх виклювали гірські шуліки.

— Та ні ж, подивіться! То не на гілці висить щось. Білий шмат притятий до жердини, хтось нею махає. Це ж син ваш дає знак, що він урятувався.

— О, — задихаючись сказав Філіпсон, — коли цьому правда... хай благословенні будуть очі, що бачили це, хай благословенні будуть уста, що мені це промовили. Якщо ми його знайдем... це буде найщасливіший день і для нас, і для тебе! — скричав він уже з силою.

— Ні, — палко відказав провідник, — я прошу тільки, майте терпець і послухайтесь моєї доброї ради. Яка буде мені ганьба, якщо дам вам загинути, провина бо це тільки провідникова, — провадив він далі, так, немов би це від нього залежало заборонити горі скидати свої тумани з страшного чола, або перешкодити брилі гупнути в безодню, чи не дозволити старому, що його сивизна мала б свідчити про здоровий розум, вихоплювати кинджала, мов льомбардський бандит.

Так базікав балакучий одразу провідник. Міг би довго себе потішати в такий спосіб, бо старий не слухав його.

Кожним ударом живчика, кожним ударом серця, кожною думкою ніби мчав у тому напрямі, де щось мало означати рятунок його сина. І кінець-кінцем він пересвідчився: тканина справді віяла в людській руці.

І тоді криласта надія вже забуяла натомість давнього розпачу. Життя!

Він знов почав лагодитися, щоб поповзти до свого улюбленця, якось йому допомогти. Провідник просив, благав, нарешті, вмовив таки. Але старий за хвилину почав знову вагатися.

— Та хіба ж можете поповзти отим краєм? Хіба досить ясні ваші очі, хіба такі вже міцні ваші ноги! Очі — сповнені сліз, тремтливі ноги, от мов листя тополі, що під нею ми стоїмо. Лишаймось, поки надійде хтось, хто краще дасть допомогу, ніж я, і ніж ви. Ось, скажу вам, я впізнав звук: то ріг доброго Арнольда Бідермана. Він побачив, мабуть, катастрофу й дбає, щоб усіх врятувати.

— Але коли все так, як ти кажеш, чому ж мій син не відповів?

— А коли він і відповів, — цього я певен цілком, — хіба ж ми могли його почути! Самі ж пересвідчилися, навіть гучний звук цього рогу серед

гуркоту й гурагану здався нам не голосніший за сопілку. То як же ми б почули людський крик!

— А проте мені видалося крізь боротьбу стихій щось схоже на людський голос, але то не Артурів.

— А певно не його. То бренів немов голос жіночий.

— О, доле! Я відгукнусь. Може почують...

І він заходився з усієї сили кричати. Але тут треба було особливого вміння. А його голос зливався з ревом хвиль та вітру, не донісся й на п'ятдесят кроків, завмирав і зникав у лункому вирі лютих стихій. Антоніо на те тільки посміхнувся. Тепер він гукне. І провідник дав високий, проразливий звук, з багато меншим на вигляд зусиллям, ніж робив те англієць. І чути, звук полинув на далеку віддаль виразний, окремий.

Зненацька — такий самий поклик йому на відповідь. Ось знову й знову. Поступово наближалася до площинки, росла й горнулась надія.

В тяжкому стані був батько, але ще тяжче припало його синові.

Почав був Артур свою путь уподовж скелі спокійний, рішучий і мужній. Все залежить від нього; він знав, які на міць має нерви. А несподівана пригода його так приголомшила, так близько віч-на-віч побачив він смерть, несподівану, жахну, здавалося неминучу. Гранітна скеля — захиталась. Завалилась під самими його ногами. Хоч він якимсь інстинктовим зусиллям несвідомо врятувався, але відчував: найкраща частина його самого, душевна міць і фізична сила зникли в ту мить, коли з скаженим ревом упала круча на дно безодні в ріку.

Так морець стоїть на улюбленому кораблі, коли починається шторм, гордий на його непохитність, гордий на власну перемогу. Але ось корабель налітає на скелю, розбивається дощенту... Тоді моряк

розпачливо змагається з хвилями, вони кидають його від скелі до скелі, і де тоді його мужність? Де певність себе? — а він же допіру так пишався в гордовитому супокої!

Отак і з Артуром. Хоробрий, сміливий, упевнений напочатку — і тепер Артур, обхопивши руками засохлого пня старого дерева, повиснувши між небом і землею, дивиться, як гуркоче неначе страшна лавина униз, у безодню; дивиться, і сповняється душа його жахом. В очах миготять тисячі кольорів, тьмариться в голові, руки не слухають: немов зведені корчами схоплять гілля, і враз розщимляються і тремтять, і тремтять. Його тримали руки. І він боявся, що ці руки незабаром не матимуть сили витримувати його.

Крапля по краплі — сповняється чаша. Хто знає, коли приходить остання в житті?! Становище було й так безнадійне, А тут ще до того між зграями сов, кажанів та нічних лиховісних птахів, що їх сполохала зриваючись круча, Артур побачив лямергеєра. То альпійський яструб, більший за орла, іще страшніший хижак; юнакові він досі не траплявся ніколи. Як здебільшого всі хижаки, цей птах має такий звичай: досхочу попоївши, він здирається на яке неприступне місце й там сидить непорушно, аж перетравиться їжа. Тоді вертає йому сила й ненажерливість.

А підчас неймовірної завали стривожений лямергеєр, що саме перебував у такому стані відпочинку, злетів із кручі й зробивши в повітрі коло, сів, пронизливо скрикнувши, на вершину не далі, як за два сажні від того дерева, де ледве вже тримався Артур. Яструб був переляканий несподіваної дивної катастрофи. Але тепер підбадьорився. Юнак бо виглядав цілком непорушний, вмер десь мабуть, або вмирає собі. Пильно утупився в нього своїми круглими очима, не виявляючи й трохи найменшого страху, який здебільшого властивий мало чи не всім, навіть найхижішим звірам, коли вони близько біля людини.

І от Артур, силкуючись подолати раптовий переляк, звів очі — хотів трохи роздивитись навколо. І зненацька побачив птаха.

Немов причаровані Артурові очі, він не може відвести їх від потворного хижака. Зрозумів небезпеку й зовсім зневірився. Навіщо птах так вдивляється в нього, схилився уперед своїм тілом? Схилився, немов ось-ось на нього кинеться! Адже це яструб-ягнятник, він, видима річ, інстинктивно відчув пах близької смерті. Мов гайвороння лихе на вівцю, якій три чисниці до смерті, чигає цей птах на нього, Артура, в насолоді кривавої жадоби. Почути на собі його дзьоба, кого пазурі... Живому?! Невже ж він зовсім втратив людський вигляд, що й птиця його не боїться?

Де розум безсилий, там переможе страх. І юнак Артур відчув нову енергію. Тоді він обережно вийняв хустинку, почав махати, і, кінець-кінцем, яструба вигнав. Той з пронизливим нудним криком злетів догори, розпустив величезні крила й розрізаючи повітря, поплив шукати спокійнішого притулку.

Артур страшенно зрадів. Потроху прийшовши до тями, він помітив, що звідцілья видно частину тієї площинки, де лишилися батько та провідник. Тоді йому шугнуло в голові, — адже може тепер повідомити батька, що він врятувався.

І замахав він хустиною ще вище й вище. Коли раптом, — Артур з несподіванки аж здригнувся, — звук рога він почув — того, що й чув його батько, — велетенського швайцарського рога. Він немов сповіщав, що близько допомога.

І на відповідь розлігся радісний Артурів крик. Ще дужче розвівалась хустина, показуючи дорогу людям, які йшли його рятувати. Він опанував себе, відчув знову дужу волю й силу, в серці розквітала надія, а разом і спритність, і енергія.

Попри своє цілком природне в такому становищі хвилювання, заточуючись, так билось йому серце, Артур проте зосередив усю свою увагу на одній думці: як винайти змогу врятуватись? Він озирався

навколо. Але чимраз слабшали сили. Давалась у знаки реакція після тих неповторно-разючих хвилин там на кручі, коли та гупала вниз. Хоч як силкувався, а вже несила спинити потьмарені очі на доокружних речах. Йому ввижалось, вони ніби стрибають з усім, що навколо. Хащі, скелі, — все між ними і руїнами Геєрштейнськими закружляло, застрибало в лиховісному безладді. Він розумів, що це мара, але мусів усякчас твердити собі це, щоб не кинутись униз, бо наче непереможні чари тягнули його туди; йому ввижалося, що він має також узяти участь у дивному танку, створеному уявою.

— О-о! — скричав ураз бідолаха, заплющивши очі, якось сподіваючись, що не бачивши свого становища, зможе перемогти, відігнати страшні примари...

І тут він зрозумів, що зараз зімліє.

У Цю мить десь близько біля себе він почув пронизливий, але дуже приємний жіночий голос. Наче його хтось кличе. Певен був — то маріння, він тратить свідомість. З останнього зусилля розплющивши очі глянув у той бік, звідки ввижалося таке диво. Не йняв віри, що то реальний людський голос, думав, заводить його хороблива уява. Глянув — і остовпів. Яка примара! Очевидячки, він божеволіє...

На самій верховині гострої скелі, що височіла з глибочини, стояла жінка. Туман щільно її обгортав, і розглядіти було майже неможливо; її стан вимальовувався проти неба. Мара в повітрі! Легка й прозора, немов тоненькі хмарки довколо неї, — то не може бути жива людина. Артур пересвідчився, що надходить йому кінець.

Коли знову пролунав крик. Таким дивним проразливим співом, краями Альпійських гір перегукуються на далекій віддалі, від кручі до кручі, над широченними міжгір'ями, над глибоченними безоднями.

"Виходить, то не омана, — думав Артур: — невже справді жива істота?"

Тут привид зник. За хвилину жінка з'явилася вже над краєм тієї кручі, де на підгір'ї росло Артурове дерево. Юнак побачив живе сотворіння, жінку. З цілого вигляду, з одягу знати було, що то справжня горянка, звикла до загрозливих троп.

Це була чарівна юнка. Вона дивилась на нього співчутливо й здивовано.

— Чужинцю! — мовила вона нарешті. — Хто ти є, звідкіля тут узявся?

— Я справді чужинець, — по якій хвилі ледве промовив Артур, підводячись настільки, як це можливо було в його становищі. — Ранком вийшов з батьком та провідником із Люцерна, обидва лишились щось із півмилі звідціля. Може ви, — скричав юнак, — повідомите їх, що мені не загрожує жодна небезпека? Батько страшенно повинен турбуватися...

— Гаразд, — відповіла дівчина: — а втім, я гадаю, мій дядько, або хто з родичів уже їх відшукав і проводить сюди. А може от вам потрібна допомога? Чи ні? Вас не поранило? Не забило? Нас злякав струс скеляної брили. А-а... он де вона лежить... яка величезна...

Молода швайцарка так близько підійшла до самого краю безодні, байдуже в неї заглянувши, що Артурові знову потьмарилось в очах.

— Що вам таке? — запитала дівчина, побачивши, як він зблід. — Ви хворі, мабуть?

— Ні, я тільки трохи забився... мені туманіє в голові... І мені стало млосно, як я побачив вас так близько над краєм.

— Тільки й того? — всміхнулася юнка. — Юначе, я не більше спокійна й не в більшій безпеці в палаці дядька мого, ніж на краю проваллів, що проти них це — дитяча іграшка. А ти ж, я бачу з слідів, заліз сюди самим краєм безодні, що з неї завалилася брила — з чого ж слабкість така? Такі долаючи шляхи — ти маєш право називати себе горянином!

— З півгодини тому я б міг називатися ним, — відказав Артур, — але навряд тепер я наважусь коли привласнити собі таку назву.

— А ти не бійся. Стає млосно? Це цілком звичайне явище, що іноді бентежить і затьмарює зір найхоробрішим і найдосвідченішим. Сміливо лизь стовбуром дерева до його середини й тоді легко перестрибнеш на площадку, де я стою. А далі — жодної не може стріти небезпеки чи труднощів дужий, спритний і мужній юнак.

— Я справді дужий, мужній та спритний, — промовив Артур, — але, хоч як мені соромно, мушу сказати відверто — від моєї сміливості в цю мить немає й сліду. Але ні, я не хочу, щоб ви соромились співчуття до бідолахи-мандрівника. З мене ніколи ще не був боягуз.

Дівчина співчутливо й стурбовано дивилася, як юнак обережно дерся вповдовж дерева, що стриміло сливе прямовисно з скелі й гнулось під його тягарем; ось він стає, нарешті, ногами на скелю. Тепер тільки переплигнути на кручу, де молода швайцарка.

Однак, це зовсім не так просто й легко, як видавалося, — перестрибнути похмуру безодню, де на дні бурує й кипить скажений потік.

Артурові тремтіли коліна. Обважнілі ноги не хотіли рухатись далі. В одну мить він увесь ослаб. Хто зазнав такої, як він, небезпеки, ніколи не забуде почуття слабкості, що потім охоплює цілу істоту. А тим щасливим, хто в таких обставинах ніколи не бували — годі його збагнути.

Дівчина зрозуміла його стан. Враз усвідомила собі можливі наслідки — і їй стало за нього моторошно. І вона зробила те, що мусіла зробити, єдине, що могло вплинути.

Дівчина легко плигнула з кручі на стовбура. Спритно, мов пташка, втрималась на ньому. Тоді — одна мить — і вона, плигнувши вдруге, опинилась знов на попередньому місці. Потім того, простягнувши Артурові руку, сказала:

— Моя рука — опора слабка. Але сміливо стрибнувши, ти можеш на неї покластися, як на бернські стіни.

І вона не помилилась. Сором переміг. Ні, він і руки не візьме — рішуче відмахнувшись, Артур стрибнув. За мить він стояв на площинці поруч своєї спасительки.

Схопити руку й припасти до неї вустами на знак щирої подяки та пошани, був Артурів перший, цілком природній рух. Юнка не виявила протесту. Вона не вважала за потрібне сперечатися про такі дурниці на височенній скелі, на площинці п'ять футів завдовжки й три завширшки над бурхливим грізним потоком, що дико завивав сотні футів під ними.

### III

Прокляття вам, срібло і золото!

Чи не для вас слабка людина

Несе ярмо й ганебні кайдани...

Життя ж дорожче, ніж металю дзвін.

В жадобі ж золота з далеких країн

Ризикуючи життям, через моря широкі

До торговельних міст стікаються потоки

Жагучо-жадібних людей...

(Гасан).

Артур Філіпсон та Анна Геєрштейнська, опинившись так близько вічна-віч, обидва збентежились. Артур побоювався, чи не матиме чарівна спасителька його за боягуза... А дівчина — може з яких особистих властивих їй самій мотивів, а може й тим, що так близько стояв юнак, якому вона, мабуть, врятувала життя.

— Тепер, — озвався, нарешті, таки Артур, — я мушу вернутись до батька. Життя, яким навек зобов'язаний вам, варте нині чогось тільки тому, що я можу допомогти батькові...

Йому урвав мову звук рога. Добувався з того місця, де він попрощався був з батьком. Артур озирнувся туди. Площинка, якої він хоч частину бачив, повиснувши на дереві, звідціля зовсім сховалася.

Дівчина мовила на те:

— Мені нічого не варто знову перестрибнути на стовбура й глянути, чи не видно ваших друзів. Та коли ж певна, турбуватися нічого. З ними вже надійні провідники. Ви чули ріг? Він сповіщає нас, що мій дядько, або хто з родичів їх знайшов, і нині вони прямують до Геєрштейну. Коли хочте, я вас можу провести туди, а вже мій дядько Арнольд не пустить сьогодні вас далі...

Вона глянула на нього. А що Артур мовчав, вона провадила далі:

— Ви не хвилюйтеся: ми тільки змарнуємо час, шукаючи ваших супутників, а вони з того місця, де, як ви кажете, залишили їх, раніше за вас потраплять до Геерштейну. Отож, ідіть за мною! А то, глядіть, я ще подумаю, що вам набрид такий провідник.

— Раніш набриднє мені життя, що ви його врятували своїм провідництвом! — скричав палко Артур і повернувся йти за нею.

Вони рушили. Артур крадькома глянув на дівчину і ще раз відчув глибоку радість мати такого гіда.

Вона була легка, граційна й вродлива, і її вбрання вигідно це підкреслювало: типове вбрання швайцарських горянок. Верхній одяг не такий вузький, щоб цілком вирізнялися форми — на це не дозволяли суворі звичаї країни — але й не надто широкий, дуже зручний ходити та бігати горами, спадав тільки до половини литок, показуючи чудові ніжки. Взуття — сандалії з загнутими догори носками, реміння й застібки з срібними перснями. Стан підперізував різнокольоровий шовковий пояс, гаптований золотом. Під плащем іншого кольору сукня, спереду вирізана, відкривала сліпучо-білу шию. Ще білішою вона видавалась, мабуть, від контрасту з обличчям, злегка засмаглим від сонця та повітря. Проте, смаглявість і трохи не меншила краси жвавого личка красуні, і віяло від неї здоровою силою. Довге русяве волосся розсипалося кучерями. Сині очі, приємне обличчя, ціла постава виявляли одночасово довірливість і рішучість. Немов світилася в очах дівоча душа — надто чесна, щоб підозрівати що лихе, надто благородна, щоб лихого боятись. На кучерях була невеличка шапочка; вона, власне, не так закривала голову, як доводила не абиякий смак: гарне з чаплі перо — звичай усіх горянок —, і тоненький золотий ланцюжок разів п'ять обвивав її, застібнутий великим, теж золотим медальйоном.

Таке було вбрання, а сама дівчина — трохи вища ніж на середній зріст, поставна, скидалась вона більш на Мінерву, ніж на горду Юнону, чи пристрасно пишну Венеру. Високе відкрите чоло, граційна й гнучка, дужа, але легка хода — ось така була юнка.

Він дивився на неї; посувались уперед. Дорога стрімка та нерівна, але не міг він мати її за дуже небезпечну, надто після тих проваллів. Це була та сама тропа, що посунулась від завали. Від струсу вона й тут трохи попсувалася, але швайцарців мало обходили рівні та добрі шляхи. Поспішаючи хутчій уперед, юнка зайшла в розмову, і від неї Артур довідався, що оця дорога, кружка, десь сполучається з тропою, якою допіру утрюх вони йшли. Виходить, коли б він та його супутники вчасно збочили, вони не зазнали б трагічної пригоди.

Тепер посувалися трохи віддалік від потоку, але гуло підземним ревом, гуркотом сповняло їм вуха.

Коли це — стежка враз завертає. Просто перед ними в далечині старезний замок. Казковий краєвид, чи не найчарівніший на цілу країну.

Стара невелика Геєрштейнська вежа не мала ніяких особливих архітектурних прикрас. Але вона була грізна й велична на краю протилежного берега річки, яка навпроти самого кута скелі, де височіли руїни, вирувала водоспадом на сто футів заввишки й зривалась у провалля. Ненастанно реве водоспад, над ним вежа стара, над самим краєм немов схиляється частина скелі. Тодішнім у феодалній Європі звичаєм, головна частина — могутній чотирьохкутник. Зруйнована вершина мальовнича від найрізноманітніших башт, круглих, чотирьохкутніх, то геть завалених, то майже цілих, — химерний і мудрий везерунок на тлі похмурого неба.

Головна брама, — до неї з вежі збігали сходи, — виводила колись на моста, що сполучав замок з тим берегом, де нині стояли Артур та його білява проводирка. Від того серед ріки, навпроти водоспаду, залишилась одна арка, ні, одна сторона арки з великого каміння. За давніх часів арка правила за підставу в під'ємному мості, широкому й такому довгому та тяжкому, що спускаючи його, треба було важити на добрі підпори. Щоправда, невелика вигода, бо ж коли моста й піднімали, однаково була змога перелізти до брами цим вузьким кам'яним шляхом.

Та путь цей завширшки мав півтора фути. А коли б і доліз хто до проходу, де непохитна брама, де залізні ґрати, де легко стріляти з веж та мурів, де кидали стріли, де шпурляли камінням, де можна було лити розтоплене оливо на ворога вниз, на зухвальця, хто наважився б наблизитись до Геєрштейну такою страшною дорогою — його б життю був край. Яка ж тут загроза залогам?!

А нині замок зруйнований. Немає під'ємного мосту. Немає спускних ґрат. Відкритим переходом, вузьким кам'яним шляхом від берега до берега раз-у-раз снують краяни; вони вже призвичаїлись і не відчують страху.

Артур, мов добрий, знов натягнутий лук, оживав. Ну, певно, він не з таким цілковитим спокоєм, як його проводирка, йшов за нею слідом. Вона легко, мов сарна, просувалась вузьким нерівним камінням, до того ж слизьким від ненастанних дрібних бризків сусіднього водоспаду. Він таки неспроможен був оцінювати красу небезпечної переправи в близькому сусідстві з водоспадом, що пекельним ревом сповняв вуха обидвом юнакам. Він намагався туди й разу не глянути, щоб, бува, знов не потьмарилось у голові від гомінливого гуркоту хвиль, що падали з високого порогу в бездонну, здавалось, безодню. Але силкувався тамувати своє хвилювання, сором бо його брав: ну що, як покаже себе боягузом там, де дівчина така спокійна. Артур почував, він мусить довести їй, який є насправжки. Отож приборкав свій острах, ступав твердо. Спираючись обережно на гострого костура, пройшов за юнкою страшним мостом, опинився з нею біля брами й пішов угору напівзруйнованими сходами.

Тоді вони вийшли на також геть порізаний руїнами простір. Раніш то був двір перед вежею. Вежа здіймалась у небо темна й хмура. Обоє похапцем проминули вкриті мохом, плющем, дикими рослинами руїни й крізь головну браму дикого замку вийшли далі.

І з цього боку замок над усім височів. Тільки ж узгір'я тут розкинулось стрімким похилом, мов фортеційний вал, обриваючись над

річкою прямовисною скелею. Навкруги рясно поросли чагарі й молоді дерева.

За молоденьким гайочком місцевість враз мінялася.

Пологим схилом на південний схід забігали ґрунта, і головне, що одразу впадало в очі — величезний із колод будинок, простий, без жодних прикрас. Навколо шопи, повітки, клуні, стайні, а в небо знімається широким стовпом сірий дим. Просторий розкинувся овочевий сад, далі вільшняк, а там принадно пишались каштани. А трохи віддалік десятини на чотири зеленів виноградник. Нині в Швейцарії виноградарство взагалі вже не диво. Але за тих далеких часів хіба що вряди-годи хто заможніший та освіченіший міг віддавати йому належну увагу.

На буйних луках випасалась добірна череда, — гордощі й багатство швейцарців-горян. Влітку худоба скубла траву на підгір'ї Альпійського пасма; на осінь її заганяли сюди: ближче ховатись під осінню неgodу. Он ягнята спокійно п'ють насолоду соковитої травиці; неподалік високі дерева зелениною й тінню сповняють привабний сільський краєвид. А ген-ген срібніє маленький струмочок. В ньому виграє відблиск сонця, що прогнало туман. Ручай тече між мальовничих пологих берегів, а там далі зникає під рясними хащами, потім знову з'являється, вигинається туди й сюди, і мов неохоче покидає, нарешті, спокійний край. Як юнак від веселих мирних дитячих розваг кидається в бурхливий вир життя, так ручай, кінець-кінцем, вливається до скажено-шумливого потоку. Того грізного потоку, що ревучи витікав із гір, ударявся об кручу, де старовинна вежа, і стрімголов мчав у провалля; там замалим не загинув Артур.

Артур увесь горів хутчій побачитись з батьком, але мимохіть спинився на мить. Душа схилялася у подиві, ледве йняв віри очам: грізний жах — і така безмежна спокійна краса! Обернувся назад, на вежу Геєрштейн, на ту скелю... Пересвідчився: не сон і не мариво — неподалік дика пустеля, тривожна, страшна. Артур пильно вглядався. Тепер бачив, знати, що ця

видимо з великими труднощами оброблена людськими руками місцина дуже невелика проти пустельних гір. Вони становили височенну їй огорожу, з геть голих скель, подекуди вкритих дрімучими сосновими лісами гір, лісами давезними, лісами сивими, старими, як світ. А вдалині в саяві кривавої заграви горів рожевими блисками величезний льодовик; а там, іще вище над замерзлою поверхнею льодового моря, мовчазні велично зносились гострі верховини безконечних гір, де вічні сніги.

За кілька хвилин охопив Артур зором усі простори, всі далі. Коли раптом на маленькій галяві перед фермою він побачив кількох чоловіка, і перший — його батько. Пізнав одразу: хода, одежа, шапка, — то був батько, що його якийсь час перед тим Артур уже не сподівався був бачити.

І він радісно поспішив за своєю проводиркою.

Ось вони зовсім наблизились. Попереду назустріч швидкою ходою до нього — батько. Поруч літній чоловік, на зріст майже велетень. Проста, велична постава, гідна славетніх земляків Вільгельма Теля, Штаббахера, Вінкельрїда та інших славних швайцарців, що минулого сторіччя їхня хоробрість і сила оборонили їхню свободу, незалежність їхньої батьківщини.

Ввічливий Арнольд Бідерман дав знак іншим лишитись позаду. Він розумів, що свідки зайві: батька й сина зустріч дуже схвилює. Ті спинилися, вдаючи, немов їм дуже цікаво розпитувати Антонію. Ще крок — і ледве Анна встигла сказати Артурові:

— Цей старий — мій дядько, Арнольд Бідерман, а юнаки — мої родичі!..

Батько й син стали віч-на-віч. Тактовний Бідерман відійшов з немогою остеронь. Він спитав її, як усе було трапилось, сам інколи кидав погляд на Філіпсонів. Але все сталось цілком не так, як він сподівався.

Філіпсон-батько пристрасно любив свого сина. Хотів вкоротити собі віку, коли гадав, що втратив його, не міг жити без нього. Яких же променистих радощів зазнав, побачивши його живого й здорового! А проте, Арнольд Бідерман не бачив ні палких обіймів, ні патетично-схильованих поз.

Як і кожен англієць, Філіпсон добре ховав палкі почуття під холодним стриманим виглядом. Зразу як побачив молодика, він прискорив ходу, але, наблизившись, притишив. Спинився і майже докір, а не батьківська ніжність, прозвучала в його тоні:

— Артуре, я дарую тобі, але скільки печалі ти мені сьогодні завдав!

— Батьку, — відказав молодик: — пробачте, Я вчинив вам тяжку кривду: тільки ж вірте, я сподівався, — так вийде на краще.

— Дякуй, сину мій, долі, що роблячи краще й слухаючись самого себе, ти дивом уникнув страшного загину. Артур на те відповів:

— Цим зобов'язаний я ось кому, — він шанобливо показав на Анну.

— Я складу їй подяку, коли дізнаюсь, як можу її віддарувати. Але, Артуре, чи гідно чоловіка, щоб йому допомагала жінка, коли це він має жінкам ставати в допомозі?

Артур спустив очі долі. Він аж зашарівся.

Арнольд Бідерман, що все чув, зробив крок уперед і промовив:

— То не сором, юначе, що ти послухав поради, чи що тобі допомогла унтервальденська дівчина. Знай, наш вільний край, його свобода — однакова заслуга і його дочок, як і його синів. А ви, шановний гостю, дожили сивого віку, то ж чимало вже бачили й мусите знати: часто дужого рятує слабший, а гордовитого — тихий і покірливий.

— Я принаймні знаю, — ґречно на те англієць, — що не слід без потреби сперечатись із господарем, який мене люб'язно прийняв під свою стріху.

І ласкаво глянувши з глибокою любов'ю на сина, він повернув із усіма до будинку. За кілька хвилин спокійно вступив у розмову з Бідерманом на якусь зовсім сторонню тему.

Артур мав нагоду уважно роздивитись Бідермана. Мужня й невимушена постать дивно поєднувала старовинну простоту та грубу величність. Вбрання було схоже на одяг молодії Анни.

Поверх нижньої одежі, багато коротшої, ніж у дівчини, до колін, — щось на зразок теперішньої сорочки з вирізом тільки на грудях. Високі немов чоботи на ногах, стан підперізує пояс з буйволового реміння, з срібною застібкою, а на голові шапка з куниці, також прикрашена сріблом. Просте вбрання, немов усе з вовни гірських вець та з футра забитих на ловах звірів. А проте, увесь вигляд власника примушував усіх ставитися до нього з великою пошаною. Якже могло бути інакше скрізь, де він з'являвся, за тих войовничих часів? Високий на зріст, дужий, широкий у плечах, товстелезні м'язи, мов Геркулесові, йому виступають на тілі. І відкрите чоло, відвага та мужність у синіх очах.

Він ішов, навколо сини й родичі, покірливі, з повагаю, — він проводир. Дорогою розмовляв із старшим Філіпсоном. А юнаки пильно поглядали на Артура. Час од часу питали півголосом Анну, про що — він не чув; відповідала коротко й нетерпляче. Вони на те чим-раз більше сміялись, і Артур не міг не подумати, що глузують із нього. Розумів, однаково ж реготали б із кожного, хто не спроможен перейти краєм безодні так твердо й безстрашно, мов вулицями в місті. Проте його опала гризота, тим молодикові тяжча, що була тут ця дівчина. Даремно намагався потішати себе; адже юнка жартів не поділяє, вона поглядами, здається, й словами тим докоряє своїм юнакам. Але болем стискалося серце: може ж то тільки людяність?

— Вона також повинна почувати призирство до мене, — міркував собі Артур. — То спричинилась звичайність, що ховає зневагу під машкарою милого співчуття. Бо ж що вона знає за мене? А те, що бачила... Ех, коли б їй знаття, який то я хоробрий і відважний! — гордо докинула думка, — отоді то вона більше б мене поважала...

Тут увійшли мандрівники до оселі Арнольда Бідермана. Вони опинилися в просторій залі, одночасово ідальня й вітальня — де вже все було наготовлено до обіду. Зацікавлено розглядались навколо. По стінах висіло хліборобське знаряддя та причандалля до ловів. Але старому Філіпсонові, скоро звів голову, одразу впали в очі шкіряні лати, довгий важкий келеп та двоєручний меч. А поруч укритий порохом, невичищений, забутий шолом із забралом. Почорнілий на ньому вінець золотий, зверху яструб — безліч здогадів враз заснувало в голові англійського гостя.

Обізнаний із історією швайцарської революції, був певен того, що перед ними трофей предавніх воєн між горянами та їхнім колишнім паном-феодалом.

Попросили до столу. В кімнаті одразу стало завізно. Сюди зійшлись чисто всі, хто жив під Бідермановою стріхою. Численне товариство взялось до смачного обіду. Давали баранину, рибу, різні молочні страви, а тоді найулюбленіші ласощі — м'ясо диких кіз. Господар припрохував гостинно й невимушено, просив чужинців довести своїм апетитом, що вони такі вдоволені з його частування, як йому того хтілося. Він розмовляв із старшим подорожнім, а всі, юнаки та інші, їли мовчки.

Вже наприкінці обіду повз велике вікно майнула чиясь постать. Артурові видалося, що на всіх, хто бачив її, вона справила велике вражіння.

— Хто то був, ви не бачили? — поспитав Бідерман тих, що сиділи навпроти.

— Наш кузен Рудольф, — хапливо відказав йому син.

Всі молодики, видимо, а надто Арнольдові сини, з того страшенно зраділи, а батько родини зовсім, здавалося, настрою такого не поділяв, поважно й спокійно промовив:

— Ваш брат у других — що ж, прошу до гурту, запросіть но його сюди.

Тройко юнаків скочили на рівні ноги, кожен наввипередки хтів перший стрінуги молодого гостя.

Той увійшов — високий, вродливий і жвавий. Густе темне кучеряве волосся, вуса на колір такі самі, тільки ще темніші, на голові маленька шапочка насунута на бік. Вбрання мало такий самий вигляд, як і Арнольдове, але сукно тонке, німецьке, й коштовні добірні прикраси. Один рукав темнозелений, химерно обкладений галунами, погаптований сріблом, а цілий одяг яскраво червоний. З-за поцяцькованого золотом пояса стримів із срібним держалком кинджал. Типові середньовічні чоботи з довгими загнутими догори носками, а навколо шиї золотий ланцюг з великим золотим медальйоном — ось і увесь брат у других Арнольдових синів, Рудольф фон Доннергугель.

Миттю його оточили всі Бідерманові сини. Знати було, вони мали його за привідцю. І то справді його наслідувати вважала за потрібне вся швайцарська молодь. Ходу, одяг, рухи й думки переймав кожен, хто додержував владної моди, — тут чепурун був незаперечний ватажок.

Але Артур Філіпсон помітив ще дещо. З цілого товариства — двоє й на думці не мали так запопадливо, з такою пошаною панькатись із отим молодиком. І це безперечно — Арнольд Бідерман не гаряче й не прихильно привітав юного бернця, — з Берну бо родом був господарів небіж.

Юнак витягнув з кешені запечатаного пакета, — з глибокою пошаною дав до рук Бідерманові, і немов сподівався, що ось дядько прочитає папери й з цього приводу щось йому скаже.

Але той і в гадці не мав. Попросив його сідати й пообідати з ними. Рудольф ввічливо відійшов і сів біля Анни, — гречно йому поступився місцем один Арнольдів син.

А дівчина також, — помітив Артур, — зовсім байдуже поводитись з гостем. Той так упадав, усяково намагався припасти їй до вподоби! Де б їсти, як годиться, а він куди там — щось тільки й думає, видно, на неї.

Артур бачить, він їй шепоче. Та глянула на гостя і щось коротко кинула. А втім, один мододий Бідерман, він сидів по другу руч од Рудольфа, — балаканину, очевидячки, охоче підтримав, і обидва зареготали, а дівчина збентежилась і з досади зашарілась.

Артур розгнівався.

"Коли б один із них трапив мені до рук десь на рівній площинці, кроків на десять завбільшки! — міркував роздратовано. — Тільки ж

навряд щоб на цілу країну знайшлася така велика р.....сцина; а я б добре наклав горянинові! Перестав би мені ж.....и. І як дивно — такі нечемні нетяги поруч такої вихованої, ввічливої дівчини. Але! дурниці ж! Що можу я мати до її краси, що.....ить мене їхнє виховання! Адже вранці — в путь і ніколи їх.....обачу". Тимчасом господар загадав принести вина. Великі келихи з дубового дерева — простягнув чужинцям, тоді Рудольфові.

— Хоч ти, небоже, — мовив йому, — звик, я знаю, до кращого, а наше вино з невистиглих, тільки й того, що геєрштейнських лоз. І за хвалину докинув, вдаючись до Філіпсона-старшого:

— Ні, ви тільки уявіть, чи йметься ж то віри, — є в Берні особи, хто випишує вино собі, на власний спожиток, аж із Франції та Німеччини!

— І мій дядько ставиться дуже неприхильно до цього, — озвався Рудольф; — але ж чим тут зарадити! не скрізь же розкидані такі щасливі виноградники, як у Геєрштейні, який взагалі дає все, чого тільки бажає серце, все, чого заманеться людським очам.

І він глянув на красуню-сусідку, а що вона вдавала, немов комплімента не зрозуміла, то він похмуро провадив:

— А от наші громадяни, хто має яку зайвину, не вважають, що то нерозсудливо міняти її на вино, краще за наше, гірське. Проте, з нас будуть ощадніші люди, як накладем свою руку на барила з бургундським вином. Платитимемо ж тоді — за самий перевіз.

— Тобто, небоже? — перепитав Арнольд Бідерман.

— Але ж, шановний дядьку, — йому на те бернець, — з привезених листів ви знаєте, що Союз наш мабуть оголосить Бургундії війну...

— А, так тобі відомий зміст моїх листів? — перехопив старий. — Ну й дива! Ще доказ того, як змінились часи, і в Берні, і в нашому Швайцарському Союзі. Що ж, наші старі вже всі повмирали? Бо коли мої земляки змушені закликати на пораду хлопчаків, що їм ще молоко на губах не обсохло...

— Е, дядьку, що це ви, — збентежено сказав молодик. — Бернський сенат та Народня Рада, — почав він виправдовуватись, — тільки дозволяють юнакам знати їхній рішенець; адже ми виконуємо його... Голова, що думає, може покластись на руку, яка підносить меч...

— Хай! Але не раніш, ніж настане хвилина замахнутись на вдар! — суворо одрубав Бідерман. — Та такі у вас члени нашої Ради —

виголошувати таємниці державних справ прилюдно взагалі, та при чужинцях подруге?!

Бідерман страшенно розсердивсь.

За хвилину сказав трохи лагідніш:

— Йди, Рудольфе, та всі ви, юнацтво, починайте гри. Ні, ти. молодче, лишайся, — хитнув на Артура, який одразу встав і собі, — до гір ти не звик, треба відпочити.

— Даруйте мені, господарю, це не так, — озвався Філіпсон-старший. — Ми в Англії за найкращий відпочинок, коли змагає кого втома від якогобудь руху, маємо нові знов вправи, новий рух. Отож, коли юнацтво не заперечує, хай мій син також візьме участь у їхніх ігрищах.

— Гаразд, хоч гадаю, сили тут будуть нерівні, та дарма — нехай грають, коли ви цього хочете.

Уся молодь вийшла із залі. Подалися на площинку, що перед будинком. Анна та ще декілька жінок посідали на лавці. Вони мали рішати, хто похвалиться найбільшою спритністю й силою.

Незабаром двоє старих почули знадвору гомін і веселий сміх. Господар узяв пляшку з вином, налив келиха своєму гостеві, решту вилляв собі й сказав:

— В ті літа, шановний чужинче, коли кров холоднішає і почуття притупляються, трохи вина жвавить розум і дає сили тілу. Але я майже бажав би, щоб виноград ніколи був не з'являвся на землі. Останніми бо роками я на власні очі бачив, як мої земляки впивались вином, мов німці, і то були вже не люди, а свині, нездатні ні почувати, ні мислити, ні навіть рухатись.

— Так, цей порок, — відповів Філіпсон, — я помітив, шириться по вашій країні, де, як чув я, раніше, років сотню тому, його зовсім не знали.

— Авжеж! І тому це ще неприємніше. Щоправда, тоді в нас дуже мало виробляли вина, ніколи його не привозили, ніхто не мав коштів купувати будь що, чого не дає наша власна долина. Але війни, перемоги... Разом із славою вони дали нам багатство. А як на мене, принаймні, ми кращі були й без того, й без іншого, коли б не те, що разом прийшла — і свобода. А втім, хоч одну вигоду я бачу. Торгівля інколи приводить до наших самотніх гір якого чоловіка, як от ви, шановний гостю; з розмови давно дібрав, ви людина досвідчена та розважна. Не подобається мені в земляках моїх нахил, що росте день-у-день, до всіляких дрібниць, які ви, купці, розвозите. Проте одверто признаюсь, ми, прості горяни, багато більше навчаємось од таких, як ви, подорожніх, ніж могли б того здобути сами. Ви казали, їдете до Базелю, а звідтіля до табору Карла Бургундського?

— Так, шановний господарю, тільки ми безпечно зробим цю путь.

— Чому б ні? Ось посидьте тут днів із два або три: я сам поїду тим самим шляхом. Тоді ви зможете вже ні за що не дбати. В мене буде надійний і вірний провідник, а ви, натомість, розповісте про країни, за які мені треба довідатись більше, ніж знаю. От, як вам моя пропозиція?

— Надто велика мені вигода з такої комбінації, щоб міг відмовлятись. Але чи можу я запитати, яка мета вашої подорожі?

— Я допіру звів на карб Рудольфові його поведінку, — озвався Бідерман, — що він говорив за справи нашого Союзу так необережно при цілій родині. Але ви — інша річ. Від такої розсудливої людини нідочого ховати ці новини; однак ви незабаром десь би довідались. Так от вам відома, певна річ, взаємна ненависть між французьким королем Людовіком XI і бургундським герцогом, що його прозивають — Карло Сміливий. А побувавши в обидвох країнах, як з вашої розмови я зрозумів,

ви, звичайно, знаєте причини ненастанних чвар, що незалежно від особистої ненависти двох державців роблять з них непримиренних ворогів. Людовік, — ніхто в світі не доскочить його в політиці та хитрощах, — вживає найможливіших заходів. Роздає величезні кошти членам наших бернських сусід, більше, надсилає цінності до скарбниці цього кантону; збуджує жадобу грошей у старих, розпалює шалену відвагу молоді, робить усе — втрутити бернцік у війну з герцогом! А Карло, той навпаки, чинить саме так, як тільки міг би мріяти Людовік XI-ий. Наших бернських сусідів та союзників не задовольняє, як нас, краян Лісових Кантонів, скотарство й хліборобство: вони великою мірою торгують. І от тій торгівлі бургундський герцог раз-у-раз стає на заваді. Жорстокість та насильство його васалів по прикордонних містах напевно відомі й вам.

— Це так. Їх усі мають за гнобителів...

— Отож новина вас не має вражати... Один державець щедро обдаровує, другий гнобить і чинить насильства. Горді з своїх попередніх перемог, прагнучи ще й ще більшити політичний вплив та ширити землі, Берн та міські кантони нашого Союзу, що голос їхніх освічених представників завсіди важить більше в Раді, ніж голос, наших лісових краян, мають охоту знов повоювати. Війна — слава звияжців, політичний вплив, зміцнення держави такий попередній досвід швайцарців.

— Так, так, господарю, слава! — у захваті перехопив Філіпсон. — Не диво, що відважне юнацтво ваших кантонів прагне нової війни.

— Але, любий гостю, то не мудро ви кажете. Успіх в одчайдушному подвигу не є ще підстава до необміркованих вчинків. Нам на що краще придалася б слава колишніх гучних перемог. Ми тоді воювали за волю, — мали право, мусіли здобути гору над ворогом. Невже ж тепер славним швайцарцям битись для нових земель?! Чи може для французького золота?!..

— Ваша правда, — вже спокійно відказав купець. — Але пам'ятайте, що ви піднімаєте меча проти неправди, проти утисків від Бургундії.

— Е, мій друже, нас, краян Лісових Кантонів, найменше обходить торгівля, що їй віддають стільки уваги бернці. Проте сусідів та союзників ми підтримаєм, тим паче, що справді це ж повстати проти гніту бургундського герцога, що накладає руку на нашу свободу. І вже вирішено — від нас поїдуть уповноважені до Карла Сміливого — будем вимагати, щоб він відмовився своєї сваволі. Головна Рада, що була зібралася в Берні, призначила й мене до цього посольства. От мета моєї подорожі. Так поїдьмо?

— Дуже приємно мені б їхати в вашому товаристві, господарю, але я людина щира й скажу вам: навіть бистрий погляд на вас кинувши, кожен скаже, ви певніше скидаєтесь на провозвісника війни, аніж на післанця миру.

— Я можу також зауважити, — йому швайцарець на відповідь, — ваша мова та почуття більше мають спільного з мечем, ніж з купецьким одягом.

— Справедливо. Я раніш узяв до рук меча, — Філіпсон посміхнувся: — і дуже можливо, даю перевагу мійому колишньому ремеслу багато більшу, ніж на те дозволяє розважність.

— Я зрозумів Іде одразу. Але ви, мабуть, бились проти чужинців. А я брав участь у борні за свободу.

Філіпсон схилив голову. Торкнувся рукою чола, мов людина, що їй раптом збудились найтяжчі спомини.

— Ох, — промовив, — ваші слова роз'ятрили мій пекучий біль. Який нарід може знати лихо Англії, не відчувши його на собі?! Чиї очі розуміють, не бачивши іншої країни, де були б такі чвари?! Край

виснажує боротьба двох запеклих ворогів — двох партій. По всій Англії — на південь, на північ, на схід і на захід — битви, битви, — скрізь битви. Без числа, без ліку трупів, мільйони ешафотів у крові. Навіть до ваших спокійних долин, напевно, долинули чутки, що в Англії — громадянська війна.

— Я справді пригадую, — промовив швайцарець, — Англія позбулася своїх володінь у Франції через криваві внутрішні війни, що тривали багато років. За колір Троянди — адже так? Проте цьому вже край!

— Та, здається, так, — стримано відповів Філіпсон. Хтось постукав у двері. Господар сказав:

— Увійходьте.

"Двері розчинилися й на знак пошани вклонившись, як завсіди молодь до старших в цій пасторальній країні, до кімнати вступила чарівна Анна Геєрштейн.

#### IV

Ось лука він узяв, того, що змалку

Йому знайомий був. Тоді почав

На нього роздивлятися уважно.

І з нього глузували деякі:

Він, мабуть, і не вперше лука бачить!

Напевно, луки продає цей хлопець,

Чи, може, ще й краде?!..

Красуня підійшла з напівсоромливим, напівповажним виглядом, що так личить молодій господині, коли вона й бентежиться трохи, й немов пишається, збираючись виконати який важливий обов'язок. Вона прошепотіла щось потай своєму дядькові.

— Чом же лінтюхи не могли виконати свого доручення сами. чом не з'явились сюди попросити, а послали тебе? Коли б що путнє, вони б забивали тим вуха мені на сорок голосів — така скромна швайцарська молодь за наших днів.

Анна схилилась і знов зашепотіла. Він пестливо гладив їй кучеряве волосся,

— Бутішольцького лука? — здивувався Бідерман. — Хіба юнаки так вже набралися сили з минулого року, коли жоден не міг його натягнути? Але прошу, он він висить із трьома стрілами. Хто ж він, той розумний, хто береться того, чого зробити, безперечно, є неспроможен?

— Син цього джентльмена, дядьку. Він не міг взяти гору ні в біганині, ні в іграх з кидним камінням, ні в інших розвагах. То й викликає їх змагатися верхи та натягнути довгого англійського лука.

— Їздити верхи, — мовив поважний швайцарець, — годі там, де немає коней, а коли б і були, — жодної місцини для гонів. А от лука англійського — ми йому можемо дати, бо це в нас є. Он зніми з стіни, бери три стріли й од мене скажи юнакам, що той, хто натягне його, зробить більше, ніж могли зробити Вільгельм Тель та славетній Штаубахер.

Анна підійшла до стіни брати лука. А Філіпсон докинув:

— Коли міністрелі дозволяють красуням на таку роботу, — хіба що тільки в тому випадкові, як це маленький лук Купідонів.

— Е, киньте за це, — жваво озвався Арнольд, хоч мимохіть посміхнувся. — Досить з нас міністрелів та мандрівних мінезінґерів, вони добре набридли нам з того часу, як довідались, що тут можна раздобутись на гроші. Швайцарка повинна співати самих баяд та веселих гірських пісень.

Тимчасом Анна зняла лука, що потребував такої нелюдської сили. Мав він понад шість футів завдовжки. Забрала стріли й лагодилась одійти.

Філіпсон попросив дозволу глянути на зброю. Взяв до рук і почав уважно роздивлятись.

— Яке чудесне дерево; я на цьому знаюся добре. За моїх часів не раз доводилося мати в руках такі луки. Колись я так легко б його натягнув, як дитина тоненького прутика.

— Ну, ми застарі, щоб як хлопчаки вихвалитись! — кинув на нього незадоволений погляд Арнольд. — Віднеси лука, Анно, братам і скажи, що той, хто натягне його, переможе Арнольда Бідермана! — він скося позирнув на худорляве, але м'язисте тіло англійця, а тоді подивився на свою могутню постать.

Помітивши те, Філіпсон посміхнувшись сказав:

— Згадайте, господарю, що добре володіти зброєю не так треба сили, як мистецтва та спритности. — Тоді вже інакшим тоном додав: — Але найбільше мене дивує, що я бачу лук Матвія Донкастра, який жив не менше як сто років тому. Він уславився своєю зброєю, надто луком, що їх нині ледве може натягнути навіть і англійський стрілець.

— Як довідалися ви ім'я цього майстра? — здивувався Арнольд.

— А ось знак та ініціали його наймення: їх він ставив на кожному лукові. Дивно, дивно, що я тут знайшов таку зброю! І як добре вона збереглась!

— Бо його завжди натиралося воском та маслом і трималося в порядку, як трофей славетного дня. Навряд щоб вам справила приємність його історія, бо той день, що я кажу, був фатальний для вашої країни.

— Е, байдуже, — відказав Філіпсон, — моя країна так багато дістала перемог! Її діти можуть спокійно слухати про якусь там одну поразку. Але я не знав, що англійці воювали в Швейцарії!

— Не як нація ціла, — відповів Бідерман. — Але за життя ще мого діда ось що було сталось. Численний загін із різної різноти, але найбільше англійці, нормани та гасконці зробили наскок на Арґау й на сусідні місцини. Перед вів славний вояка на ймення Інґельрам де-Кусі; він мав щось проти австрійського герцога. І от він почав побпіль руйнувати австрійські володіння та землі нашого Союзу. Його салдати хоробрі й жорстокі, деякий час сиділи без діла, — тоді бо скінчилась ворожнеча Франції з Англією, — а війна ж була їхня стихія. І вони залюбки шукали її в наших долинах. Повітря мов полум'ям узялось від їхньої зброї і сонце потьмарилось від лету їхніх стріл. Скільки шкоди нам, скільки лиха! Ми програли кілька битв.

Він замовк і сумно схилив старечу голову. Тоді провадив далі:

— Але ось, нарешті, ми зійшлись з ними під Бутішольцем. Кров вершників змішалась з кров'ю їхніх коней... Високий горб укрит людські та конячі кістки — його й досі називають Англійська могила.

Тривала мовчанка. Хвилини за дві Філіпсон сказав:

— Хай легка їм буде земля! Коли винні були, — розплатились життям. Хай сплять собі з миром!

— Так! Хай сплять з миром вони та всі інші хоробрі мужі! Мій дід воював у цьому бою. Відтоді цього лука ретельно зберігає наша родина.

Але раптом за вікнами здивовані крики. Бідерман устав.

— Треба піти подивитись, як там наші молодики.

Він пішов із кімнати, за ним гість і собі.

На дворі зчинився запальний та галасливий шарварок. Всі вкупі говорили, кричали, сперечались. Артур стояв віддалік, байдуже спираючись на спущеного лука. Побачивши старого, молодь трохи почала стихати.

— З чого тахий ґвалт? Родіґере, — сказав Бідерман, — ну, як справа з луком?

— Він натягнув його, батьку, й улучив у ціль. Сам Вільгельм Тель не робив таких трьох пострілів зряду.

— Це випадок, звичайнісінький випадок, — скричав бернець. — Жодна сила людська не могла б такого зробити, а він, слабкий хлопець, що нічим себе не виказав, і поготів!

— Почекайте, так що ж він зробив? Тільки не всі разом... Кажіть, Анно, — маєш найбільше здорового розуму, — в чому ж річ? Дівчина дуже збентежилась. Нарешті відповіла:

— За ціль, як звичайно, був голуб на палиці. Всі, крім чужинця, стріляли в нього з усіх своїх луків. Жоден не влучив. Тоді я принесла

бутішольцького лука, запропонувала своїм родичам; вони відмовились. Сказали, що зброя, заважка для вас, ще більших труднощів завдасть їм.

— Справедливі слова, — сказав Арнольд — ну, а далі! — Тоді чужинець натягнув лука. А перед тим, щось написавши на папірці, дав мені його до рук.

— І стрельнувши невже він улучив?

— Він спочатку ще, — сказала дівчина, — відсунув палю на сорок сажнів далі...

— Дивно, — перехопив старий, — це вдвічі проти нормальної віддалі.

— ...а тоді натягнув лука, неймовірно прудко пустив одну по одній три стріли, що перед тим були в нього за поясом; перша розтрощила палицю, друга розрубала мотуза, а третя забила бідолашного голуба, що вже злітав у повітря.

Старий остовпіло дивився на них, не ймучи віри своїм власним вухам. Нарешті, він ледве вимовив з подиву:

— Якщо ваші очі справді це бачили... Але що ж це? Ще ніхто не стріляв так у наших Лісових Кантонах.

— Я знову кажу, — тут скрикнув Рудольф Донергугель, — це в кращому разі випадок, якщо тільки не маємо справи з нечистою силою.

— А що ти скажеш, Артуре? — посміхаючись запитав його батько. — Це як, випадок?

— Батьку, вам немає потреби доводити, що це така звичайна справа кожному англійському стрільцеві. Я говорю це не для брутального та

зарозумілого юнака, а відповідаю господареві. Рудольф Донергугель каже, ніби я напустив їм на очі туману, або то звичайний випадок. Щодо чар, — прошу: ось палиця, ось мотуз та птиця. Можна й помацати, — додав він іронічно.

По хвилевій мовчанці додав:

— А випадок — хай допоможе нам шановна Анна Геєрштейн; на тому папірці — є доказ. Раніш ніж натягнути лука, я відзначив собі три цілі і в них саме потрапив.

— Покажи, люба, папірця, — сказав старий, — і ти скінчиш змагання.

— О, ні, благаю вас, шановний господарю, — жваво метнувся Артур: — то тільки невдалі вірші, адресовані самій господині.

— Дозвольте мені зауважити, що написане для очей моєї небоги, можуть чути й вуха мої.

Він відібрав Анні папірця. Вона зашарілася. Бідерман страшенно здивувався, літери були такі гарні.

— Жоден сен-галенський писака краще не втне. Дивно, — знову сказав, — рука, що так уміє поводитись із луком, виводить таке гарне письмо. І справді — вірші. От тобі маєш! Чи не переодягнені це міністрелі?

І він уголос прочитав:

"If I hit mast, and line, and bird,

An English archer keeps his word.

Ah! maiden didst thou aim at me,

A single glance were worth the three" [2].

— Рими напрочуд, юначе, — похитав головою старий, — ними легко напустити на дівчину туману. Нічого, нічого, в вашій країні такі звичаї, я не звертаю уваги.

Тоді він поважно вдався до Рудольфа:

— Мусиш визнати, небоже, чужинець справді заздалегідь визначив собі ціль і дав влучні постріли.

— Було б по-дурному заперечувати, що постріли влучні. Але якою ціною? Чари, чари й чари!

— Соромся, Рудольфе! Схаменися, нарешті! Чи то ж годиться, щоб заздрість брала гору такій хоробрій людині, як ти. Ти мав би давати приклад моїм синам — розсудливості, стриманості та справедливості.

Рудольф пік рака. Більше не зважився вимовити й слова.

— Оправляйтеся, діти, поки сідатиме сонце, а ми підемо перейтися. Як ви на це, гостю? Вечір розкішний. Філіпсон старший охоче пристав.

— Було б дуже приємно оглянути руїни над водоспадом. Є щось величне в них, і ця велич мирить нас із нашим лихоліттям. Багато промовляє і нагадує, що пращури, може бути й розумніші й могутніші, мали, проте, свій клопіт, своє лихо, як от і ми зазнаєм...

— Ну то й ходімо. Нам є про віщо погомоніти...

Старі повільною ходою подалися геть. А тут, перед будинком — знову гомін і галас, веселошам кінця-краю нема.

Артур забув про невдачі; підбадьорений успіхом, заходився знов до національних швайцарських ігор. І йому повелося. Юнаки, що допіру з нього глузували, тепер мали молодого англійця за людину гідну пошани.

Але Рудольф Донергугель... О, той почував себе якнайгірше. Йому дуже дошкуляв суперник як на очі родичів, а може бути й чарівної кузини. Гордий швайцарець гірко відчував своє приниження. Дядько розсердився, товариші, які вважали його за ватажка, поважатимуть менше, а може й те... може й дівчина... і то все через якогось хлопчиська, що не міг перейти з скелі на скелю без допомоги від Анни.

Роздратований вкрай підійшов він до Артура. Вдаючи, немов щось каже про гру, він, голосно вигукуючи, одночасово кидав пошепки інші слова:

— Ернестова стріла перелітала повітрям, мов сокіл на здобич... — А тоді глузливо зашепотів:

— Ви, купці, продаєте рукавички, — як, поодинці, чи тільки подвоє?

— Я не продаю однієї рукавички, — з притиском відказав Артур, одразу зрозумівши. Його давно вже брав гнів на цілу Рудольфову поведінку і біля столу, й надворі. — Поодинці — не продаю, але ніколи не відмовляюсь мінятися нею.

— А, ви мене зрозуміли, я бачу. Дивіться ж на ігри, поки я говоритиму, щоб кому не спали на думку які підозри. Ну, ви бистріший на розум, ніж я сподівався. Але коли ми поміняємось рукавичками, — як кожен поверне собі свою?

— Добрим мечем!

— Озброєні, чи так, як стоїмо?

— А хоч би й так, як стоїмо, — відповів Артур. — Я не маю кращого вбрання за те, що на мені, ані кращої зброї, ніж меч, і цього, гадаю, досить цілком. Призначте час і місце.

— Старий двір Геєрштейнського замку... На світанкові... Але на нас звертають увагу... Програв свій заклад, чужинче, — додав він уголос байдуже, бо Ульріх кинув кия далі за Ернеста. — Ось рукавичка моя на знак, що не забуду за пляшку вина.

— А ось і моя, я залюбки її з вами вип'ю.

Отак підчас, дарма що шумливих, але мирних розваг двоє запальних юнаків, давши перемогу над собою сліпій безпідставній ворожнечі, призначили лихе побачення.

V

.....Я любив селянське

Просто життя. Ревіння череди,

Що ввечері додому йде... Немудрі

Сільські розваги на рясній травиці

Під вітами зеленими... Повірте,

Ніколи не потрапить там отрута

До келиха веселого.

(Anonymous)

Арнольд Бідерман та Філіпсон-старший ішли поруч. Їх цікавили політичні стосунки Франції, Англії та Бургундії, й навколо того крутилася розмова.

Але ось вони вийшли на двір старого Геєрштейнського замку. Серед безлічі руїн самотньо верховіла теж давня зруйнована вежа.

— Це був чудесний міцний замок свого часу, — озвався Філіпсон.

— І хоробре могутнє покоління його посідало. Історія графів Геєрштейн біжить десь аж до найсивіших часів Гельвеції. Їхні вчинки завсіди йшли разом з їхнім родом. Але кожна велич доходить свого краю, і скинувши пута, вільні люди топчуть тепер ногами руїни февдального замку, що перед ним у ганебному ярмі раби мусіли знімати шапки, коли не мали охоти здобути кари, як уперті бунтарі.

— Я бачу, — промовив купець, — на стіні цієї вежі — герб, очевидно, цієї родини. Яструб на скелі — мабуть тим так і зветься — Геєрштейн?

— Так, це старовинний девіз цього роду. І справді, він відображує назву замка та ймення лицарів, що ним володіли.

— А от іще я помітив у вас у будинкові шолома з таким самим знаком. Видимо, — трофей перемоги швайцарських селян над панами з Геєрштейну, що ви його зберігаєте, як і англійського лука на пам'ятку про Бутішольцьку битву.

— Ні! Коли Швайцарія скинула з себе ярмо февдального рабства, і баронські та графські палаци справедливо знищено, зруйновано дощенту — Геєрштейн спіткала інша доля. І це тому, що кров давніх власників маєтку тече в жилах того, кому він належить і нині.

— Як розуміти вас, Бідермане? Хіба ж замок не ваш — адже ви натомість попередніх владарів?

— А-а!.. Ви, очевидячки, мислите, що власними руками плуга ведучи, я не можу походити з старовинного роду! В Швайцарії нас багато горян з такого походження, і немає ніде старовинніших родів за ті, що їхніх нащадків здибаєте в нашій батьківщині. Але вони сами своєю волею відмовились від усіх прав февдальної влади. Вони вже не вовки в отарі, а вірні сторожі, вірні брати, що дбають за всіх підчас миру й захищають усіх за часів війни.

— Але, — не міг вернути до тям здивований Філіпсон, — ви ж маєте інше наймення. То Геєрштейн, а ви...

— Арнольд Бідерман, до ваших послуг, — відповів старий. — Але коли докладніше обізнання може справити вам приємність, прошу: варт мени тільки одягнути старого шолома, або ще легше, на шапку увіткнути саме соколяче перо — і я називаюся Арнольд Геєрштейн. Цього ніхто й не відбирає мені. Але я виганяю на пасовисько худобу, я сам засіваю та бороню лани. О, ви дуже здивовані? Але історія коротка. Ось слухайте.

На мить він замисливсь. Трохи згодом почав:

— Мої предки володіли Геєрштейнським маєтком. Тоді він незрівняно був більший. Як і всі інші февдали, вони іноді боронили підданців, так, зрідка, а здебільшого завжди пригноблювали й визискували їх. Але дід мій, Генрік Геєрштейн, приєднався до збройного повстання проти Інгельрама де-Кусі та його мандрівного війська; а коли відновилася війна з Австрією і багато февдалів перейшли під прапори імператора Леопольда, він пристав до їхніх ворогів. Бився в перших лавах і досвідом та мужністю багато спричинився до перемоги швайцарців під Зембахом. Тоді забито Леопольда, тоді загинув квіт австрійського лицарства. Мій батько Велівальд так само вчинив. Близько зійшовся з унтервальденським урядом, дістав право називатися — громадянин, і так

багато зробив, що його обрано на ляндамана Республіки. Мав він двох синів — я та молодший брат мій Альберт. Мавши, так би мовити, два титули, він хотів, щоб з нами цього вже не трапилось. Щоб з нас були вільні унтервальденські громадяни. Але тут він мусів покластися й на наше особисте хотіння. Доречі, за Альберта. Коли він дійшов дванадцять літ, батько взяв обох нас із собою в невелику подорож по Німеччині. Вся пишнота й розкоші на нього вплинули зовсім інакше, ніж на нас обидвох. Усякі дурниці, нічого не варта пиха, що тільки стомляють, блиск розкішного життя багатирів йому видались мов найвища земна велич. І батько замислив таке. Він сказав нам, що мені, як старшому синові, приділяє Геєрштейнський маєток, крім ділянки найплодючішої землі, цілком достатньої, щоб дати братові мійому засоби до життя. Але слізьми сповнилися Альбертові очі.

— Невже я не буду, — скричав він, — граф, а звичайний горянин серед унтервальденських пастухів? Ні, батьку, я шаную вашу волю, але вволити не можу. Як можна відсахнутися своїх прав? Геєрштейн є маєток імперський, і закони дають мені рівну частину. Якщо брат мій буде граф Геєрштейн, а хоч би й ні, я однак буду ним! Хай, удамся, навіть, до самого імператора, але не пристану на те, щоб з примхливої забаганки однієї людини, хоч то й батько мій, мене позбавлено титула та прав сотні предків!

Як розгнівався батько:

— Іди, честолубче, іди до ворогів твого краю. Дай привід їм утрутитися в справи його. Проси державця, хай стане на заваді твому батькові виконати свою волю. Іди й ніколи не з'являйся мені на очі.

Альберт люто щось мав відповідати, але я закликав його — "мовчи, мовчи", і сказав батькові:

— Я завсіди кохався в горах, а не в долинах. Іти пішки краще, ніж їхати верхи. Я щасливий у сільському житті мирного громадянина, не

зношу пишноти німецьких вельмож. Мені чужа ця нерівність, хочу бути як усі — вільний швайцарський громадянин. Я хочу бути громадянином Унтервальденської Республіки! Хіба ж з вас, мій батьку, цього не досить? А коли Альбертові так кортить з доброго дива вийти на Геєрштейнського графа, — хай виходить! То турбота буде його.

І батько трохи посперечався, а тоді, кінець-кінцем, поступивсь. Хай! Адже хоч один син буде справжній громадянин Унтервальденської Республіки. І ось — моє поле, мої луки, ось мій дім, і називають мене сусіди — Арнольд Бідерман...

— А що Бідерман означає, я гадаю, людину гідну, щиру та громадську, то нікого не знаю, хто мав би на ім'я це більше права за вас! — мовив Філіпсон. — Але кажіть, прошу вас, коли вам це не тяжко, дальшу історію вашого роду.

— Мені тільки трохи лишилось додати. Мій батько по цьому розподілі незабаром помер. Брат мав інші маєтки в Швабії та Вестфалії й тому тільки вряди-годи відвідував замок. А тут був управитель. Його васали ненавиділи. Коли б не мій на нього, хоч потроху, хоч інколи, вплив, мої земляки б витягнули його з цього Яструбового гнізда, і йому довелося б не краще, ніж то був би яструб. Одверто кажучи, коли брат потрапляв таки до Геєрштейну, з того нічого не лекшало нашим громадянам. Чув бо вухами й бачив на очі свого посіпаки, жорстокого управителя Шрекенвальда. На мене уваги не звертав, і я вмовляв його даремно. Мав мене за дурня, що принизив славний рід. Зухвалий і недобрий у кожній дрібниці, він і сам, і своїх слуг примушував носити павове перо — то символ австрійського дому. А це ж тяжка образа моїм землякам. Але то пусте, а от скільки кривди й знущання, скільки тяжкого гніту!..

Ну, а я? Одружився з моєю Бертою, вона давно померла. Мав шість синів: п'ятьох ви бачили. Альберт також одружився з вестфадською шляхтянкою. Мав одну дочку — Анну Геєрштейн. І от між Цюрихом та нашими Лісовими Контонами спалахнула війна. Цюрихські брати збожеволіли — склали угоду з Австрією. Все, що міг, зробив імператор —

використати таку сприятливу нагоду, змагання між самими ж таки швайцарцями. Він заохочував усіма можливими засобами переходити на його сторону. І з Альбертом йому повелось. Той не тільки озброївся за імператора, а й навів до палацу австрійських салдат. І от військо з лютущим Італом Шрекенвальдом геть спустошило всі околиці.

— Тяжкі обставини склалися вам! — мовив Філіпсон. — Ваш брат...

— Так! Дуже тяжкі. Брат був в імператорській армії. Особисто, щоправда, я не став з ним віч-на-віч. Але я бився з розбишаками та грабіжниками, з звірюкою Шрекенвальдом. Мені не завжди йшлося гаразд. Коли мене не було, управитель спалив мій дім та забив молодшого сина, що став був боронитись... Поле винищили мені, отари перебили... Проте, кінець-кінцем, із загоном унтервальденських громадян я взяв Геєрштейнський замок. Союз потім приділив його мені. Я не згодився, звичайно. Тоді ухвалили його зруйнувати. І мені, признаюся, приємніш бачити геєрштейнські руїни, бо ніколи забуття не зітре мені з пам'яті того лиха населенню, що звідти походило.

— Я вас цілком розумію. Не зовсім певен, скажу одверто, що і я, англієць, так само б учинив. Але якже ваш брат?

— О, він скаженів. Заприсягся відмовитись нашого кривого зв'язку, відшукати мене в бою й забити. І ми справді потім брали участь обидва у Фреєнбахській битві. Він не помстився, бо його поранено стрілою. Ну, а потім того я ще брав участь у кривавій Мон-Герцельській битві, потім ще в інших, що примусили Цюріх-схаменутися, а Австрію піти з нами на мир...

А як закінчилась тринадцятилітня війна, наша Рада присудила Альбертові на все життя вигнання. Коли оголошено вирок, він поставився до нього з призирством. Ось тільки одне є, що доводить, ніби він, проте, якось прив'язаний до батьківщини, і хоч дихає на мене чорним вогнем, а таки віддає належне.

— Заприсягаюсь, справа стосується вашої неволи!

— Так! Відгадали. Кілька років тому сюди добулися чутки, ніби брат мій зажив великої ласки при імператорському дворі. А ще трохи згодом ми довідалися, що через якийсь там переворот, як це завжди буває при дворах, він позбавивсь усього, більше, його заслано. І ось незабаром, десь років із сім минуло з того часу, я вертаю з ловів за рікою, йду двором, що оце ми допіру бачили. Коли чийсь ніжний голосок по-німецькому:

— Дядьку! Згляньтесь на мене!

— Я озирнувся. З руїн виходило дівча літ на десять. Боязко наблизилось.

— Дядьку! — скрикнуло, склавши маленькі рученята, і смертельна блідота вкрила їй обличчя, де в кожній рисочці був страшний переляк.

— Чи то й справді я тобі дядько, дівчатко? — кажу я їй. — А коли так — чого ж боїшся мене?

— Бо ви на чолі лютого люду, що проливає шляхетну кров! Дуже вона мене здивувала.

— Як тебе на ймення? І хто тебе такого навчив? Чого ти тут?

— Мене привів Італ Шрекенвальд.

— Італ Шрекенвальд? — я здригнувся, це ж він бо мені сина відняв.

Тут голос із руїн, мов глуха із печери луна:

— Італ Шрекенвальд! — і з засідки вийшов він сам. Я мав у руці обковану залізом кияку — що мав робити, або що зробили б ви?

— Я б забив гадюку на місці! — скричав англієць.

— Я так і хотів. Але його прислав же до мене брат. І біля мене стояло дитя! А він же до того беззбройний. Може бути й одвага його багато сприяла, що він лишився живий.

— Васал благородного й славетного графа Геєрштейна, — сказав нахаба. — Знай волю твого пана. Зніми шапку та слухай уважно.

— Годі! — кричу я. — Досить, що я не заб'ю його післанця. Швидче кажи й тікай!

— Альберт, граф Геєрштейн, твій і мій володар, — казав Шрекенвальд, — зайнятий війною та всілякими важливими справами, посилає до тебе дочку свою, Анну. Матимеш честь дбати за неї доти, доки заманеться йому взяти її назад. На утримання приділено прибутки з Геєрштейнського замку, що ти незаконно привласнив собі...

— Шрекенвальде! — скричав я на нього. — Я не принижу себе, я не питаю, чи так звелів говорити тобі мій брат, чи це твоє власне нахабство. Анну я заберу, буду за батька дитині й вона матиме все, що їй треба. Геєрштейнські маєтки пішли до держави, самий замок зруйновано, як ти бачиш, і чимало завинив у цьому ти сам. Але де я, там стріне притулок і Анна, буде мені за дочку. А тепер — тікай, коли любе тобі життя. Небезпечно говорити з батьком тому, на чийх руках кров сина його.

Розбишака пішов геть. Зник — і позбувся я муки: я ж трохи не кинувсь на нього. Повів небогу до себе й вона незабаром пересвідчилась, що я ніякий їй ворог. Навчив я дочку всіх гірських звичаїв та вправ і вона може сміливо змагатись з усіма дівчатами нашої долини. Розумна, відважна, вихована й слухняна. А добра яка! Ми всі з неї пишаємось. Я

певен, що уряд до Анни поставиться добре; ми ніколи не караємо дітей за вчинки їхніх батьків.

— Але й сами ви подбаєте за небогу, адже так? Це надзвичайна жінка. Я маю поважні причини бажати, щоб вона знайшла гідну пару собі.

— Я частенько міркую над цим, любий гостю. Я був би такий щасливий, якби вона одружилась з яким моїм сином, але кривний зв'язок, та й батькові її це було б дуже тяжко. А той молодик, Рудольф Донергугель... Він хоробрий і його там у себе шанують. Але честолубний, жадібний на пишноти... І вдача дуже погана, дарма що добре має серце. А втім — що ж, Анну від мене забирають. Брат, він сім років не пам'ятав немов за її існування, — тепер надіслав листа, щоб я відвіз її до нього. Ви ж читати вмієте, у вашому реместві це доконечна потреба, — прошу: ось лист! Холодний, але не має того нахабства, з яким розмовляв колись від його ймення зі мною той розбишака-післанець. Читайте!

Купець, взявши до рук листа, уголос прочитав:

"Брате, дякую тобі, що подбав за мою дочку. Вона в тебе була у безпеці, а де-інде їй, може, довелося б погано. Ти дав їй усе — інакше вона могла б зазнати великих злигоднів. Тепер прошу тебе вернути її мені. Сподіваюсь, з неї вийшла вихована та гідна жінка, ладна забути звичаї швайцарської селянки і набратись вишуканих манер дівчини високошляхетного роду. Прощай! Дякую тобі за турботи, хотів би винагородити за це, коли б на те моя змога. Але ти нічого не потребуєш з того, що можу я дати, ти відмовився від панського становища й звів кубелечко собі там. де не долітають життєві бурі. Лишаюсь твій брат

Геєрштейн".

— О, — сказав Філіпсон, — листа адресовано графові Арнольду Геєрштейнові, прозваному Бідерманом. Ага... В приписці вас просять відіслати дівчину до двору Карла Бургундського! А взагалі лист мені

показує автора гордовитого, що вагається між спогадами за попередні образи та подякою за нове. Виходить, мова його колишнього післанця була просто нахабство васала, що вихопився з власною люттю, ніби то виконуючи волю свого февдала.

— Я теж так обидвох зрозумів.

— І ви гадаєте відвозити цю дівчину до батька, не знаючи, в якому він стані, чи спроможен дати їй щось? Бідерман жваво сказав:

— Адже він її батько! Цим сказано все, Я не відсилав її досі, бо не мав безпечної нагоди. А що тепер до Карла їду я сам, то й вирішив узяти Анну з собою. Там переговоримо з братом, довідаюсь, що має він на увазі для неї, й може бути переконаю, щоб вона знову вернула сюди. Ну, ось я вам розповів одверто за цілу свою родину. А тепер, ви ж людина мудра та розважна, мусите ось що послухати. Адже знаєте, як юнаки та юнки мають нахил до розмови, сміху та жартів між собою, від чого часто збуджується поважніше взаємне почуття, що його називають коханням. Я сподіваюсь, коли ми помандруємо вкупі, ви навчите вашого сина, що Анна Геєрштейн для нього мрія є безнадійна.

Купець почервонів з досади, чи може якого іншого почуття.

— Я не напрохувався до вашого гурту. Ви мені сами пропонували. Коли син мій та я збудили до себе, які підозри, — ми залюбки попрямуєм окремо.

— О, не гнівайтесь, шановний гостю! Коли я пропонував вам їхати вкупі, гадав, — батькові це може й не дуже приємно чути, — тихий, слабенький юнак, надто боязкий та соромливий, щоб на нього дівчина звернула увагу. Але я помилився. Натягнув лука — ми вважали, що це неможливо, — пише вірші, і видима річ, він взагалі хоробрий та видатний молодик. Батько Аннин — жорстока людина, а мені шкода Анни. Коли б

цей юнак її покохав, могли б бути дуже небажані їй наслідки. Тепер — пощирості — ви їдете зі мною, чи ні?

— А це вже як хочете ви, шановний господарю. Можу тільки зауважити, що таке почуття аж ніяк не відповідає моїм намірам і моему бажанню. Я, звичайно, не можу ручатися за сина. Але він має поважний обов'язок і йому не до кохання швайцарських чи німецьких дівчат... хоч хто б то вони були! Моєї поради він прислухається добре, дуже шанує та любить мене. Отож як хоче...

— Годі, годі! Так їдьмо укупі! Мені так приємно мати розумного супутника.

Потім господар запитав купця, чи тривка на його думку спілка між англійським королем та Карлом Бургундським.

— Ми багато чули, — казав швайцарець, — про дужу армію, що з нею король Едвард має намір відібрати назад колишні англійські володіння у Франції.

— Цілком певен, що мої земляки гаряче бажають увійти до Франції і спробувати відвоювати Нормандію, Майн та Гасконію; вони завсіди належали Англії. Тільки сумнівно, щоб розпусний узурпатор, який зве себе королем, зумів це зробити. Едвард IV, звичайно, хоробрий і досі завжди перемагав у всіх своїх численних битвах. Але відколи кривавою дорогою занісся так високо, він більше розпусник, ніж відважний вояка. Можна заздалегідь пророкувати, що навіть надія повернути багаті володіння не примусить його проміняти м'яку розкішну постелю в Лондоні з шовковими простирадлами та пуховиками й солодкі звуки лютні на тверде ложе у Франції та голос сурм!

— Наше щастя, — мовив Бідерман. — Адже якби Англія та Бургундія розпорошили Францію, як це трохи-трохи не сталось колись, тоді Карло легко б задовольнив свою ненависть до нас, до нашого Союзу.

Вони знов наближались до будинку. Там уже не гри, а танки. Анна Геєрштейн вела перед із чужинцем, річ цілком природня, ~бо ж він гість, а вона господиня; проте старі ззирнулися, немов пригадавши попередню розмову.

Анна Геєрштейн спинила танки й підійшла до дядька.

Щось сказала йому. Тоді зараз же всіх попросили до хати — вечеряти.

Переважно давали рибу з сусідніх річок та озер. Величезна чаша з так званим "прощальним" напоем обійшла навкруги. Перший ковтнув був господар, тоді торкнулась губами небога, а потім всі, хто сидів за столом, по черзі, — спочатку гості, далі свої.

Так мало споживали вина тоді швайцарці, — пізніше їхні звичаї зазнали сумної відміни, коли вони зав'язали ближчі стосунки з країнами, де переважали розкоші.

По вечері гостей відвели до спального покою. Філіпсони лягли обидва на одну постіль.

І незабаром увесь геєрштейнський будинок міцно заснув,

VI

Як птануть битися могутні вороги —

Це дві страшні бурхливі водотечі,

Дві хуртовини люті...

Старий Філіпсон міцно спав. Артур обережно, щоб його не розбудити, підвівся з ліжка. Хоч, власне, коли б той і розплющив очі, це б нічим не загрожувало: батько звик, що син уставав раніше, сам дбаючи за все, що треба наготувати перед дорогою.

Артур узяв меча й потихеньку вийшов з кімнати.

Побачення з запальним швайцарцем він не міг відкладати. Артур опинився перед будинком. Займалась зоря чарівного осіннього ранку, ранку швайцарських гір.

Сонце ледве торкнулось промінням вершини найбільшого велетня гірського пасма. Довгі тіні падали на вогку траву. Трава хрумтіла під ногами юнакові — знати вночі був мороз. Але Артура на цю мить найменше цікавила краса ранкової зорі. Він поправив пояса, що за ним стримів меч, затягнув міцніше застібку й подався на призначене місце.

За тієї войовничої доби виклик на герць був обов'язок; відмовитись від нього — неможливо. І хоробрий Артур мусів притишити своє внутрішнє почуття протесту, що з ним він завжди ставився до такого ганебного звичаю. Артур ішов весело й радісно, або принаймні так могло видаватись.

Швиденько проминувши поля та хащі, що між Бідермановою оселею і Геєрштейнським замком, він увійшов на старе подвір'я з протилежної від потоку сторони. І майже одночасово його велетень-супротивник — здавався ще вищий та дужчий у блідому ранішньому світлі — з'явився на мосту, Рудольф прийшов іншою дорогою.

За спиною бернцеві висів величезний двоєручний меч із клинком на п'ять футів завдовжки. Таких мечів майже скрізь уживали швайцарці. Бо вони розрубували сталеві лати німецьких вояк і добре боронили гірські переходи. Саме такий велетенський меч висів Рудольфові Донергуґелеві,

кінцем його б'ючи по п'ятах, держало вистромлюючи над лівим плечем багато вище за голову. Він тримав другого такого самого меча в руці.

— Ти вчасно! — закричав він Артурові.

І гучний його голос добре вирізнявся під рев водоспаду.

— Але я так і гадав, ти не маєш двоєручного меча. Ось Ернестів! — він кинув на землю того, що тримав був у руці. — Не зневаж його, чужинче, — мій родич ніколи не подарує. Або мого бери, як він на твою думку кращий.

Англієць тільки здивовано дивився. Він не знав, що робити з такими мечами. Нарешті промовив:

— Той, кого викликають, має, — по всіх країнах так, — право вибирати зброю.

— Але змагаючись у швайцарських горах, треба вживати й швайцарської зброї. Хіба ж наші руки для того, щоб воювати складаними ніжками?

— А наші не звикли битися косами! — відрубав Артур. І крізь зуби і промовив: — "Usum pou habeo", я не вмію поводитись із такою зброєю.

— Може ти вже жалкуєш? — гукнув Рудольф. — Коли так, признавайся, боягузе, й іди спокійно додому. Кажи хутчій, замість цитувати латину, мов якийсь писарчук.

— Ні, задавако! Я нічого не прошу! Тільки нагадаю тобі битву і між пастухом та велетнем, де перший переміг із зброєю багато відміннішою. Я можу битися тим, що я маю. Мій власний меч боронитиме мене, як і завжди дотепер.

— Гаразд! Але потім мені нічим не докоряй! Я пропонував тобі однакову зброю. А тепер мене слухай. Наш герць буде не на життя, а на смерть, — під акомпанімент водоспадного реву. Так, старий гуркотуне, — подивився він униз, — ти давно ж не чував приємного брязкоту зброї. Озирнися туди, чужинче! Бо коли ти загинеш, я кину тіло твоє в його води.

— А коли ти загинеш, пишако, я поховаю тебе й над могилою повішу твого меч, а на камені вирізьблю напис: "Тут лежить бернське ведмежа, що його забив англієць Артур."

— Нема такого каменя в Швайцарії, дарма що вона вся із каміння, де б міг зробити такого ти написа. Готуйся!

Англієць кинув спокійний і уважний погляд на місце, де вони мали битися. Трохи рівного простору, а то руїни.

"Мені здається, — снувала йому думка, — людина, що знає як поводитись із своєю зброєю, знає замах клинка свого й має мужність серця — не може боятися, що суперників меч на два фути довший".

Так міркуючи він силкувався запам'ятати, як дозволяв на це час, всі подробиці цієї місцини. Став посеред двору на просторому місці, скинув з себе плаща й вийняв меч.

Рудольф спочатку гадав, що його супротивник тендітний юнак. Збирався повалити його першим ударом. Але молодикові впевнені рухи примусили швайцарця замислитись. Його зброя важка, поспішати не треба. Бо ворогові може бути вигода з того, — він виглядає і сміливий, і уважний.

Рудольф витягнув із піхов величезного, через ліве плече, ножа, — на це пішло чимало часу. От Артурові б скористуватись із цього, — але де там: почуття своєї гідності не давало йому почати напад раніш, ніж

наготується ворог. І англієць непорушно стояв, поки на сонці виблиснув довжелезний меч, поки той вимахнув ним разів із чотири, мовляв, ось який він важкий, і як я ним ловко орудую. Потім супротивник спинився на такій віддалі, що міг дістати Артурового клинка, тримаючи обома руками меча з піднятим догори лезом і перехилившись трохи наперед. Англієць — навпаки — узяв зброю однією рукою й тримав її нарівні з обличчям, поземо. Напоготові —рубати, колоти, відбивати вдари!

— Коли, англійцю! — сказав швайцарець, як вони так з хвилину простояли один проти одного.

— Довший меч починає перший!

Він не скінчив ще цих слів, — Рудольф, піднявши меча, пустив з жахливою, як на вагу й величину його, швидкістю. Та не дурно покладався Артур на свій гострий зір та на спритність. Легко відскочив убік — і вдар промчав мимо. Раніш, ніж швайцарець устиг знов зброю підняти, його поранено. Щоправда не важко, в ліву руку.

Роздратований з невдачі та з рани, Рудольф чимдуж розмахнувся, нарешті, мечем і дав суперникові кілька зряду з усіх сторін ударів з такою силою, так швидко, що коли б не виїмкова Артурова звинність — відбити, відскочити, ухилитись, йому довелося б погано. Кожен міг розколоти найміцнішу скелю. Артур мусів нахилитись, відступати, скакати туди та сюди, а то закривати себе якою руїною. Але він чекав кожную мить твердо й уперто хвилини, коли осатанілий ворог утомиться, або необережним ударом дасть йому змогу самому напасти. І справді, скажено наскакуючи, швайцарець спіткнувся об велику каменюку в високій траві й не встиг отямитися — його добре вдарено по голові. Від рани захистила підбита сталлю шапка. Швайцарець скочив і люто кинувся в новий бій. Але молодому англійцеві здавалося, що той тепер дихає важче й удари його обережніші.

Вони билися далі. Коли — над брязкіт зброї, над шум водоспаду розлігся владний, суворий голос:

— В ім'я вашого життя — годі!

Враз спустили обидва мечі. Може бути, вони не дуже сумували з несподіваної перешкоди. Адже битва мусіла скінчитися смертю.

Перед юнаками гнівний, насупивши брови, стояв Бідерман.

— Як, хлопці? Ви, гості Арнольда Бідермана і ганьбите його оселю!? Дикунський вчинок, що більше личить диким вовкам, ніж людським сотворінням.

Поруч нього виріс Філіпсон:

— Артуре! — закричав він. — Ти збожеволів! Чи тобі приділені обов'язки маєш за такі незначні? Віддаєш час на сварку та на бійку з першимліпшим сільським забіякою?!

Молодики стояли мовчки, поглядаючи один на одного, спершись на свої мечі.

— Рудольфе Донергугелю! — сказав господар. — Віддай меча мені, голові цієї родини й начальникові цього кантону.

— Я у всьому скоряюся вам, — відповів Рудольф; — на ваш наказ кожен горянин виймає та складає меча. І він подав свою зброю.

— Заприсягаюсь, це ж той самий меч, що ним батько твій Стефан бився під Земпахом, після славетного Вінкельріда. Який сором піднімати його на чужинця. А ти, юначе... — повернувся він до Артура, але одночасово старший Філіпсон загадав:

— Сину, віддай вдеча Бідерманові!

— Це зайве, батьку, тепер, — жваво озвався юнак: — я вважаю, наша сварка скінчилася. Хоробрий юнак запросив мене сюди, очевидячки, спитувати мою відвагу. Щодо мене, я цілком визнав його мужність і добру в цьому науку. Сподіваюся, він також лихого слова не скаже за мене. Гадаю, ми, навіть, надто довго билися, коли важити на дурницю, що спричинилась до цього.

— Так, надто довго для мене, — відверто визнав Рудольф. — Зелений рукав могого убрання так узявся червоним, немов би побував у руках найкращого фарбаря. Але від щирого серця я вам дарую, чужинче. Ви свого вчителя добре повчили, і він це забуде не скоро. Коли б такі були всі англійці, мій дядьку, навряд високу насипапи б ми ту Бутішольцьку гору.

— Рудольфе! — засяяло Бідерманові, обличчя, — я завжди знав, що ти великодушний не менше, ніж запальний та легковажний. Молодий гостю, — сказав швайцарець до Артура, — коли в нас кажуть — сварку скінчено, її більше не відновлять ніколи. Ми не плекаємо помсти, як людність східніх долин. Так край, мої діти?!

— Ось рука моя, чужинче! — вийшов Донергугель. — Ти навчив мене, як битись мечами. Поснідавши, ходімо до лісу, я покажу, натомість, як треба полювати. Коли тобі нога матиме наполовину досвіду проти руки, а око половину твердості твого серця — жоден ловець не доскоче!

Артур на це щиро пристав.

Всі повернули до дому. Дорогою старі почули, як хлопці весело розмовляли про лови, мов би й не було між ними жодної сутички.

— Оце гаразд! — сказав Бідерман. — Я завжди пробачу запал, коли хлопець має мужність визнати свою помилку й щиро помиритися.

— А проте чимало лиха б вони накоїли, що б ви, шановний господарю, вчасно не довідались. А справді, яким побитом так змогли запобігти?

— То вже моя мила небога Анна помітила, як юнаки обмінялись рукавичками. Е, жіноча спостережливість — велике діло! От поки ж то хто з моїх хлопців що запримітив би...

— Я, здається, бачу її, он — на узгір'ї. Тільки дівчина наче ховається, — сказав Філіпсон.

— А-а... То вона хоче пересвідчитись, що все вийшло на добре.

— А знаєте, мені б дуже хотілось висловити вашій небозі мою щиру подяку. Я все не наважувався...

— Прошу, тепер — найвідповідніша хвилина! — і Бідерман голосно гукнув на дівчину.

Анна стояла віддалік на горбі напівзахована серед кущів. Почувши дядька, вона зійшла вниз і попрямувала назустріч старим. Коли вона підійшла до них, Бідерман поздоровавшись промовив:

— Шановний друг і мій гість хоче з тобою говорити. Філіпсон озвався привітно:

— Буває, ми, купці, не можемо зразу сплатити борги. Але ми цілком справедливо вважаємо, що людина, яка їх не визнає, не гідна пошани. Отож прийми подяку від батька, що його сина ти врятувала. І не раз, а двічі... Не відмовся, ось, — він вийняв невелику коробочку й відкрив її, — сережки! Це перлини, але коштовні, незвичайні...

— Тим то, — перехопив Бідерман, — вони їй цілком нідочого. Потім того, такий коштовний подарунок взагалі... він же зменшить ваші капітали.

— Пробачте! Я вибрав найвідповіднішу річ віддарувати вашу небогу. Не бороніть. А щодо коштовности... Я маю змогу саме такі робити дарунки.

Бідерман дивився незадоволено.

— Я завсіди проти таких речей. Дорогоцінності — кому вони потрібні? Але коли ти, Анно, хочеш мати прикрасу... Чому ж? Вони тобі чудово личитимуть.

Анна на те тільки весело розсміялася.

— Ні, шановний гостю й мій дядьку! Це не для мене. Навіщо мені, що я з ними робитиму? Я не люблю таких непотрібних речей і ані трохи їх не ціную. Даруйте, шановний гостю, — я щаслива, мавши нагоду допомогти вашому синові й дуже ціную, що ви так пильно до цього поставились. Але не вважаю за можливе взагалі брати за це жодних дарунків. Свою нагороду я маю — все вийшло на добре обидва рази. Ще раз — пробачте!

— Бачте, Філіпсоне, — заспокоював гостя господар, — у нас інші люди, інші розуміння й інші звичаї. Ви з того не бентежтеся!

## VII

Хай той, хто зрікся лагідної згодн,

Зазнає жаху лютої війни!

(Hoole's Tasso).

Довір'я між Бідерманом і англійським купцем зростало дедалі то більше протягом того короткого часу, поки вони очікували дня, призначеного на від'їзд до двору Карла Бургундського.

Про становище Європи та Швайцарського Союзу дещо вже згадувалося. Але, щоб пояснити оповідання, потрібен маленький ще огляд.

Того тижня, що англійські мандрівники перебували в Геєрштейні, відбулося кілька нарад по міських та лісових кантонах Союзу. Міські повставали проти утисків митом, що його накладав Карло Бургундський на їхню торгівлю. Тяжко страждало населення від насильства та сваволі людей, що збирали його. Тим то так гаряче мріялось про війну. Але, звичайно, були й такі, що до протесту збуджували їх розкішні дари Людовіка XI. О, той не скупився на золото, аби тільки хоробрі союзники повстали проти його могутнього ворога, Карла Сміливого!

Багато обставин могли, здавалось, доводити, що не мавши надто поважної причини, Швайцарії не варт би заходити у війну, може, з найбагатшим, найхоробрішим та могутнішим державцем Європи. Такий бо без сумніву був Карло Сміливий. Кожного дня підтверджувались чутки — Едвард IV англійський склав таємну оборонну спілку а Карлом Бургундським. І нібито англійський король, що вславився перемогами над Лянкастерським домом, в такий спосіб утримавшись на троні, має намір поновити вимоги на французькі землі, що так довго належали його предкам. Цього тільки й бракувало його славі. Скінчивши з унутрішніми ворогами, він тепер кидав оком далі: відібрати назад землі, втрачені за владарства Генріка IV, за жахливої громадянської війни Білої та Червоної Троянд. Відомо, що в Англії втрату французьких провінцій мають собі за неймовірну ганьбу. Не сама шляхта, — вона втратила вигоду з маєтків в Нормандії, Гасконії, Мені та Анджу, а військові, що звикли заживати слави коштом Франції, однаково запалились: відновити війну!

З останніх і либонь чи не найпевніших чуток — король англійський неначе лагодиться з армією до Франції сам. Легко зробити, мавши у

владі своїй Кале. І армія та — численнішої та кращої Англія досі не мала. До походу вже все наготовлено, і Едвард незабаром вирушить.

Могутня допомога Карла Бургундського та багатьох незадоволених французьких шляхтичів по провінціях, довго колись приналежних Англії — добре загрожували Людовікові XI.

Певна річ, мудрішу політику повів був би Карло, збираючи сили проти сусіди, спадкового й особистого ворога, коли б не сварився з Швайцарським Союзом. Бідний, але войовничий нарід довів, що його піхота може перебити найкращу кінноту. Але Карло, ставши на герць з найхитрішим у тодішній Європі державцем, найкращим політиком, керувався не здоровим розумом, ні! Він увесь був у владі свого запалу, своїх шалених пристрасних почуттів. Гордий і непохитний у бажаннях своїх — він ненавидів маленькі союзи чабанів з кількома містами, де люди жили з торгівлі. Замість дати дружню руку Швайцарським Кантонам, як зробив його хитрий ворог, або принаймні стерегтися збуджувати в них лють, Карло чинив зовсім по-інакшому. Користувався з найменшої нагоди висловити своє призирство до їхніх недавніх перемог. Хотів помститись за февдальних власників.

І володіння Бургундського Карла в Альзасі придалися йому якнайкраще. Є невеличкий замок та місто Ля-Ферет, миль за десять — одинадцять од Базелю} сюдою привозили крам для торгівлі між Берном та Золурном, двома головними містами Союзу. І ось у містечкові Карло посадовив губернатора, управителя, що також мав збирати й мито, і, здавалось, родився спеціально на те, щоб бути грозою й бичем своїм республіканським сусідам.

Арчібальд фон Гаґенбах — родом із Німеччини був, шляхтич. Мав маєтки у Швабії. Між прикордонними власниками, що їх називали — лицарі-розбишаки, був один із найлютіших та найжорстокіших. Маєтки цих лицарів підлягали Священній Римській імперії. Тим то вони на землях з квадратову милю завбільшки мали себе за повновладних державців, як німецькі принці. Брали данину та мито з чужинців, садовили до в'язниць,

судили й посилали на страту тих, хто на їхню думку чим завинив. Більше, — щоб ширити власницькі права, один а одним вони воювали; нападали на вільні імперські міста, грабували великі валки та загони, що за допомогою їх провадили в Німеччині внутрішню торгівлю.

Безліч неправди й злочинств робив Арчібальд. На всю губу розходився, користуючись із так званого *faustrecht* [3]. І мусів, кінець-кінцем, уже старий, утеком піти з свого власного краю. Там кожна мить мав начуватися помсти. Тоді й уступив він на службу до бургундського герцдга. Той залюбки погодився з ним — де ж, то вельможна та хоробра людина! А головне, такий, як Гаґенбах, лютий намісник, чудово виконуватиме його жорстокі наміри.

Бернські та золурнські крамарі водноголос скаржились на страшенні утиски. Мито раз-у-раз свавільно збільшувалося; і тих крамарів, які не могли одразу заплатити, кидали до в'язниці, тяжко мордували. Торговельні міста Німеччини не раз клопотались перед герцогом та просили Гаґенбаха забрати.

Але Кашо на те не вважав. Тоді Швайцарський Союз почав уживати найможливіших заходів, вимагав оборони проти губернатора, що нехтує народніми правами. Все даремно!

І от, кінець-кінцем, Союзна Рада ухвалила послати урочисте посольство. Двоє уповноважених поділяли мирний та розважливий настрій Арнольда Бідермана. Вони сподівалися, такий поважний крок розжене туман з герцогових очей. Інші знов, таким ходом, відкривали собі путь до війни.

Арнольд Бідерман палко прагнув миру. Нарід незалежний — чого б іще бажати?! Але Артур помітив, що так думає з його цілої родини він сам. Синів захопив своїм красномовством та дужим впливом Рудольф. Той дедалі то більшої набував ваги й впливу у радах свого кантону та взагалі серед молоді. Артур на ловах та в іграх все дослухався до розмов

про майбутню війну. Юнацтво непереможно бо вабила слава. Подвиги їхніх предків у боротьбі з Німеччиною були такі романтично-величні. Казковими видавалися, мов неймовірні події з книжок. А що й це покоління було так само дуже, непохитно мужнє, то й воно сподівалося — перемога буде тільки на їхній стороні. Згадуючи за ля-феретського губернатора, вони кожного разу називали його собакою на бургундському ланцюгу. Відверто кричали: коли Карло його не приборкає, коли його не викинуть за межі Швайцарії — Арчібальда фон Гаґенбаха не захистить його фортеця. Населення повстане само!

Про цей войовничий запал цілої швайцарської молоді син сказав старому Філіпсонові. Той почав вагатися. Чи не краще справді податися далі їм удвох, ніж наражатись на небезпеку, потрапити на яку бійку, коли ці горяни опиняться поза своїми рідними межами. Адже мета його подорожі, передусім, закликає до щонайбільшої обережності. Та, кінець-кінцем, купець зробив висновок, що на те ж є Арнольд Бідерман. До нього така повага, так надзвичайно всі шанують його — хіба ж не досить одного Бідерманового слова всіх утихомирить? А там, коли вони виконуватимуть свою місію, з ними розлучитися.

За десять днів посольство, що мало подати герцогові скаргу на утиски Арчібальда Гаґенбаха, нарешті зібралося до Геєрштейну. Звідціля воно й мало рушати, їх було троє, крім Рудольфа та Бідермана. Один, як і Арнольд, краянин з лісових кантонів, вродливий, з довгою сріблястою бородою, — на ймення Микола Бонштетен. Інших двоє — Мельхіор Штурмталь, бернський хорунжий, людина вже літня, та Адам Цімерман, золурський громадянин, старий-престарий. Кожен убрався найкраще, як міг. Суворий погляд Арнольда Бідермана неприхильне спинявся на двох срібних застібках на поясі та срібному ланцюгу, що прикрашали поставну особу золурського громадянина. А проте могутні звитяжці, якими були тоді швайцарці, мабуть ніколи ще не мали послів з таким патріярхальним простим виглядом.

Настав час рушити. Уповноважені вийшли пішки. Взяли до рук обковані залізом костури. За ними нав'ючених двоє коней — вели два

молодики, які користувались із нагоди побачити трохи світу, що поза їхніми горами.

Отож саме посольство було нечисленне. Але з таким важливим дорученням не можна подорожувати без охорони. От хоч би взяти вовків — ті, як настає зима, залишають своє гірське лігво й бігають по селах. А подорожнім не раз доведеться спинятись на спочинок. До того ж розбишак багато на кордоні Альзасу та Німеччини — без охорони не обійтись ніяк.

І тим то з дванадцятєро чоловіка добірних юнаків з різних швайцарських кантонів, серед них, звичайно, Рюдигер, Ернест та Зігізмунд, — Арнольдових тройко синів, — становили сторожу посольства.

Але вони йшли попереду, окремо. Поділившись на загони по п'ятеро в кожному, вони полювали по межигір'ях та кручах. А що посольство посувалось повільною ходою, то й часу їм не бракло. Досхочу могли цькувати вовки та ведмеді з своїми велетенськими кошлатими псами. Інколи вганяли по скелях за дикими козами. Проте, пильно оглядали ловці кожну місцину, — чи немає де засідки; отож, виходить, велика вигода була з того, що посувались юнаки попереду.

За гасло, умовились, їм буде — швайцарський ріг. В разі небезпеки Рудольф Донергугель, наймолодший з усіх членів посольства, мав бути за начальника загону гірської сторожі. Зброя добра: двоє-ручні мечі, довгі келепи, списи та великі луки, короткі тесаки й ловецькі ножі. Важка зброя, щоб не заважати у ловах, лежала з речами, але зверху, наготові.

Артур, як і Рудольф, цілком природно, мав більшу охоту перебувати в товаристві юнаків. Правда, щось вабило його туди до валки... Коли б була змога, англієць залюбки відмовився б від розваг. Бо в кінці валки їхала Анна Геєрштейн.

Обидві жінки — Анна та ще одна юна швайцарка — їхали віслюками. Лінивою ходою ті ледве встигали за лошаками. Яким легким видався б Артурові обов'язок допомагати дівчині в дорозі. Адже він їй зобов'язаний життям! Але не міг наважитись. Видима бо річ, не такі тут звичаї в країні; інакше Рудольф давно б уже був біля своєї родички. Тай, потім, Артур бачив, це однаково неприємно й батькові й Арнольдові Бідерману.

Тому Артур був увесь час між юнацтва. Тільки коли спинялись на відпочинок, Артур висловлював Анні увагу чим міг, але такою мірою, щоб нікого не прогнівати. Час од часу, проте, покидаючи непомітно лови, він дозволяв собі наближатись до шляху, подивитися, хоч здаля, на дівчину. Товариші уваги на те не звертали, вони не знали, що його вабить сіре Аннине вкривало, — думали, — просто нецікаво йому. А зате, як тільки щось небезпечне — цькувати вовка чи ведмедя, Артур зараз тут. За ним не встигав, навіть, сам Рудольф Донергугель.

Тимчасом інші, поважніші справи клопотали стару Філіпсонову голову. Він добре знав світ, де мав місце, звичайно, зовсім не те, як удавав у Швейцарії. Дивився на юнацтво, і згадувались йому давні роки... Колись і він був таким, і він так само весело бавивсь. Гавкання собак серед пустельних гір, темних лісів, звуки рогу — луною від скелі до скелі, — все збуджувало бажання взяти участь самому в справі, що за тодішніх давніх часів у Європі мали за найважливішу, крім війни.

Але так було одну мить. Потім він примусив себе звернути увагу на звичаї та думки тих людей, що з ними звела його доля.

Вони здавались усі такі самі одверті та прості, як старий Арнольд. Тільки навряд хто з них має такі глибокі думки, пророчий розум. Розмовляючи за політичний стан своєї країни, вони ані трохи з тим не таїлись. Крім Рудольфа, інші на нарадах не бували, а проте від них не ховали нічого. При старому Філіпсоні вони вільно собі обмірковували вчинки бургундського герцога, про змогу, що мала країна підтримати свою незалежність. Казали, — Швайцарський Союз певніше повстане на цілий світ, а не дасть своєї свободи, не поступиться нею ніяк. Щодо

всього іншого, вони були неначе розважніші та спокійніші. Хоч бернський хорунжий та величний золурнський громадянин, очевидячки, менше боялися наслідків війни, ніж обережний Бідерман та його шановний товариш Бонштетен. Той же поділяв геть усі ляндаманові думки.

Часто розмова перескакувала на що інше, Філіпсонові менше цікаве. Яка буде година, скільки давав урожай останніх років, як краще тримати виноградники, збирати буйне родиво. Цікаві горянам розмови не справляли жодної приємности старшому Філіпсонові. Шановний Цімерман, золурнський громадянин, все жадав зайти з ним у розмову: за промисловість, за вироби різні. Але англієць — він торгував дуже малими на розмір речами та дуже коштовними, долаючи далекі моря, безконечні краї, — мало мав матеріалу для такої розмови. Швайцарський крамар торгував із місцевостями біля Бургундії та Німеччини, — грубим сукном, ремінням та футром.

Але раз-у-раз, скоро хто з мандрівників почне мову за маленькі торговельні справи, за хліборобство, за падіж худоби, кожною дрібничкою слухачів повільно стомлюючи, — от мов на ярмаркові, — якесь відоме місце зразу нагадає їм назву та історію битви. Хтось неодмінно брав у ній участь — не було жодного в каравані, хто б свого часу не мав зброї в руках.

І на воєнні теми запальна точилась розмова. Таке по інших країнах чути тільки між лицарів та військових людей, або хіба ще між вчених. І це — улюблена тема в казковій країні, між мирних хліборобів-ловців!

І згадався англійцеві давній Рим, де плуг так часто міняли на меч, хліборобство — на керівництво державними справами.

Він почав казати за це старому Арнольдіві. Той запишався з такого порівняння його батьківщини. Але сказав:

— Хай збережемо ми цю особливість, але хай боронить нас доля від римської жадоби розкошів.

Мандрівники йшли дуже повільно, їм довелося перед Базелем через те двічі дорогою переночувати. Де спинялись вони, їх приймали привітно, вітали дуже гостинно, їхнє прибуття брали за привід влаштовувати свята.

Старі діди із сіл приймали уповноважених Союзу, а сторожу з молодиків вітали їхні юнаки. В стравах зайвих розкошів не було, хоч усе смачне й добірне. За найбільші ласощі — молоді козлята, баранці та підстрелена в горах дичина.

Але Артур Філіпсон та його батько зауважили, що більшу охоту до їжі виявляли бернський хорунжий та золурнський громадянин, аніж ляндаман із швайцарським депутатом. Ті брали собі найкращі шматки й смакували вином, надто чужоземним, що його не абияк уміли хильнути. Арнольд надто був мудрий лаяти їх, коли запобігти цьому несила йому. Але сам їв стримано, заживав самих овочів, запиваючи їх чистою водою. Так само робив і сивий Микола Бонштетен.

Був третій день їхньої подорожі. Швайцарська депутація наближалась до базельських околиць. Базель тоді — одне з найбільших міст південно-західної Німеччини. Мандрівники мали на увазі перебути тут ніч, цілком певні дружньої зустрічі. Місто, щоправда, не було ще тоді те, як тридцять літ пізніше, частина Швайцарського Союзу, що до нього воно приєдналось 1501-го року. Але то було вільне імперське місто, і завжди підтримувало зв'язок з Берном, Золурном, Люцерном та іншими швайцарськими городами. А мета посольства, по змозі підтримати мир, мала всміхатись однаково: й швайцарським кантонам, і вільному Безелю. Мир забезпечить торгівлю, яка безперечно припиниться, якщо між кантонами й Карлом Бургундським зайде на відверту борню; а що місто лежить між двох ворожих держав, його вигоди потребують додержувати неутралітету й поготів.

І посольство сподівалося від базельської міської влади такої дружньої зустрічі, як досі по всіх містах власного Союзу. Бо ж місту багато залежить на тому, чого прагнуть послы.

Як справдяться їхні сподіванки, побачимо далі.

## VIII

І вгледіли вони велике місто

На узбережжі Райну. Відтіля

Колись Орґеторікс самонадійний

Завоювати прагнув низину

Врожайну Гальську...

(Helvetia),

Очі англійцям-мандрівникам, стомлені від безконечних швайцарських гір, весело спочивали тепер на країні, ще також нерівній та горбкуватій, де, проте, придатні ґрунта, де буйні лани... Райн, широка велична ріка, мчав зелені води серед широких просторів, і обабіч його, на дві частині поділений, розкинувся Базель. У південній частині міста, де прямували депутати, височів славетний катедральний собор, і чарівна тераса, що його обігала навколо, ніби нагадувала подорожнім, що вони наближаються до іншої країни; утвори людських рук уже відрізняються від творень природи. Не те, що досі: найбільші зусилля, найтяжча, найпекельніша праця непомітно ховалась серед страшених швайцарських гір.

За милю від міської брами вони побачили вершників. То їх зустріли базельські представники. Попереду — один з членів міської влади, поруч верхи троє громадян, їхнє оксамитове вбрання показувало на заможність та приналежність до вищої класи.

Шанобливо вклонились унтервальдекському ляндаманові та його супутникам, і ті охоче спинились вислухати гостинні запитання, що їх, природно, могли сподіватись.

Базельське посольство, однак, по-інакшому мислило. Висланий назустріч представник був дуже збентежений, і вже, певна річ, не мав свого доручення за краще з тих, що йому досі траплялися.

Він почав свою мову з численних запевнень про глибоку пошану й братерські почуття його уряду до Швайцарського Союзу. Але закінчив — категоричним твердженням, що з деяких поважних, дуже поважних причин, — їх з'ясується іншим разом, — вільне місто Базель не може прийняти на цю ніч до своїх мурів високоповажних депутатів, відряджених від Швайцарського Союзу до двору бургундського герцога.

Філіпсон приглядався дуже зацікавлено, який ефект справить ця найменш сподівана звістка на членів посольства. Рудольф, що приєднався до них, коли наближались до міста, здивувався менше, ніж його товариші. Ні пари з вуст, він, здавалось, більше намагався відгадати їхні почуття, аніж виявити власні. І це не вперше Філіпсон помітив: зухвалий і запальний молодик уміє тамувати природну палку своєю вдачу. А інші — хорунжий насупився, обличчя золурнському громадянинуві зашарілось, мов місяць, що сходить на північному заході; сивобородий швайцарський депутат занепокоєно поглядав на Бідермана, і сам ляндаман видавався трохи стривожений.

По хвилевій мовчанці, нарешті, відповів базельському післанцеві голосом трохи схвильованим:

— Досить дивна зустріч депутатам Швайцарського Союзу, які їдуть з мирною місією, що від неї також залежать інтереси й добрих базельських громадян. З ними завсіди мали приятельські стосунки, вони й тепер запевняють, що є наші друзі. Притулок під покрівлею, захист за мурами та звичайна гостинність — цього жодний дружній уряд не може відмовити людям з іншого краю!

— Не своєю волею базельський уряд відмовляє вам, шановний ляндамане! — відповів післанець. — Не то вас та ваших гідних товаришів, а й сторожу та лошаків якнайгостинніше прийняли б базельські громадяни... Але ми мусимо чинити так з примусу...

— Хто вас примушує? — скричав, запалившись, хорунжий. — Хіба імператор Зіґізмунд так мало скористувався з прикладу своїх попередників?..

— Імператор, — на те йому базелець, — такий самий добрий та миролюбний державець, як був і завжди. Але бургундське військо вступило до Сунґау, і до нашого міста прибув післанець від графа Арчібальда фон Гаґенбаха.

— Годі! — спокійно сказав ляндаман. — Не виявляйте своєї слабодухости, що її сами ви соромитесь. Я цілком вас розумію. Базель надто близько від Ля-Феретської фортеці, щоб громадяни його могли чинити, як хочеться їм. Брате! Ми бачимо, що ви так поводитесь з примусу, — жаль дуже вас, і ми пробачаєм вашу негостинність.

— Але зачекайте! — провадив далі післанець. — Тут неподалік — старий мисливський будинок графів Фалькенштейнів. Графслуст його називають. Він старий і давезний, але там буде кращий притулок, ніж під голим небом. Навіть у ньому боронитися можна, — хоч ніхто не наважиться порушити аам спокій. І ось що: коли знайдете там у старій будівлі які напої, вино, пиво та інше, — призволяйтеся! То від щирого серця вам наготовлено.

— Я не відмовляюсь пересидіти в старому будинкові; нам потрібен притулок. Бо ж не допустити нас до Базеля — то нахабство та ворожнеча, але ж хто знає, які ще можуть таїтися наміри?! За частування ж вам дяка, але ми не можемо бенкетувати коштом таких друзів, що соромляться себе виявити ними інакше, як тільки потайки!

— Іще мить, шановний ляндамане! З вами їде дівчина, мабуть, ваша донька. Місце, де ви ночуватимете, не надто вигідне. Жінці зовсім там негаразд, хоч ми все наготували на кожний випадок. Краще пустіть дочку вашу з нами. Моя дружина її прийме, як мати, до завтрашнього ранку, а там я сам привезу її вам. Ми обіцяли зачинити браму післанцям, але за жінок говорено не було!

— Дотепні юристи ви, базельці, — відповів ляндаман, — Але відколи швайцарці зійшли з своїх гір проти кесаря і донині — швайцарки підчас небезпеки завжди бували в стані своїх батьків, братів та чоловіків. Небога моя залишиться з нами!

— Прощавайте ж, шановний друже! — сказав базельський представник. — Мені важко розлучатися з вами отак. Така доля! Ось ця зелена алея приведе вас до старого мисливського будинку. Відпочивайте спокійно й спокійно спіть. Бо ж крім усього іншого, за ці руїни давно біжить недобра слава... Може ви таки пустите вашу нібогу до нас?

— Коли нас, стривожать сотворіння схожі на нас, ми маємо дужі руки та важкі келепи. А як там гомонять щось, може привиди чи що — ми в нечисту силу не віримо. Друзі, товариші мої, — ви згодні з усім, що я мовив?

Інші депутати ухвалили його слова, і базельські громадяни шанобливо попрощались із гостями, намагаючись надзвичайною ввічливістю заступити надзвичайно неввічливу негостинність.

Коли вони відїхали, Рудольф перший сказав свою думку щодо їхнього негідного вчинку:

— Підлі боягузи! Хай бургундський різник здере з них шкуру своїми утисками й навчить, як відмовлятись від давньої дружби, — тільки з того, щоб не прогнівався тиран!

— і навіть не їхній власний тиран, — озвався хтось із юрби, бо й молодики вже позбігались сюди довідатись, що та як.

— Вони, — скрикнув Бідерманів син Ернест, — не будуть, певна річ, перед нами твердити, що наказ від імператора! Але одного слова бургундського герцога досить, щоб спонукати їх на таку брутальну негостинність! Добре б з мечем піти на місто й примусити дати притулок!

Навколо почувся прихильний шепіт. Бідерман розгнівався.

— Невже я чую голос мого сина? Чи то каже буйний забіяка, що тільки й радощів бачить — битись і чинити насильства?! Де стриманість швайцарських синів?

— Я нічого лихого не думав, — засоромивсь Ернест з батькової догани, — а найменше чим перед вами завинити... Але вважаю за потрібне сказати....

— Жодного слова, мій сину! А завтра на світанку наш табор облиш! До Геєрштейну вертаючи твердо пам'ятай: той не може показатись до чужої землі, хто не вміє тримати язика й перед своїми земляками та рідним батьком.

Бернець, золурнський громадянин, ба й довгобородий депутат намагалися старого вмовити. Всі їхні зусилля пішли на марне.

— Ні, мої добрі друзі й брати! — сказав Арнольд. — Молодикам треба прикладу! Мене бере сум, що завинив мій син, але добре, що я маю право чесно його покарати. Ернесте, ти чув: вертай додому! Я сподіваюсь знайти, повернувшись, тебе розумнішим і стриманішим.

Юнак засоромлений і ображений з прилюдної догани, проте, слухняно вклонився. А Арнольд зовсім лагідно поцілував його в голову. Тоді син відійшов.

Уповноважені попрямували їм показаною алеєю. Аж у самому кінці височіли велетенські руїни Графслусту. Вже сутеніло, їх горнула до себе імла. Мандрівники побачили тільки підійшовши ближче, коли ніч зовсім потонула в півночі, четверо освітлених вікон. Підійшли до будинку. Перед ними — глибокий вал, що його темна поверхня ледве-ледве відбивала сяйво, яскравих вікон.

IX

Франціско. Добраніч вам!

Марцел. Бувай здоров, друже!

А хто тебе переіменув?

Франціско. Бернардо, Добраніч вам!

(Гамлет).

Насамперед мандрівники подбали, як би перейти через річ. Незабаром вони побачили кам'яний виступ, що на нього колись клали, спускаючи, під'ємного тоста. Від мосту вже давно нічого не лишилось, але натомість улаштували нещодавно тимчасову кладку з колод. В такий спосіб вони й дійшли дуже вигідно головної брами. Тут побачили відчинену фіртку, що вела під арку, й на гостинний заклик мигтілого в

темряві світла прийшли, нарешті, до залі, видимо, їм наготованої так добре, як дозволяли на це обставини.

Величезне полум'я криваво палало в каміні. Вогонь, знати, розпалили давно; повітря у величезній старовинній залі було, проте, тепле й приємне. В кутку лежала купа дров — хоч і тиждень підтримуй вогонь, а посередині мандрівники побачили три великі столи, застелені скатертинами. Близько них — кілька чималих кошів із найрізноманітнішою холодною харчу. Доброму золурнському громадянинові заблищали очі, коли він побачив, як юнаки заходились переносити харчі з кошиків на столи.

— От добре! — сказав він. — Милі базельці хоч тут себе виявили. Прийняли поганенько, але чудово подбали.

— Е, друже! — озвався Бідерман. — Без господаря — чого-вже там варте те частування! Краща половина яблука з хазяїнових рук, ніж гучний бенкет без його товариства.

— Але то ще менше ми їм зобов'язані. Та щось підозрілі натяки ми чули — треба буде ось цілісіньку ніч вартувати. І хай час од часу кілька юнаків обходять руїни. Будівля міцна й надійна. Можемо скласти їм щире подяку за це. Але, шановні товариші, краще огляньмо замок, поставмо сторожу й призначімо, хто буде обходити. Ну, юнаки, починайте: пильно роздивіться на руїни, може тут є ще хто окрім нас. Ми ж сусідуємо нині з лихим чоловіком!

Всі водноголос пристали. Юнаки взяли смолоскипи — їх наготовлено було досить — і пішли уважно оглядати руїни.

Трохи чи не увесь замок мав той самий спустошений, напівзруйнований вигляд, як і закуток, від Базеля приділений подорожнім. Дах подекуди геть завалився. Забутий, занедбаний замок! Світло від смолоскипів, блиск, зброї, звуки людського голосу й лункі

кроки прибулих гостей сполохали кажани, сови та інші лиховісні птахи. Вони повилітали з своїх похмурих закутків, тіпаючи крилами в порожніх покоях, і налякавши людей. Довідавшись у чому річ, всі дуже потім реготали.

Дозорці побачили, — глибокий рів навколо замку оборонить від несподіваного нападу. От тільки головна брама! Але її вони замкнуть і поставлять вартових. Юнаки ще пересвідчились, що між руїн може сховатись хіба що одна людина.

Про всі наслідки першого обходу повідомив хорунжого Рудольф, бо цього молодика призначено за начальника першого маленького загону з шістьох юнаків.

Тепер мав іти другий загін оглядати аж до ранкової зорі; далі на зміну йому збиралися вислати ще одного. Але Рудольф зголосився вартувати цілу ніч. Отож, цією стороною все було якнайкраще.

Всередині організували все так само гаразд. Вартові змінятися мали що дві години біля головної брами, а по той бік стояло ще двоє.

Все влаштувавши, ті, що лишилися в залі, вирішили починати вечерю. Тут був і Артур. Але перебував недовго.

Він поклав собі приєднатися до товаришів, призначених на варту. Але перед тим, як іти, глянув на Анну. Вразив на її обличчі незвичайний вираз якогось страшеного гніту. Він усе забув, тільки відчував бажання відгадати, з чого така страшна зміна. Завсіди ясне, відверте обличчя, очі певні й спокійні, щирий погляд та вуста, що здавалось от-от промовлятимуть щиросердно, з добротою, — змінилося все! І як змінилося! Не могло бути сумніву про поважні на те причини. Ну ще хай рум'янець, його могла змінити блідота від втоми. І несподівана хвороба могла потьмарити блиск очей, надати їм сумного виразу. Але яка р них глибока скорбота! Які перелякані, боязкі погляди кидає вона навколо.

Жодна хвороба, жодна утома... Вуста кривляться, немов від страшеного болю, ніби побачить ось-ось, чи вчинить щось жахне. Вона вся тремтіла, усіма силами силкуючись себе перемогти. Щось тяжке й болюче мусіло краяти їй серце. Але що?

Артур страшенно хвилювався. Він утупився в Анну — ніжні й співчутливі очі — все навколо забувши. Не пам'ятав де він є, не чув, не бачив людей, ніби в залі були тільки він і вона.

Що ж могло розбурхати, майже до розпачу довести таку розумну й відважну юнку?

Чого б їй боятись, їй — серед найхоробріших, може бути, в Європі людей, за мурами міцного замку? А коли б і стався напад, хіба ж до шуму битви не байдуже поставилася б вона, коли так сприймала в себе, в горах, гуркіт дикого й страшного водоспаду?!

Він дивився на неї, все так само не відводячи очей. Вона раптом здригнулася, підвела погляд, боязко оглянула залю, мов би сподіваючись побачити страшну примару. Нарешті? очі стрілися з очима молодого Філіпсона. Анна спустила вії й щоки взялися їй полум'ям.

Артур почував, що він також червоніє. Одійшов осторонь.

Але ось Бідерман щось каже до Анни. Вона встає й укупі виходять.

Бідерман повів небогу до наготованої їй кімнати. Так, Анні влаштували базельці спеціальний pokій. Арнольдів Бідерману це дуже припало до вподоби.

— Відпочинь, Анно, — сказав їй дорогою дядько. — Я тому тебе й викликав, що виглядаєш зле.

Кімната, де вони завітали, була раніше мабуть за буфетню. До неї вели двері з залі, але мала ще й інший вихід до старих руїн. Його старанно, хоч і видимо похапцем, позакладали величезним камінням. Стояло два складані ліжка, в каміні палав огонь. Було тепло й затишно.

Бідерман задоволено оглядався навколо й тоді побажав небозі надобраніч. Але обличчя дівчині було страшне. Дядько зауважив, як вони змінилася, відколи довелось залишити Швайцарію. Але він гадав, то через те, що її бере сум від близької розлуки.

Анна майже впала на ліжко, обхопивши голову руками. Бідерман не дуже тямив на жіночих стражданнях. Бачив, небога почувається погано, але склавши про це певну думку, він ласкаво вичитував дівчині, що от, мовляв, як швидко зрадила її твердість швайцарки.

— Е, любе моє, схаменися! Щодо нашої розлуки, — не бійся того! Щоправда, мій брат, як імперський граф, любить бути певний, що йому всі підкоряються. І по тебе прислав, бажаючи довести свого. Але я, добре знаю його. Пересвідчившись, що ми виконали його наказ, він одразу й перестане тобою цікавитись. А тоді ти повернешся зі мною на нашу ферму, щоб стати знову улюбленицею твого старого дядька.

— О, коли б ми були вже там! — розпачливо скрикнула дівчина.

— Терпцю, дорога. Ось ми виконаємо доручення, — відповів Бідерман, який завжди все розумів так, як воно сказано. — Ну, лягай, Анно, я передам зараз тобі їжі й вип'єш кілька краплинок вина. А завтра встанеш така весела, як і в Швайцарії, коли на флейті в свято виграють ранішню зорю.

Від їжі Анна відмовилась, сказала, ніби їй дуже болить голова. Побажала дядькові надобраніч. Коли він вийшов, вона звеліла Лізеті, яка їхала з нею, піти поїсти самій і вернувшись не будити її.

В залі Бідермана нетерпляче чекали. Всім кортіло почати вечерю. Одразу весело посідали до столу й ретельно узялися до діла. Ба й сам Бідерман, що взагалі немов би постив, так мало їв завсіди, і той сьогодні мав настрою більше. Його приятель, швайцарський депутат, і собі ретельно їв, пив та розмовляв, інші теж могли за ним угнатись. Старий Філіпсон поглядав уважно й трохи занепокоєно. Свою шклянку наливав тільки тоді, коли мусів з увічливости відповідати на тости.

Артурові, як Анна вийшла, видалося, що вона з собою забрала з залі все світло й лишила його в похмурих сутінках погребальної печери. Хмарний, він усе міркував, що б могло її так дуже турбувати? Коли в саме вухо йому пролунав мужній Донергугелів голос:

— Невже, друже, сьогоднішня дорога тебе так утомила? Ти стоячи засипаєш?

— Ні, Гавптмане, — озвався англієць, отямившись із своєї задуми, — я не сплю, коли треба бути наготові.

Всі швайцарці звали Рудольфа — Гавптман, Артур і собі за ними.

— Де гадаєш ти бути, як проспівують перші півні?

— Там, де кличе мій обов'язок, або твій досвід, Гавптмане! Але коли дозволиш, бажав би стати на варту замість Зіґізмунда до півночі на мості. Йому ще боляче, бо він забився на ловах, і треба гаразд відпочити.

— Добре зробить він, коли за це помовчить, — прошепотівша вухо Артурові Донергугель. — Дядько мій не такий, щоб задоволеним бути, як хто з такої дурниці та не виконуватиме своїх обов'язків. Всі, над ким він командує, мусять мати члени дужі, як у ведмедя, бути нечутливими, мов оливо чи залізо, у всіх життєвих випадках і до всіх людських болів.

— Я чимало часу гостював у ляндамана, — відповів Артур, — але такого, як ти кажеш, не завважив.

— Ти чужинець; старий надто гостинний, щоб тобі чим |е виявити. Ти наш гість і можеш брати участь у наших іграх і в наших військових обов'язках. А тому — коли хочеш — після перших півнів ходімо обходити. Звичайно, коли тобі це до серця.

Артур відказав:

— Я вважаю, що ти мій начальник. Але попри це скажу одверто: як опівночі мені придуть на зміну, я залюбки прогуляюся далі.

— А ти не втомишся? Потреби ж, власне, нема!

— Я не більше беру на себе, ніж ти. Адже також маєш намір цілу ніч вартувати!

— Так, але я швайцарець.

— А я англієць!

— Та я не так кажу, як то ти до серця береш! — посміхнувся Рудольф. — Просто мав на увазі, що ця справа мені ближча, ніж тобі, чужинцеві.

— Я, звичайно, чужинець, але чужинець, що користувався з вашої гостинності.

— Хай так! Коли вартовим придуть на зміну інші, я охоче почну другий обхід із тобою.

— Згода! Піду ж тепер на своє місце! Зігізмунд десь, либонь, уже гнівний.

Вони разом вийшли з залі. Попрямували до брами. Зігізмунд весело віддав свою зброю і Рудольф не міг стримати гніву.

— Що б сказав ляндаман, — він скричав, — якби побачив, що ти так віддаєш своє місце та зброю чужинцеві?

— Він сказав би, що чиню я гаразд! — ані трохи не збентежившись промовив юнак. — Він твердить завжди, щоб ми давали волю чужинцеві робити так, як той хоче. І як тобі кортить, Артуре, міняти теплу солому й солодкий сон на холодне повітря та місячне сяйво — будь ласка: я щиро витаю! Ну, так слухай: ти мусиш спиняти кожного, хто увійде, чи захоче до замку увійти, поки він не скаже тобі гасла. І коли то буде чужий — ти заб'єш на сполох. Але ти пропустиш тих наших друзів, що їх знаєш, не питаючи: може депутати по щось кого посилатимуть.

— Неробо! Нетяг, лінтюх ти такий! — закричав Рудольф. — Ти один такий серед усіх братів!

— Видимо, один серед них є розумний. Чекай, Гавптмане! Ти вечеряв сьогодні?

— Розважність бо каже, дурню ти, не ходити до лісу на тще серце.

— Якщо розважність велить їсти голодному, то що ж дурного у сні, коли хочеться спати?

Двічі позіхнувши, роздираючи геть собі рота, він почвалав до замку. На доказ болю умисне помітно шкутильгав.

— Є сила, проте, в цьому лінивому тілі. В розбещеній душі — є хоробрість! — сказав Рудольф англійцеві. — Ну, треба рушати!

Бернець свиснув. Із замку миттю вибігло шестеро юнаків. Повечерявши похапцем, вони тільки чекали на гасло. Попереду — два гончаки: хоч ідуть не на лови, але може ж собаки викриють засідку.

Пішли так: один попереду, кроків за сорок, із собакою, далі, також із собакою, Рудольф, — троє товаришів поруч, інших двоє позаду. Ці останні мали швайцарського рога, щоб засурмити, в разі потреби, на сполох.

Невеличкий загін перейшов відбудованим мостом. Тоді подався до близького лісу. Коли сподіватись на засідку — там на узліссі вона дуже можлива. Місяць високо підбився і майже повний світив їм дорогу. З узгір'я, де замок, Артур бачив повільний похід. Сріблясте сяйво нічного світила кидало на них свій блиск, аж нарешті сховались у пущі...

Артур довго дивився на них. Коли зникли, йому думки, на самотній цій варті, знов перелетіли до Анни Геєрштейн. Скорбота та боязкий страх на ніжному лиці?.. Чим це з'ясувати?

І раптом шибнула його одна думка. А йому що до того? Він і не повинен замислюватись над тим, чому зникає рум'янець з дівочих щічок. Вони допіру зустрілись і незабаром навек розійдуться. Лишиться спогад чарівної мрії... А він у схованці її пам'яті буде чужинець з далекого краю, що трохи погостював у дядьковому домі, що його вона більше ніколи не стріне...

Коли вдарила його ця думка, він одразу немов збожеволів. Грубо, жорстоко враз обірвалися романтичні мрії. Під склепінням у брамі стало тісно. Він стояти не міг. Кинувся стрімголов, перебіг через міст; тут згадавши, що він є вартовий, спинився на мить. Але думки плутались. Пекучий біль проткнув йому серце. Забігав мов зацькований звір, поки ненастанний рвачкий рух нарешті трохи протверезив його. Думка потроху вертала до поважних причин, до пильної справи, що стояла на перешкоді хоч якому б то почуттю.

Але Артур давно бачив, що він також дівчині до вподоби. Було боляче, боляче. І він почав переконувати себе, що мусить же стати людині здорового розуму не впадати біля чарівної дівчини, що він їй не зможе віддати життя. Мавши такі поважні завдання, як припало їм з батьком, треба ж бути розважним. А вона, — думав він, — вона скоро забуде. Я ж згадуватиму, як снів у сні, що осяйнув на мить темну ніч, моє небезпечне й бурхливе життя.

Спершись на зброю, він став. Але де була його витриманість? Почував, як щокою скотилась сльоза. Він, проте, одразу перемиг себе. Відчай підкрадався до серця. Але Артур уперто боровся і з усіх сил тепер силкувався, як ретельний вартовий виконувати свої обов'язки, що за них був зовсім забув.

Раптом він, зацікавлений, уступився назад. Б місячному сяйві повз нього до лісу сунула жива й рухлива, але немов, привид. Анна Геєрштейн.

Х

Хіба ми знаємо, коли спимо,

Коли в турботах денних живемо?

Сон — дійсністю нам іноді здається,

А вдень, буває, бачим з снів дива...

Постать минула Артура надзвичайно швидко. Була виразна, яскрава — і безсумнівна. Коли він, змагаючи хмарний настрій, підвів очі — вона перейшла близьенько з ближчого краю мосту, кілька кроків від нього — на вартового й не глянувши. Швидкою й твердою ногою подалася до узлісся.

Цілком природно було б кинутись їй навздогінці. Мав наказ не спиняти з заліку відомих йому людей, тільки питати прибулих? — дарма! Міг з увічливости промовити кілька слів до дівчини, що пройшла повз нього.

Але поява була раптова. Він розкрив рота, та ні звуку чути не було; не міг поворухнутись. Артурові здалось, — його власна уява, утворивши привид, показала на очі постать та риси тієї, що так бентежила йому думки.

Він прикипів на місці. Вона зникла. Артур все стояв остовпілий і ледве снували йому в голові думки. Куди вона йде? Навіщо? Так пізно вночі? І чому не промовила й слова, не глянула? Ну й дива.

Адже природно цілком, Анна мала чимбудь виявити, що вона його помічає. Не бачити ж не могла аніяк. Не кинула й погляду — на. нього, хто так довго гостював під дядьковою стріхою, хто ходив з нею в танку, проважав на прогулянки! Ніби й не пізнала, проходячи повз. Очі дивились на ліс, йшла легко, впевнено, й заховалась була між дерев раніш, ніж Артур схаменувся.

Отямившись, юнак страшенно на себе, розгнівався. Схвильований чимдуж помчав туди, де майнув край її сукні. Адже міг у такому місці, в таку незвичайну пору чим їй стати в пригоді, або хоч дати пораду. Добігши узлісся, почав на неї гукати. На відповідь — нічого. Віття дерев сплітались йому над головою, потроху зникало місячне сяйво. Немає... і нагло — він пригадав. Він покинув своє місце вартового, і подорожніх, що поклались на дозорців, може спіткати несподіване лихо.

Його опадала розпука, але мусів, проте, вертати до брами. Тяжка гризота потьмарила чоло, серце напосідав неспокій.

Ну й чого б щира, спокійна, поміркована дівчина вночі десь потаємці виходила? На чужій землі поруч підозрілих сусід? Не може бути такого. Але... Він бачив на власні очі. Чи, може бути, марив?

Зненацька пригадав собі, якою бачив увечері Анну. Тут щось криється, сказав сам собі, хіба що надзвичайні й страшні події могли б спричинитись до нічної прогулянки. Вона увечері була сама не своя. Мов сподівалась якогось жаху...

Він поклав собі чекати, аж Анна повернеться. Мусить довести, що вона має щирого й вдячного друга, який радо віддасть за неї життя.

Такий рішенець трохи втихомирив його гарячкове хвилювання.

Але стоячи на варті Артур мав час добре розміркуватись. І от, кінець-кінцем, йому спало на думку, що Анна, власне, могла податись до Базелю. Адже запрохував її той посол, і Аннин дядько має чимало там друзів.

Що й казати, — дивна невідповідна пора! А втім, знає ж Артур — швайцарки сміливо ходять самі уночі. Анна в горах пішла б місячної ночі багато ще й далі. Між Базелем і замком віддаль невелика. Може відвідати треба хвору приятельку? Може ще що? Отож, напосідати на неї з своїми послугами, — чи ж так доводити другові свою відданість та увагу? А що проминула його й не глянувши, навіть, то, виходить, не хотіла його допомоги. Він, як хлопець розважний, мусить пустити її назад не спитавши й слова. Коли схоче, озветься сама. Не докучатиме їй!

Щодо привидів, такі думки він рішуче відкинув. Щось там натякав базельський депутат, і взагалі люди тепер дуже вірять у всілякі примари, в існування якихось духів. Але давно Артур був осягнув, що все те — брехня.

І справді, за тих часів в Англії, як і в цілій Європі, дуже міцна трималася віра в привиди. Та Артур до таких людей не належав.

Він вирішив приборкати тяжкий неспокій і терпляче чекати. Почав ходити вперед і назад так далеко, як дозволяли йому на це обов'язки вартового. Очі все звертались до тієї частини лісу, де зникла була люба йому постать.

З схвилюваної задуми його раптом збудив десь далекий у лісі шум. Добувався брязкіт зброї. Артур стрепенувся і відчуваючи всю поважність свого завдання, спинився на тому місці тимчасового мосту, де було зручніш боронитись, та став надслухати. Чимраз ближче брязкотіла зброя, гомінка почулась хода — з-за зеленого лісу блиснули списи. Але вмить він пізнав привідцю — то велетенський на зріст Рудольф Донергугель.

Уже повертається, виходить, загін... Підійшли до моста, сказали гасла. Коли один по одному юнаки увійшли до замку, Рудольф загадав розбудити товаришів, що мав з ними знову обходити, та змінити Артура. І саме на цю мить здалека глухий пролунав дзвін міською годинника в Базелі, вибиваючи північ. Артуровій варті кінець.

— Ну, друже, як? — став Рудольф перед англійцем. — Може холодне повітря та довга варта на тебе вплинули? Хочеш їсти та відпочивати? Чи таки підеш?

Правду мовити, коли б вільно Артурові вибирати, він, без сумніву, волів би лишитись. Хотів дочекатись Анни. Нічого відповідного, однак, придумати не міг, а в кожному разі, не слід дати гордому Донергугелеві найменшої підозри, ніби то він кволіший проти горян. Отож, не вагаючись, дав сонному Зігізмундові келепа — той вийшов із замку, позіхаючи, збуджений від міцного й солодкого сну — й став поруч Рудольфд. Зразу ж приєднались до них усі інші, між ними Рюдігер, старший Бідерманів син.

Пішли. Біля узлісся Рудольф наказав трьом прямувати з Рюдигером.

— Ти, — сказав він йому, — підеш по ліву руч, а ми праворуч повернем! Бери собаку! Мені лишається мій пес Вольфангер, він бургундця схопить не згірше, як і ведмедя.

Отак поділившись, увійшли до лісу. Рудольф розташував свій маленький загін так: один ішов попереду, один на деякій віддалі ззаду, а третій з ним та Артуром посередині.

Йдучи в парі з Артуром, Рудольф, нарешті, сказав:

— Ну, Артуре! Що мислить твоя британська мужність про нашу швайцарську молодь? Як на турнірах, вона нагороди доскочить? Чи може схожа на боягузів — корнвальських лицарів?

— Щодо турнірів, не можу нічого сказати, — гаряче відказав Артур, — я швайцарців не бачив на конях. — А сила й мужність сердець, — тут хоробрі швайцарці хоч із ким позмагаються. Можуть сперечатись з кожною країною, де шанують силу й відвагу.

— Оце ти так говориш! — скричав Рудольф. — І знай, ми також такої високої думки й за вас. І ось тобі доказ. Ти допіру згадав за коні. Я мало знаюся на них. Але певен — ти не купиш коня, побачивши його під попоною, з сідлом та вуздечкою, а напевно захочеш поглянути на нього без жодної зброї, на волі!

— Авжеж! Ти так кажеш, немов родився в Йоркшірі, найвеселішому краї веселої Англії.

— Тоді я ще додаю, — сказав Рудольф Донергугель, — ти тільки наполовину знаєш швайцарських юнаків. Бачив їх перед самими старшими з кантонів, або ще в іграх, де виказують спритність і дотеп. Але непохитности й мужности — нагоди спостерігати не мав.

Видимо швайцарець у чужинцеві хотів розбуркати зацікавленість. Але англійцеві вигляд та постава Анни Геєрштейн, як вона проходила мовчки, коли він вартував, така жвава була перед очима, що він охоти до розмови не мав. Проте, женучи геть думки, що його хвилювали, примусив себе ввічливо, хоч і коротко відповісти:

— Я певен, повага до геть усіх швайцарців, і старих, і молодих, більшатиме в міру того, як їх пізнаватиму ближче.

І замовк. Донергуґель, незадоволений, мабуть, що не зачепив Артзрової цікавості — також ні пари з вуст. Тимчасом англієць обмірковував, чи сказати Рудольфові, що він бачив на варті. Аннин родич і давній друг цілої родини може щонебудь знати.

Він почував непереможну відразу говорити з швайцарцем за Анну. Рудольф безсумнівно має намір з нею одружитись. І хоч Артурові нема що, власне, й гадати за суперництво, проте не міг стерпіти цієї думки. Артур боявся почути в його вустах її ймення.

Власне, тим то Артур, дарма що намагався ховати й стримувати свої почуття, Донергуґеля дуже не любив. Щиро намагався з ним товаришувати, але час від часу його просто шпигало швайцарця принизити, зачепити його самовпевненість.

Умови їхнього герцю не давали найменшого швайцарцеві приводу вважати себе за переможця. Артурові дуже не подобався Рудольфів нахил вдавати себе за ватажка. Він часто почував себе зле, бо не мав до чого причепитися, виявити своє незадоволення. Ясно, вся справа в тому, що вони суперники. Та Артур не наважувався в тому признатись і самому собі. Але це почуття не дало йому розповісти за нічну пригоду, а почату розмову він не підтримав. Йшли мовчки, уважно оглядаючись навколо, ретельно дбаючи за свої обов'язки.

Вони перейшли щось із милю лісом та полем, давши доброго гака, бажаючи пересвідчитись, що між ними та Графслустськими руїнами ніде немає засідки. Коли ось старий собака попереду зупинився і глухо загарчав.

— Чого ти, Вольфанґере? — підійшов до нього Рудольф. — Хіба ж не відрізниш друзів од ворогів? А ну подумай бо добре! Ще раз понюхай!

Собака підвів голову, потягнув носом повітря й замахав головою та хвостом.

— От бачиш, — погладив Донергугель йому кошлату спину, — завжди треба думати. От і пізнав, що то свій!

Собака знову махнув хвостом і кинувся уперед. Рудольф почекав на товаришів. Один з них йому сказав:

— Мабуть Рюдіґер з товаришами нам назустріч іде!

— Навряд то Рюдіґер, йому довше йти, аніж нам. Але хтось наближається. Вольфанґер знову гарчить! Обережно! Дивіться мерщій!

Вони саме виходили на галяву. То тут, то там, далеко одна від одної, росли велетенські старі соснини. Ще вищі, ще чорніші були від рясних, похмурих верховин, закриті від блілого місячного проміння.

— Тут, принаймні, можемо добре побачити все, що наблизиться, — промовив Рудольф. — Але як на мене — то вовк, либонь, чи перебіг дорогу олень, і собака чує сліди. Он гляньте — спинився! Напевно так! Дивіться! Іде знову уперед!

Справді собака помчав далі, сумніваючись, непевний, ба з острахом. Але за кілька хвилин він заспокоївся і побіг як і раніше.

— Дивно! — мовив Артур. — Мені здається... щось ворухиться он там, де глід і вільшина обступають, стовбури векиких дерев!

— Мої очі вже з п'ять хвилин невідступно в кущах... і я нічого не бачу! — відрубав Рудольф.

— Ні, я таки щось угледів, поки ти підходив до собаки. З твого дозволу я огляну кущі! — палко скрикнув юнак.

— Коли б ти під моїм начальством був, я звелів би лишитись на місці. Бо якщо ворог — нам треба йти вкупі. Але ти вільний і можеш чинити, як хочеш.

— Я йду! Дякую! — Артур помчав до кущів.

Він, звичайно, почував у цю мить, що невивічливий, як людина, і неслухняний з нього салдат. До загону добровільно вступивши, мусів у всьому підлягати команді. Але те, що він побачив, та річ здаля, невиразна, нагадувала Анну Геєрштейн, як вона зникла йому на очах годині з дві перед тим — на крайковій лісу. І все на світі забувши, він кинувсь у хащі.

І слова не встиг сказати Рудольф, як Артур досягнув півдороги. За кушами, він бачив, людина не могла б сховатись інакше, тільки лігши на землю. Отож білу постать він побачить одразу. Але коли справді Анна?! Та яке має право звертати на неї увагу загону! Зійшла вона з голого шляху — виходить, хоче ховатись! Рудольфа, Артур помітив давно, дівчина уникала, терпіла з гречности. Навіщо ж тривожити її на прогулянці — звичайно для цього дивні вибрала час та місце — якщо вона не хоче, щоб за це хто довідався?! Ні, за всяку ціну — треба відвернути увагу Рудольфові.

Артур підбіг до кущів, заглянув усередину, але відчув: краще вернутись до Рудольфа й сказати, що то все омана.

Раптом — просто на нього йде біла постать. Зовсім Анна Геєрштейн. Іде мов привид, дивно втопивши очі в далечінь. Проминула Артура близько, не сказавши й слова, не виявивши нічим, що пізнає, що бачить його. Звернула по праву руч, обійти Рудольфа з загоном, — і зникла між дерев.

Артура опанував жах. Безтямний, нічого не бачучи, наосліп зробив кілька кроків. Почув голос:

— Що тобі, Артуре? Ти спиш, чи поранений? То був Рудольф.

— І не сплю й не поранений, — хрипко відказав Артур. — Я... дуже вражений!

— Чим, юначе?

— Покинь жарти! Ти бачив її?

— Її? Чи я бачив? Та кого? Ніхто не проходив та й ти нікого не міг бачити, бо я увесь час дивився сюди. Ти б закричав.

— Я не міг кричати! То була жінка!

— Жінка? — призириливо мовив Рудольф. — Заприсягаюсь, коли б я не пересвідчився сам, який ти хоробрий, мав би за жінку тебе. Дивно, якась тінь уночі, або вдень безодня можуть нагнати на тебе такого страху. Ти увесь тремтиш. А стільки разів довів свою мужність...

— І завжди доведу! Але...

— Ходімо! Ми повинні пам'ятати за друзів. Ти просто втомився.

Артур замовк.

Вони пішли через галяву назад до загону. Артур розміркувався, і йому дуже стало неприємно. Невже це він так поведився перед швайцарцем? Як міг виявити свою слабодухість?

Ще раз усе зваживши, він зрозумів, що мусить розповісти своєму добровільному начальникові за все, що сталось цієї ночі. Може які родинні обставини, може яка обіцянка — і вчинки дівчини будуть родичам зрозумілі. Таємниця може ховати яку небезпеку, а може ж бути, треба буде вжити якихось заходів. Почуття обов'язку й страх за Анну переважили попередній намір з симпатії до дівчини мовчати.

А Рудольф тимчасом казав:

— От що, товаришу! Як начальник я маю право вимагати, щоб ти мені докладно розповів, що тебе так збентежило. Але коли таємниця твоя безпечна, хочеш сказати самому ляндаманові — я дозволяю тобі повернутися до замку й більше цим не докучатиму.

Він несвідомо грав на найчутливіших струнах Артурового серця. Вимагаючи довіри — легко дістати гострий опір. Дружня мова справила вражіння.

— Я свідомий того, Гавптмане, що мушу першому розказати, тобі за те, що я двічі бачив цієї ночі... Та першого разу то, власне, не був мій обов'язок. А тепер удруге — я стерявся й не міг зібрати думки...

— Ну, то кажи в чому річ! Ми швайцарці не дуже кохаємось у загадках.

— Але я саме й маю сказати загадку. Коли ти пішов уперше обходити руїни... — Артур спинився — ...жінка перейшла міст із замку, минула мене й не промовивши слова зчезла на взліссі.

— А-а! — протягнув Донергугель. Більше нічого не додав. Артур провадив далі:

— П'ять хвилин тому та сама жінка пройшла повз мене вдруге, висунувшись із-за кущів та дерев — і зникла, не обізвавшись й словом. Так от — постава, обличчя та хода — твоєї родички, Анни Геєрштейн!

— Досить дивно, — недовіжливо промовив Рудольф. — Я не можу, звичайно, брати під сумнів твоїх слів, бо матимеш це за смертельну образу, адже такі звичаї у вас на півночі. Але дозволь мені сказати, я ж також маю очі й увесь час дивився туди, де ти. Потім я ж підійшов до тебе! Як же я нічого не зауважив?

— Ну, це вже я не знаю! Очевидячки ти так дивився.

— Ну, а що ж ти гадаєш?

— Що я можу сказати на це? — закричав Артур. — Не візьму в тямки! Така дівчина, як Анна, щира й відверта, буде таїтись од усіх, од свого улюбленого дядька?

— Справедливо! Але бачиш, Артуре, є деякі чутки... Гомонять, Анна Геєрштейн не у всьому така, як інші дівчата. Кажуть, її бачили по таких місцях... де важко потрапити природними силами!..

— Що-о? Ти... віриш у нечисту силу? Я знаю, церква припускає... Але...

— Я не запевняю тебе, — відповів Рудольф. — Але чекай! Ми за це поговоримо потім. А оце я тебе взяв із собою, щоб рекомендувати кільком товаришам. Тобі це буде приємно, а вони дуже хочуть з тобою познайомитись. Ось вони!

Завернув за ріг невеликої кручі, Артур за ним. Перед очима — несподіване видовисько.

Під прискалком навислої скелі палає багаття. Навколо чоловіка з п'ятнадцятеро юнаків — хто сидить, деякі лежать. Швайцарське вбрання, але розкішно прикрашене золотом та сріблом, яскраво блищить у сяйві кривавочервоних вогнів. І кривавочервоні відблиски виграють на кубках срібних, що разом із пляшками переходять із рук до рук. На траві — недокінчені наїдки. Кінчався бенкет.

Помітивши товаришів, юнаки весело схопились назустріч. Рудольфа привітали, називаючи Гавптманом також, а хто начальником, і обличчя сяяли з радощів, хоч неначе стереглися і розмовляли дуже тихо. Знати — задоволені надзвичайно, але обережність доводила, що той прийшов сюди потайки.

На привітання Рудольф усім відповів:

— Дякую, хоробрі товариші! А Рюдигер приходив?

— Ні, бачиш, немає, — один відказав, — а то ми хіба б пустили його, відважний Гавптмане?

— Мабуть щось затримало. Нам трапилась також перешкода, проте ми з'явилися раніше. Ось, друзі мої, привів вам сміливого англійця. Бажано приєднати його до нашого відважного діла.

— Просимо, просимо, дуже раді йому! — відповів один молодик. Розкішніше, проти інших, світлосинє вбрання виказувало начальника.

— Наливайте вина! — вигукнув Рудольф, — Випиймо за успіх нашої справи та за здоров'я нового спільника.

Наливали вина. Артур бачив, що такого в цій країні йому ще не траплялось. Але що вони тут обмірковують? Філіпсонові заманулося швидче довідатись.

— Поки я заприсягнуся приєднатись до вас, шановне товариство, дозвольте запитати, — виступив він наперед: — яка ваша мета?

— Чого ж, Рудольфе, привів його сюди, заздалегідь не поінформувавши? — мовив юнак у синьому.

— Не клопочи собі тим, Лявренце, голови. Я знаю його. Ось що, друже, — повернувся Рудольф до Артура: — ми з товаришами вирішили оголосити свободу швайцарській торгівлі. І в разі потреби — чинитимем опір до останньої краплини крові.

— Розумію! І ваше посольство їде до бургундського герцога на перемови в цій справі?

— Е, брате... Де там, навряд щоб справа чекала. Тут кров'ю запахне раніше, ніж побачимо ми ясну особу бургундського герцога. Коли з його волі нам Базель браму закрити, — вільне місто, належне імперії, — ми можемо приготуватись до всього найгіршого в його володіннях. Маємо підставу гадати, що сутичка вже могла розпочатись. Ось слухай. Від Ля-Ферету приїжджали вершники оглянути наші пости. Що ми наготові, то вони й не зачепили. Але ми позбулися їх на цю ніч, а далі? Тому кілька базельських юнаків, обурені з боягузства міської влади, приєднались до нас. Вони хочуть змити з себе ганебну пляму й чесно стануть до бою.

— І зробимо це раніше, ніж сонце, що за дві години зійде, сховається на заході! — енергійно скричав той, що в синьому, інші тихо, але одностайно його підтримали.

— Але, товариство, нагадую вам, посольство, що до нього належить і Рудольф, має мету миролюбну. Хто йому становить сторожу, мусить

уникати найменшого приводу до борні, яку хоче воно загасити. В землях герцогських на зневагу сподіватися нічого. Права послів шанують усі культурні народи; й самі ж ви собі нічого, пеона річ, не дозволите.

— Нас можуть зневажити, Артуре. Через тебе та батька твого, — відказав Рудольф.

— Не розумію...

— Твій батько купець і везе з собою крам. Місця мало він забирає, то правда, але ціна...

— Ну то й що?

— А те, що коли ми не будемо стерегтися, скажений собака бургундського герцога погріє руки не зле. Ваші шовки, атласи, дорогоцінності...

— Шовки, атласи, дорогоцінності! — скрикнув один присутній. — Такий крам ніколи не пропустять без мита, в місті, де всім верховодить Арчібальд фон Гаґенбах!

Хвилину Артур міркував.

— Товариші! Крамовина належить батькові, не мені. Не я, я він маг; вирішити, якою частиною слід поступитися, уникаючи чвар. Лише можу сказати, він їде до бургундського двору з важливим дорученням і мусить додержувати скрізь мирних стосунків. Ще й надто, певніше, увесь крам віддасть, аби не сваритись з ля~феретською залогою. Отже, мені треба часу. Порадившись із ним, скажу свою відповідь. Відмовиться батько платити мито Бургундії — я завзято битимусь поруч із вами!

— Гаразд, Артуре! Дуже шануєш ти батька. Знаєш, як і ми поважаємо ляндамана й у жодному разі не почнемо справи, що він проти

неї повстане. А коли його гостя схочуть пограбувати, він сам приєднається до нас. Якщо ж, припустімо, твій батько дасть Арчібальдові себе обскубти, — до цього втручатись і неввічливо буде, й даремно. Доречі, варт знати тобі, що як ля-феретському губернаторові шерсті стане замало й він схоче здерти з вас шкуру, біля вас кожна мить наготові численний загін.

— Щиру вам, базельці, складаю подяку! Радо вип'ю за наше даліше, щиріше знайомство!

— За здоров'я та добробут краян союзних кантонів! — виголосив на відповідь базельський начальник.

Підняли кубки догори й стискали один одному руки, вимахуючи зброєю, але тихо, без шуму.

— Наші славетні предки, — озвався Рудольф, — так збирались на Рютлійському полі між Урі та Унтервальденом. Основоположники незалежности нашого краю змовлялись під небесним склепінням дати волю пригноблених батьківщині. І ми знаємо, що слова цього дотримали.

— І колись будуть знати, як нинішні швайцарці завойовану за предків ще волю зуміли зберегти! — докинув синій вояка. — Роби своє діло, Рудольфе, обходь далі, а ми на Гавптманів знак миттю з'явимось.

Рудольф підійшов до Лявренца й одвів його на бік. Артур виразно чув, проте, як він сказав:

— Лявренце, наглядай, щоб не дуже впивались чудовим рейнвейном. Якщо маєте багато, кілька плящок розбий; щось вигадеш їм. А надто стеж за Рюдигером, бо він виявляє надто ретельно до цього свої здібності, відколи приєднався до нас. Руки завтра не мусять тремтіти!

Далі вони зовсім тихо щось один одному шепотіли. Нарешті попроща'лись, потиснувши руки, мов урочисто стверджуючи таємничу спілку.

Рудольф із загоном рушив далі. Але тільки почали ще свою путь, попереду знову тривога. Артурові затіпалось серце. "Це Анна"!

— Мій собака спокійний, — сказав Рудольф. — Мабуть то наші товариші.

Наближався справді Рюдіґер. Спинилися, перепитали гасла. Така дисципліна панувала в швайцарців уже за тих давніх часів, копи по інших країнах ще ледве прищеплювалась вона.

Донергугель вчитував Рюдіґерові, що той запізнився.

— Вони знов улаштують бенкет з нагоди твоєї появи, а завтра ж мусимо бути холодні й непохитні! — добулось до Артура.

— Холодні, мов крига, Гавптмане, непохитні, як скеля!

Рудольф умовляв його знову й знову; той обіцяв щиро виконати. Загони по-товариському, тільки тихи-тихо, попрощались і розійшлися у різні сторони.

Місцина в цій стороні була віцкритіша. Галяви великі, пасовиська геть голі, майже без дерев та кущів; око вільно могло бачити, засідці ховатися ніде.

Рудольф озвався:

— Тут ми зовсім безпечні й можемо поговорити.

— Я хочу тепер, коли ти приглянувся до нас ближче, спитати, — якої думки ти за швайцарську молодь? А що ти пізнав її менше, ніж хотілося мені, то провина твоя. Твоя стриманість не дала нам виявити більше відвертості.

— Це для мене забагато, я б на таку відвертість відповісти не міг, виходить, і права на неї не маю. А щодо швайцарської молоді, скажу: наміри ваші чесні й високі, як ваші гори. Та чужинець, що жив завжди по низовинах, не вміє ходити стрімкими стежками. Мої ноги звикли до рівного місця.

— Загадка?

— Аж ніяк! Я хочу сказати ось що: на мою думку, треба, щоб ви за все розповіли вашим начальникам. І про сподіваний напад біля Ля-Ферету, і за допомогу базельських громадян...

— Та невже? І ляндаман спиниться, надішле післанця до бургундського герцога по охоронну перепустку, а коли той дасть — край нашій надії на війну!

— Так! Але тоді ляндаман досягнув би своєї головної мети, головного завдання свого посольства, — тобто затвердили мир.

— Мир! Мир! — бернець жваво скричав. — Коли б у цьому з Арнольдом Бідерманом був незгоден я сам, — я б на слово його вклав би до піхов меча й перед найлютішим ворогом. Щиро шаную його хоробрість і любов до рідного краю. Але хіба я один? І наш увесь кантон, і золурський поклали собі воювати. Хіба ж не війною, війною, кажу я, наші предки скинули з себе рабства ярмо?! То ж війна, славетна навіки, війна дала волю нашій країні!

— Може це й справедливо, — відповів Артур, — але ж мету посольства визначала ваша Рада. Вона ухвалила відрядити вас, як

післанців миру, а ви потаєнці роздмухуєте полум'я війни, і поки всі, чи більшість товаришів, завтра гадають рушати в мирну путь, ви готуетесь до битви й шукаєте приводу їй.

— А хіба ж це не гаразд? І треба лагодитись до неї! Коли нас у Бургундії приймуть миролюбно, як ти кажеш сподіваються інші члени депутації, моя пересторога буде даремна. А яка ж шкода з неї? Коли ж буде навпаки — це зможе запобігти великим неприємностям і лихові для товаришів, дядька, Анни, батька твого, — усіх!

Артур похитав головою:

— Щось у цьому є, чого я не розумію. І тільки прошу тебе — у вигодах мого батька не шукай приводу порушувати дружні стосунки. Це Бідермана може втягнути до сутички, що без нас він її був би уник. Я певен, батько ніколи цього не подарує!

— Я вже зв'язав себе словом. Але якщо бургундський пес його стріне погано, раджу пам'ятати тобі, що ти чув. Маєте дужих, добре озброєних оборонців.

— Дуже вдячний тобі за увагу, — відповів англієць.

— І ти зятя: на весілля не йдуть із зброєю, на битву не вбирають шовкових убрань.

— Я буду наготові стрінати найгірше: тому одягну легкого сталевого панцера; його не проб'ють ані спис, ані стріли. За пораду щиро дякую!

— О, не дякуй! — до нього Рудольф. — Був би з мене поганий начальник, коли б не попереджав я усіх. Надто тебе, такого вірного друга.

Розмова урвалась. Минуло кілька хвилин. Бо ж кожен не зовсім був задоволений із свого товариша. Але сперечатись не мав жоден охоти.

Рудольф уважав, маючи приклади на своїй батьківщині серед швайцарських купців, що англієць, мавши оборону, в жодному разі не платитиме мита. Це вже само по собі примусить Арнольда Бідермана порушити мир і оголосити війну. А молодий Філіпсон не міг його зрозуміти. Як Донергугель, сам член мирного посольства, тільки й снить розпалити війну?

Так вони мовчки йшли деякий час. Нарешті озвався Рудольф:

— Артуре, твоя зацікавленість уже минула? Щодо Анни Геєрштейн?

— Ні, ні! Я просто не хотів тебе турбувати, поки ти зайнятий своїми справами.

— Ну, я скінчив свій обов'язок. Жодного кущика немає ніде, щоб за ним хто сховався. Слухай! Такого ніхто не співав, не розказував. — Історія не менш дивна, ніж пригоди "Лицарів Круглого Столу", що її виспівують старі трубадури та мінезинґери.

Артур пильно ловив кожного слова.

— За Анниних нащадків з чоловічої сторони, — провадив далі Донергугель, — ти, гадаю, досить уже чув. Вони жили в старих Геєрштейнських мурах, побіч водоспаду. Гнобили підданців, здирали шкуру з сусідів, грабували подорожніх, що їх недоля заводила до цього яструбового гнізда. А потім сипали грішми, закидали попів кривдою здобутими скарбами, аж до Єрусалиму мандрували! — замолювали, покутували гріхи.

— Така, я зрозумів, історія геєрштейнського дому, поки Арнольдів батько проміняв своє графство на право бути чесним унтер-вальденським громадянином?

— Але кажуть, могутні, заможні швабські барони Арнґейми, що їхня одиначка Аннина мати одружилась із графом Альбертом Геєрштейном, були люди інакші. Ні... — він промовчав, — вони таки дуже від усіх відрізнялись... Вони хтіли вийти за межі людського знання. От, Артуре, в чому річ! І вони свій замок перетворили на якусь школу, де було більше старовинних книг, ніж у Сан-Галенській бібліотеці. Але не самі тільки книги. По лябораторіях робили винаходи, що переходили від батька до сина, таємниці алхемії. Чутки за їхні мудрощі долітали до імператорського престолу. На постійні чвари за давніх-давен між папами та імператорами, цих, кажуть, підмовляли Арнґейми. Може участь у політичних справах... якісь незвичайні таємничі науки... І люди гадали, що Арнґейми мають якесь надлюдське знання за допомогою надприродніх сил. Надто ширили такі чутки всілякі попи. Вони ненавиділи Арнґеймів чи не тим лише, що ті розумніші за них.

— Яких гостей, — репетували вони, — приймають у замкові Арнґейми! Коли до під'ємного мосту підійде християнський лицар, покалічений у війні з сарацинами, йому кинуть шкоринку, дадуть шклянку вина й попросять іти далі. І коли богомолець з подорожі до святих місць, з мощами, свідками подвигу, підійде до нечистого замку — вартові натягають луки, замикає браму дозорець, немов благочестивий мандрівник приніс чуму з Палестини. А сивого грека з гнучкою мовою, з перґаментами, єврейського раввіна з талмудом та кабалою, смаглявого мавра, що ніби читає мову зірок у Халдеї, ошуканців, чарівників — на перше місце, поруч барона. З ними працює Арнґейм у лябораторії, навчається таємниць... Він поган! І це в Німеччині, що її називають Священна Римська Імперія! І ніхто їх не переслідував, ніхто не покарав. Духовенство повставало, ширило чутки за нечестиві баронові вчинки, але на імператора те не впливало.

Тоді шляхта почала засновувати спілки, озброюватись проти баронів Арнґеймів. Але — хоробрі, ті вміли боронитись. І з нападу нічого не вийшло.

Одна по одній розпадались засновані проти них спілки. Усі змови проти Арнґеймів було викрито; а хто зумів таки взяти зброю до рук і напасти, — тяжко спокутували. І знов чуткам кінця-краю нема. Так як колись ненавиділи, тепер баронів почали боятися. Останнього покоління вже ніхто не чіпав. Рід скінчився з Германом, Анниним дідом з матерньої сторони...

Але він лишив одиначку дочку. Сівіла Арнґеймська дістала на спадщину велику частину його маєтків, і обвинувачення в чарах, в знайомстві з нечистою силою, що тяжило над родом, не ставало на заваді найвельможнішим особам у Німеччині бажати з нею одружитися.

Альберт Геєрштейн, дарма що його вислано, взяв гору. Був уродливий, Сівілі припав до серця, імператор хотів довести свою великодушність. І від цього шлюбу — Анна Геєрштейн. Ти щонебудь розумієш?

— Заприсягаюсь, — скричав Артур, — я розумію одне: в Німеччині та по інших країнах є багато йолопів, які мають за чарівників розумних та вчених людей. І нав'язувати всілякі побрехеньки до розсудливої хорошої дівчини — яка ганьба!

Рудольф мовчав. Трохи згодом озвався:

— Я б хотів, щоб ти задовольнився коротенькою історією родини Анни Геєрштейн, бо це допоможе тобі самому з'ясувати, що бачив на власні очі вночі. Нікому не може бути так дорога добра Аннина слава, як мені. Після дядькової родини я їй найближчий родич. Якщо вона лишиться в Швейцарії, дуже можливо, ми одружимося. Бо ж на перешкоді немає нічого, от тільки що кривні. Та можуть дозволити... Ну, я за це побіжно

згадав, щоб довести тобі, як близько беру до серця все, що стосується дівчини. Мені багато ближча ця справа, ніж тобі, чужинче, що допіру з нею зазнайомився й незабаром, очевидячки, з нами попрощаєшся назавжди.

Останні слова страшенно роздратовали Артура. Але він примусив себе стриматися і вдаючи спокійного сказав:

— Чого-б я мав, Гавптмане, сперечатись із тобою за Анну Геєрштейн?! Тільки не можу не висловити подиву, що ймеш віри всіляким побрехенькам. І чого тільки люди не наплетуть! А ти ж згадай, що по всіх християнських країнах обвинувачення у відьомстві є чи не найтяжчий наклеп!

— Я й у гадці не мав Анну в цьому винуватити! — скричав Рудольф. — І коли хто наважився б таке сказати мені — я забив-би його! Справа не в тому, а от може духи з таємного світу, зв'язані з родиною її, можуть з'явитися і таке витівати. Може прибирають собі її вигляду... Не зневажай мене за такі, як ти гадаєш, забобони: я маю підстави. Ось я розповім дещо й гадаю ги переконаєшся сам. Лише наперед дай мені слово, що збережеш таємницю.

— Я мовчатиму.

— Гаразд! Зовсім не маю на оці лютити тебе. Але хочу зберегти твою повагу, тому мушу навести докази.

— Кажи! А коли щонебудь безпосередньо за Анну, — промовч, бо не маєш права виказувати.

— Ти надт. о багато бачив і чув, щоб була потреба від тебе щось захищувати. Ходімо сюди, нам лишається обійти оте баговище; ще миля, я встигну тобі розказати.

— Починай!

Артур трохи вагався. Йому цікаво було послухати просто тому, щоб хоч ім'я почути, тому що він не міг пропустити нагоди, коли хто хоче говорити за Анну. Одночасно ж почував відразу до Рудольфа за його дику фантазію, подив, що забобонність і тут у цій країні має таке поважне коріння.

І взагалі він волів би, щоб Донергугель не вимовляв своїми вустами Анниного ймення. Він ревнував. Але дедалі цікавість роз'ятрювалась і спинити себе вже не міг.

## Частина 2

### XI

І марили вони: стихію кожну

Заселяють різноманітні духи:

Десь глибоко в печерах під землею

Ховаються химерні чорні гноми,

Із піни океану виринають

Бліді наяди. А гарячий племін —

В злотистих іскрах крив свого

Улюбленого духа — саламандру.

(Anonymous).

Я казав уже тобі, що барони Арнґейми, хоч кожен віддавав свою увагу таємним наукам, проте хоробрі були й дуже кохались у ловах. Це найбільше стосується Анниного діда з матерньої сторони, Германа Арнґейма. Доречі, він мав багато коней і якоїсь надзвичайної породи жеребця. Я, звичайно, не можу тобі його змалювати, скажу лише, що був чорний-пречорний, жодної білої волосинки. Господар називав його Аполон, а люди гомоніли, що коневі дано, назву лихого духа.

Якось, у листопаді, барон поїхав на лови. Додому повернувся пізно ввечері. Гостей із ним не було, бо, як я вже казав, до Арнґеймського замку хіба що вряди-годи приймали кого, крім усіляких там чарівників. Барон сидів сам у залі, освітленій лампами та смолоскипами. В одній руці він гримав книгу, другою обперся на мармурового стола, де стояла пляшка токайського вина. Віддалік шанобливо стояв паж, на кінці великої похмурої залі. Тиша. Жодного звуку, тільки вітер нічний похмуро завивав, обвіваючи поіржавлені лати та подерті прапори.

Раптом добулися немов наляканої людини кроки на сходах.

Двері широко розчинились, і Гаспар, головний стайничий, з жахом підбіг до стола й закричав:

— Пане! Пане! У нас у стайні — чорт!

— Нісенітниця! — сказав барон здивовано, скочивши на рівні ноги, незадоволений, що його потривожили.

— Я правду кажу! — кричав Гаспар. — Аполон... Тут він замовк.

— Та кажи ж, боягузе! — зарепетував барон. — Мій кінь хворий, чи що?

Але стайничий, заточуючись, міг знову вимовити одне слово:

— Аполон...

— Ну що ж? — сказав барон, — Коли б і сам Аполон став тут перед нами, то й те ще не привід до такого жаху.

— Але, — вимовив, нарешті, стайничий, — в Аполона в стайні чорт!

— Дурню! — скрикнув барон, схопивши з стіни смолоскипа. — Мусиш більше опановувати себе.

Він пішов за стайничим через замковий двір до великої стайні. Там стояло п'ятдесят чудесних коней. Сюди збіглися слуги. Барон швидко перейшов між рядами до улюбленого жеребця. Але кінь не заіржав, не повернув голови, не забив копитами, господареві не зрадив. Барон почув стогін, неначе кінь просив допомоги.

Арноґейм підняв смолоскипа... Перед ним — високий чорний чоловік, що поклав свою руку на шию коневі.

— А хто ти? — запитав барон. — Чого тут?

— Я шукаю притулку та гостинности, — сказав незнайомий. — Не відмов мені!

— Ти, мабуть, брат священного вогню, — сказав барон Герман Арноґейм, — і я не можу тобі відмовити притулок. Проти кого й наскільки часу просиш мого захисту?

— Проти тих, що прийдуть вимагати мене раніш, ніж заспівають треті півні, і на один рік та один день від цієї години.

— За законами чести, я не можу відмовити. Рік і один день буду тебе захищати. Але ти мусиш, мудріший, мене навчати.

— Ви глузуєте з мене, — сказав чужинець. — Але коли зможу, будь ласка.

— Заприсягаюсь священним огнем, братством, що єднає нас, буду тебе боронити!

Чужинець вийшов із стайні. Не диво, що стайничий злякався: він був увесь чорний. Коли увійшли до освітленої залі, його всі добре роздивились. Мав на собі азійський одяг, довгий чорний кафтан, — такі носясь вірмени, — та високу чотирьохкутну шапку з астраханських баранців. Увесь одяг був чорний, і ще виразніше сивіла довга борода. На чорному шовковому пасі замість кинджалу, або меча, висіла срібна скринька. Єдина прикраса — великий рубін. Він надзвичайно яскраво блищав.

Барон загадав поправити лампи, подати ще смолоскипів, а тоді послав усіх спати. Опівночі справді затремтіла брама й чийсь голос вимагав видати чужинця. Дозорець почув, як у залі відчинилось вікно й господар уступив у розмову. Але ніч була темна. Він не бачив, хто говорив, а такої мови не знав.

І відтоді персіянин Данішменд гостював в Арнґеймському замкові. Він ніколи не переходив мостом. Сидів у бібліотеці та лябораторії, працювали з бароном по кілька годин. Населення замку бентежило тільки те, що чужинець нехтував релігійними обрядами. Помітили, що персіянин розмовляв лише з самим бароном.

Надійшла весна, луки вкрило квітами літо, осінь жовтавими овочами всіяла дерева...

Одного разу паж почув, як персіянин казав Арнґеймові:

— Добре зробиш, мій сину, як уважно поставишся до моїх слів. Моїм лекціям тобі надходить край, і ніщо не відбере мене від моєї долі.

— Ех! — сказав барон. — Невже так-таки й лишитись мені без тебе, коли я стою вже на порозі мудрої науки?

— Не бентежся, сину, — промовив мудрець: — свій обов'язок я доручу своїй доньці. Але май її за навчительку й тільки. А коли захопишся красою, — зазнаєш багато лиха. Але годі!.. Нас, здається, слухають.

Люди з Арнґеймського замку знічев'я охоче стежили за чужинцем. Коли надійшов час і персіянин мав зникнути, всі гадаючи, що то є чарівник, з острахом чекали якихось надзвичайних та страшних подій.

Але нічого не сталося. Призначеної години Данішменд виїхав верхи за браму, як звичайнісінький особі мандрівник.

Барон дуже сумував.

Більше ніколи чужинця не бачили.

Цілу днину тоді похмурий барон пересидів у великій залі.

Ні до бібліотеки, ні до лябораторії не заходив. Другого дня на світанку барон викликав пажа й одівся з великим смаком. Молодий був, вродливий. Скінчивши туалет, поки сонце підбилось на обрії, взяв ключа від лябораторії й пішов з пажем туди. Біля дверей спипився. Кілька хвилин він вагався, нарешті себе перемиг, повернув ключа, відчинив двері й увішов. Паж — за ним. Він не побачив нічого страшного, але який подив охопив пажа! Там сиділа чарівна юнка в криваво червоній перській одежі. Темне волосся їй обвивала блакитна стрічка, пристібнута золотою пряжкою. На ній всіма кольорами переливався величезний опал. Дівчина була невисока на зріст, добре збудована, надзвичайно граційна та струнка. Східне вбрання з широкими шароварами показувало маленькі ноженята, такі вродливі, як і прекрасні ручки. Обличчя розумне, бистрі чорні очі, над ними тоненькі брівки й веселі, трохи лукаві уста.

Красуня привітно посміхалась. І хоч барон, власне, сподівався побачити щось подібне, але від такої краси він скам'янів. Потім трохи отямившись підійшов до неї й привітно поздоровався.

— З мене буде терпляча й ретельна навчителька. Сподіваюся мати пильного учня.

І з того часу, як вона оселилась в Арнґеймському замкові, там усе змінилось. Арнґейм виписав до себе стару родичку, вдову. Вона держала господарство й завжди сиділа на всіх лекціях.

За її словами, то була якась дика наука. Вона нічого не тямила, а якісь там спроби її, навіть, лякали.

Приїжджав і єпископ. Хотів пересвідчитись сам, бо на цілу округу залунала слава про незвичайний розум і велике знання цієї дівчини, Герміони на ймення. Це трохи розвіяло чутки, що ширились були день-у-день, ніби Герміона якась чарівниця, близька з відьомськими силами. Тоді трохи на краще змінились до неї сусіди.

Ну, я багато розводитись не хочу. Кінець-кінцем, звичайно, барон Арнґейм з нею одружився. За дванадцять місяців баронеса народила дочку, її назвали — Сівіла. Коли мати встала, призначили христини, запросивши силу-силенну гостей.

Серед прибулих була одна стара жінка, що їй люди накидали ролю лихої чарівниці з казок. То — баронеса Штейнфельд.

Вона скрізь совала свого носа й була дуже нахабна.

За кілька днів у замкові вона вже встигла розвідати все, що знали, говорили, підозрівали про Герміону. І те, що перед одруженням в іграх з молодими дівчатами вона ніби спритно якось уміла зникати, що її ніхто не знайде. І ще багато іншого. От у самий день христин усе товариство

зібралось уранці до залі. Чекали на Герміону, щоб разом вийти. В цю мить між гордовитою Штейнфельд та графинею Вальдштетен занеслась сперечка про першенство. Барона Арнґейма попросили з'ясувати непорозуміння. Він тримав руку графині. Тоді Штейнфельд у; страшенному гніві наказала сідлати свого коня.

— Я покидаю цей замок, — верещала вона, — де господар чарівник, господиня відьма, а їхня гостя за шматок хліба ладна допомагати одруженню чорта з дияволом!

Розлючена вона вибігла геть,

Арнґейм виступив наперед і запитав присутніх, хто має о. хоту підтримати мечем підлу зневагу його жінці та родичці.

Але всі визнали її слова за брехню.

До залі вийшла Герміона й свято почалось.

І от барон, щоб наочно показати гостям брехливість паскудних чуток, зняти наклеп з неї, немов жартома бризнув на обличчя дружині кілька краплин із купелі, Одна крапля впала на опал. Дорогоцінний камінь кинув яскравий блиск і, мов зірка, враз погас. Герміона застогнала, упала долі. Навколо стовпилися гості. Бідолашну господиню підняли та понесли до її покою. Вона страшенно змінилася, живчик слабнув, здавалось, умирає. Герміона попросила, щоб її лишили вдвох із чоловіком. Всі вийшли. Барон перебув там годину, а вийшовши замкнув кімнату на замок.

Тимчасом більшість гостей повтікало, з'явився доктор, але барон не віддавав ключа. Просили, благали, вмовляли, нарешті він згодився, але похмуρο кинув:

— Даремно! Ну, та хай усі сторонні підуть собі геть.

Спальню відчинили. Там нікого не було. На ліжкові — жменька легенького сірого попелу.

Трьома роками пізніш цього самого дня ховали барона останнього нащадка чоловіка з арнґеймського роду.

Швайцарець замовк. Товариші підходили до мосту Графслутсько-го замку.

## XII

Повірте, — надзвичайних форм

Набирав воно, але то певно дух...

Кілька хвилин обидва мовчали. Артура не здивувало таке оповідання. За тих бо часів забобонність була звичайне явище.

Але його здивувало те, як дотепно, дібравши всі факти, Рудольф зумів розказати історію.

"Виходить, він досить розумний, от тільки цікаво, чи бреше, чи сам вірить у те", подумав Артур.

— Так од цього шлюбу й народилась Анна Геєрштейн?

— Її мати, — відповів швайцарець, — була Сівіла фон Арнґейм. Арнґеймське баронство, як спадщина чоловіків, перейшло до імператора. В замкові ніхто не живе, відколи помер останній власник. Кажуть, тепер там руїни. Оселитись ніхто не хоче.

— Ну, а хто ж є мати Аннина, що з нею одружився ляндаманів брат? Яка її вада?

— Дивні розмови я чув. Щось таке, ніби вона вночі встає й плаче над малою дочкою. Це як Анна була мала, але докладно нічого не знаю. Не маю певности, як от, приміром, щодо історії, яку допіру тобі розповів.

Артур іронічно спитав:

— На чому ж базується певність?

— Охоче скажу! Теодор Донергугель, улюблений паж останнього арнгеймського барона, був брат мійому батькові. Він потім повернувся до Берну. Бачив на власні очі й сам чув усе, за що я тобі казав. Як трапиться тобі бути в Берні, можеш його побачити.

— А Анну ж чого приплітають?

— Ну, я з'ясувати не вмію. Але як інакше зрозуміти те, що бачив ти, Артуре, цієї ночі, — аджеж у жилах її тече дивна кров?!

Англієць мовчав. Тут саме на товаришів гукнув вартовий.

На питання: "Хто йде?" — вони двічі мусіли відказати, аж, нарешті, Зігізмунд їх пустив.

— Ой, ти осле, — сказав Рудольф, — ну й чого б ото затримувати?

— Сам ти осле, Гавптмане! — відповів швайцарець. — А я бачив привида, він мене піддував, я більше не дамся.

— Який привид, — сказав Донергугель, — буде гаяти час із дурнем таким?!

— Ти, Гавптмане, тільки й умієш лаятись. То дурень, то йолоп... годі вже! В мене є вуста, зуби та язик для розмови однакові, як і в інших людей.

— Ну я з тобою сперечатись не буду. Якщо ти різнишся од інших, сам відчувати того не спроможен. Але скажи, що тебе налякало?

— Слухай! — сказав Зігізмунд Бідерман. — Я трохи втомився, поглядаючи на ясного місяця, і питав себе, з чого він зроблений; яким побитом з нашого дому, так, як і тут, його однаково добре видно. До Геєрштейну ж далеко... Від мудрих міркувань я відчув утому. Заплющив очі...

— Заплющив очі на варті? — закричав Донергугель.

— Не турбуйся. Я зате відкрив вуха. А втім, це мені не допомогло, бо хтось перейшов моста так тихо, мов миша. Я здригнувся, розплющив очі, переді мною — як ви думаєте?

— Якийсь дурень, як і ти, — відказав Рудольф, штовхнувши ног. ою Філіпсона. Але Артур і сам напружено слухав.

— Заприсягаюсь, — закричав Зігізмунд, — це була наша родичка Анна!

— Не бреші! — сказав швайцарець.

— Я б і сам так сказав,' — підхопив Зігізмунд, — бо я бачив кімнату її: така вигідна, тепла, чого б виходити та ще й уночі, коли можна любісінько спати.

— Може бути, — промовив Рудольф, — вона виходила на моста поглянути, яка година на дворі.

— Ні, бо верталась із лісу. Я побачив, як підійшла до моста й хотів добре на неї розмахнутись. Думав привид. Але вчасно зміркував, що мій келеп не березовий прутик.

— Йолопе! Ну що б до неї озватись!

— Ба ні! Я не озвався. Батько гнівається завжди на мене, як я кажу не подумавши, а на таку мить мислити не міг. Та й часу не було. Вона промчала повз мене, мов сніжинка, що жене її вітер. Я пішов за нею до замку, кликав її голосно, всіх побудив; товариші кинулись до зброї й такий там зчинився шарварок, немов сам Арчібальд Гаґенбах стояв із мечем. Анна вибігла з хати стривожена, перелякана, як і ми. Почала запевняти, що вона цілу ніч не виходила з спальні, і всі накинулись з гнівом на мене, немов би я можу забороняти прогулюватись привидам. Ну я таки не стерпів, накричав на неї:

— Всім відомо, сестричко, з якого ви роду, і як я ще раз побачу вашого двійника, — добре почастую киякою...

На мене всі накинулись, батько люто прогнав, немов дикого пса. Рудольф стримано, сливе з призирством йому відповів:

— Ти заснув на варті, Зіґізмунде, поперше — ти завинив. Подруге — тобі привидився сон. Щастя твоє, що ляндаман не догадався вигнати тебе назад до Геєрштейну, як бідолаху Ернеста.

— Ернест ще не від'їхав, — заперечив Зіґізмунд, — гадаю, він зможе з нами вступити до Бургундії. Однак попрошу тебе, Гавптмане, прислать когобудь на зміну. Якщо завтра робота, варто було б попоїсти та поспати хоч трохи.

І велетень-юнак, роздираючи рота, позіхнув.

— Їсти, спати! Та тобі цілого смаженого бика не стане, щоб прийти до тям. Але я твій приятель, я загадаю змінити тебе. Ідіть спати, — повернувся Донергугель до товаришів: ми з Артуром самі підемо до ляндамана.

Повернули до замку. Увіходячи, Рудольф схопив Артура за руку.

— От дивно! Як гадаєш, казати ляндаманові?

— А це вже як ти. Мені здається, справи родинні йому не чужі. Може небезпека...

— Ні, не бачу потреби; чи не краще поговорю сам з Анною? Артура брав жаль. Найкраще зовсім мовчати. Він стримано відказав:

— Роби так, як велить обов'язок. А я за пригоду мовчатиму.

— Так само й про те, що ти бачив і чув за наших базельських спільників? — запитав Рудольф.

— Певна річ; от тільки скажу батькові про небезпеку з митом.

— Ні до чого. Ручуся своєю головою, все, що належить йому, буде ціле!

— Велика дяка за батька. Але ми люди мирні, бажаємо уникнути сутичок навіть тоді, коли вони можуть скінчитися на нашу користь.

— Так каже купець, не вояка! — незадоволено промовив Рудольф. — Хоч власне це справа ваша. Пам'ятай, подавшись до Ля-Ферету без нас, ви наражаєте на небезпеку не то крам, а й життя.

Вони увійшли до залі. Ті, хто з ними обходили замок, вже лежали біля товаришів. Ляндаман та бернський хорунжий вислухали Донергугеля. Тоді Рудольф закутався плащем, ліг на соломі й за кілька хвилин заснув міцним сном.

Артур пішов, подивився на двері кімнати, де Анна; він думав про дивну пригоду. Думки хаотично переплітались, він не знав, що йому робити. Але ось Артур пригадав собі, що треба поговорити з батьком.

Він ліг біля нього на ліжкові. Старий одразу прокинувся. Син пошепки повідомив його по-англійському, що має важливу справу.

— Ворог? До зброї?

— Ні, не вставайте, це стосується нас двох!

— Ну кажи!

— Обходячи з товаришами замок, я довідався, що ля-феретський губернатор має намір захопити наш край, як мито бургундському герцогові. Мене також повідомили, що швайцарці вирішили чинити опір.

— Заприсягаюсь, цього не буде! — промовив старий. — Оце добре були б заплатили ми за гостинність ляндаманові, давши буйному герцогові привід до війни. Кожне мито я заплачу; от коли б не забрали моїх паперів. Я побоювався цього, Артуре, тим то й неохоче пристав до Бідермана. А тепер мусимо розлучитись. Хижак губернатор навряд зважиться образити посольство до двору його державця під обороною міжнародних прав. А коли б ми лишились, справа кепська. Ми відрізнимось та зачекаємо, поки депутати поїдуть далі, а Гаґенбаха, якщо він має краплину здорового розуму, я задовольнити зумію; ну, я пішов до ляндамана.

В одну мить Філіпсон опинився біля Арнольда Бідермана.

Той уважно слухав, а йому з-за плеча виглядала голова та довга борода швайцарського депутата; блакитні очі уважно дивились на чужинця.

— Друзе, — мовив Філіпсон, — ми довідались, що на крам накладуть мито, а може й заберуть його зовсім; і мені, як і вам, дуже хочеться уникнути сварки.

— Ви, звичайно, не маєте сумніву, що ми зможемо й захочемо вас борочити, — відказав ляндаман. — Я миру бажаю, але й самому герцогові не дам образити мого гостя...

Швайцарський депутат на ці слова протягнув через рам'я свого друга величезного кулака.

— Через те саме ми мусимо покинути вас, поїдемо окремо. Подумайте, друже, ви посол, хто їде боронити мир, а я купець, їду заживати зиску. Війна чи сварка, яка неминуче до неї спричиниться, однаково пошкодить обом. Я можу й охоче заплачу великі гроші. Ось ви поїдете, а я тоді поторгуюсь, залишуся в Базелі, поки скінчу з Арчібальдом Гаґенбахом. Коли він справді зажерливий, поведеться зі мною обережно, щоб я не поїхав іншим разом десь кружка.

— Справедливо! Дякую, ви нагадали мені мій обов'язок, але вам може щось трапитись; базельці — боягузи, не оборонять, віддадуть вас губернаторові, а його правда відома всім.

— Пусте. Я маючим приборкати Гаґенбаха, а от салдати... так, це загроза, вони нас заб'ють. Тоді, коли розлучатись неминуче, їдьте раніше за нас. Шлях безпечний. Бо сподіваючись на охоронну варту, грабіжники ховаються і Гаґенбах до того ж поки буде тверезий, зможе вислухати розумних порад, тобто зрозуміти власну вигоду. По сніданкові, упившись райвейном, він починає скаженіти.

— Гаразд, — сказав Філіпсон, — але я не маю коня на мій крам.

— Візьміть нашого, він належить мійому другові, а той дасть охоче.

— Коли б він коштував і двадцять крон, але як хоче цього мій товариш Арнольд!.. — промовив сивий дід.

— Дякую, а як же ви?

— Чи ж довго нам із Базелю дістати другого?! І це, навіть, доречі. Я призначив від'їзд на світанкові; ми можемо поїхати на годину пізніше, тоді дістанемо коня, а ви приїдете до Ля-Ферету, скінчите справу з Гаґенбахом і ми залюбки, гадаю, з'їдемося ізнов.

— Буду дуже щасливий. А тепер надобраніч, пробачте, що ми потурбували ваш спочинок.

Ляндаман устав і обняв англійця.

— Може ми не стрінемося більше, а я завсіди пам'ятатиму купця, що поступився вигодою в ім'я справедливості... Чи є в світі людина, що не схоче ріки крові пролляти, аби врятувати кілька унцій золотих? Прощавай, юначе, — потиснув руку Артурові, — ти навчився ходити швайцарськими скелями, але ніхто краще за батька тобі не покаже, як іти навпростець між багна та проваллів людського життя.

Він ласкаво попрощався з обома, за ним його друг, швайцарський депутат. Довгою сивою бородою приклався він до обличчя англійцеві й ще раз щиро сказав, що кінць до їхніх послуг.

Потім усі полягали трохи відпочити, аж настане осінній світанок.

Він неодмінно вимагав

Від наших чесних земляків-купців

Багато гульденів на їх життя...

Призводить це до ворожнечі,

Кривавих чвар...

(Comedy of Errors).

Скоро на далекому обрії зайнялася зоря, Артур Філіпсон устав лагодитися до від'їзду. Йому не важко було відшукати ретельно пов'язані батькові клунки між хаотичним багажем швайцарців.

Один ляндаманів син, Ернест, допомагав Артурові. Від юнака він довідався за дорогу з Графстлусту до Ля-Ферету; вона була рівна й проста, заблудитися ніде. Скінчивши з усім, Артур розбудив батька й сказав, що все готове. Тоді відійшов до каміну.

Не дивно, що поки батько вбирався, занепокоєний Артур утупився очима в двері кімнати, де спала Анна. Його дуже цікавило, чого шукала вона вночі.

Батьків голос пробудив Артура з задуми:

— Ти, сину, прокинувся, чи ще спиш від втоми після нічної варти?

— Ні, — відповів Артур, схаменувшись, — я трошки задрімав. Ось дихну свіжим ранішнім повітрям, і все мине.

Перейшовши обережно між людьми, що покотом спали в залі, Філіпсон ще раз привітно озирнувся на солом'яне Бідерманове ложе й знов думкою з ним попрощався — "справедлива душа, щира, чесна й благородна, щастя тобі на все добре!"

"Прощай наймиліша, щира, таємнича жінко", — були думки Філіпсона-молодшого.

Вони виходять за браму. Юнакові, що їх провожав, наказали безліч привітань Бідерманові від англійських гостей і звеліли сказати, що мають надію побачитись із ним у Бургундії. Потім Артур узяв за вуздечку коня й повільною ходою повів уперед. Батько йшов поруч.

За кілька хвилин старий озвався до сина:

— Я дуже побоююсь, ми не побачимо більше ляндамана. Молодики з його товариства тільки й шукають нагоди з чогось образитись, а бургундському герцогові не важко таку нагоду їм дати. Цей чудесний чоловік хоче виклопотати Швайцарії мир, а його порушать раніш, ніж він стане перед Карлом, а хоч би й ні — чи ж дасть згоду найгордіший з усіх європейських державців слухати докори мирних селяків? Так Карло Бургундський називає наших друзів. І тоді жахлива всім війна, всім, крім Людовіка XI, французького короля, спалахне страшним полум'ям! Яка страшна зустріч! Бургундська кіннота й мов із заліза виковані горяни, які так перебивали колись австрійське військо.

— Ваша правда, батьку; я гадаю, навіть, мир порушено буде не пізніш, як сьогодні. Я одягнув панцера, раджу й вас це зробити; часу віддасте небагато, а я заспокоюсь.

— Розумію, мій сину. Але я мирний мандрівник по землях Карла Бургундського й не хочу сподіватись, де віють його прапори, на розбишак. А щодо войовничих нахилів бургундських салдатів — у наших обставинах треба скорятись.

І мандрівники спокійно прямували до Ля-Ферету. Путь їм лежала не дуже коротка.

Ля-Ферет — невеличке містечко, на горбі, височіло над усі околиці. Власне кажучи, воно не належало до володінь бургундського герцога; австрійський імператор дав Карлові містечко, як заставу, натомість чималої суми грошей. А що місцина давала велику вигоду чинити утиски швайцарській торгівлі та пригноблювати Карлові ненависних швайцарських горян, то герцог бургундський за неї вхопився. В жодному разі не дав би він згоди повернути імператорові Ля-Ферет, передову фортецю, важливу таку в боротьбі.

Невеличке містечко здавалось досить міцне, хоч фортеці навколо навряд витримали б несподіваний напад, а довгу облогу й поготів.

Цього дня проміння ранкового сонця вже понад годину сипало сяйво своє на високу фортецю, коли до східньої брами підійшов високий, худорлявий, літній чоловік. З правого боку при пасах йому висів кинджал. На шапці стирчало перо; воно, як і лисячий хвіст, у Німеччині є ознака шляхетства.

Невеликий загін, що стояв на варті вночі, миттю вишикувався, віддаючи йому честь. Арчібальд фон Гаґенбах, — це був сам губернатор, — мав похмурий, дикий вигляд, як завжди вранці. Голова йому тряслась, живчик гаряче бився, щоки були бліді, — знати знову цілу ніч перебував з чарками й пляшками. З того, як кинулись стрімголов на місця салдати, з глибокої мовчанки, що гнітюче нависла над ними, видно було, вони звикли сподіватись і боятись його гніву. Він спитуюче подивився на них, незадоволено, мов би шукаючи на кого розлютитися і нарешті спитав:

— Де лінива собака Кіліян?

Кіліян виступив уперед. Похмурий, дужий вояка, з Баварії родом, він губернаторові був за найближчого посіпаку.

— Які новини про швайцарських селяків, Кіліяне? — спитав Гаґенбах.  
— Своїм звичаєм, години з дві вже б мали бути в дорозі. Невже ці йолопи наслідують шляхту й до півночі бавляться пляшками?

— Заприсягаюсь, можлива річ, — підповів Кіліян. — Базельські громадяни— постачили їм силу запасів.

— Як, Кіліяне, вони зважились? Швайцарським чабанам, всупереч моїй волі...

— Ні! Базельці їх до міста не прийняли, але я довідався, вони наготували зустріч у Графслусті, цілі гори шинки та пирогів, ріки райнвейну, барила з пивом та штофи з горілкою...

— Базельці спокутують мені це, Кіліяне! — грізно сказав губернатор.  
— Ага, вони гадають я завсіди буду за посередника між ними та волею герцога на їхню користь? Ці свині надто зарозумілі, відколи ми взяли від них якісь паскудні дарунки більше з жалю до них, аніж із вигоди! Адже це базельське вино мусіли похапцем пити величезними квартами, щоб до ранку воно не покисло!

— Його випито, й швидко, — сказав Кіліян, — все, що можу згадати...

— Отож будь спокійний, — мовив губернатор, — вони не знають, як ціную їхні дарунки.

— Ваша милосте, — сказав посіпака, — хоче посварити бургундського герцога з містом Базелем за те, що ті хоч стороною виявили гостинність швайцарському посольству?

— Так! Хочу! — сказав Гаґенбах. — Хіба що між ними знайшлися б розумні й зуміли мене вмовити. О, базельці ще не знають славетного герцога, не знають, як карає він бунтарів, хоч би й вільного міста! Можеш

поінформувати їх, Кіліяне, так, як ніхто, яка доля спіткала лієзьких мерзотників, скоро почали виявляти свій розум.

— Я скажу їм, — промовив Кіліян, — а втім гадаю, вони шукатимуть вашої приязні.

— Хай дбають за це, мені що до того; здається, здорова та ціла горлянка чогось таки варта, хоч їсти ковбасу та пити чорне пиво, а що вже казати за вестфальську шинку та ніренштейнські вина! Кажу, що перерізане горло ні на що непридатне...

— Ось я їм з'ясую небезпеку! Навчу, як запобігти вашої ласки. Хіба мені вперше?

— До діла говориш! — сказав Арчібальд. — Чого ж мовчиш про тих йолопів? Я думав, ти, як старий ловець, трохи їх пощипаєш, поки вони бенкетують?

— Ну, це справа не легша, ніж схопити до рук настовбурченого їжака! — мовив Кіліян. — Я сам оглядав Графслуст: під мурами сторожа, на мосту вартові, навколо обходи. А інакше їм доброї дали б прочуханки..

— То більше витопимо з них товщу, як приїдуть сюди! Делеґація ж пишна, з усіма дорогоцінностями, із срібними ланцюгами своїх дружин, з мідяними бляхами, з олив'яними перснями. Ет!.. Такі люди, що й часу на них гаяти не варт!

— Але є дещо краще; мене повідомили, що з ними їдуть купці...

— Якись покидьки! — сказав Гаґенбах. — Бернці або золурнці з грубим сукном, що його ні к бісу, з полотном, більше схожим на ганчірку. Ну, а проте я їх добре роздіну. Я навчу їх! Мало, користуючись із прав вільного народу, посилати послів та депутатів, ба посольськими правами вони заховують довіз забороненого краму! Це ж образа, ошуканство

славетному бургундському герцогові! Не буду я лицар та шляхтич, як їх не покараю!

— Всі підстави затримати, — на те Кіліян, — бо що ви маєте доказ, ніби з ними є англійські купці, то...

— Англійські купці! — закричав Гаґенбах, і очі заблищали з радощів. — Англійські купці, Кіліяне? — зарепетував. — Кажуть в Китаї та Індії є срібні, золоті поклади... І заприсягаюсь моєю шляхетною честю, ці brutальні островитяни мають у надрах туманного острова скарби цілого світу! А їхній крам! А, Кіліяне, скажи, багато з ними коней? Ціла валка? О, мені ввижається дзенькіт їхніх дзвіночків, кращий за кожен музика.

— Валки нема, їх двоє, увесь крам на одному коні. Але кажуть, там найдорожчі тканини, мережева, футро, перлини, коштовне каміння, східні пахощі та венецьке золото...

— О! — скрикнув жаднюга, — мовчи, мовчи, Кіліяне! Все буде наше! Вони мені раз-у-раз снились, цілісінький місяць, так, так! Двоє чоловіків, не дуже високих, круглі, вродливі обличчя, добре набиті животи, мов куріпкам, добре набиті гаманці. Як сон тобі мій, Кіліяне? Що ти скажеш?

— Тільки те, що для правдивої картини треба уявити собі вкупі з ними десятків із два дужих юнаків, найсильніших з усіх, хто колинебудь бігав по скелях, стріляючи дикі кози, добре озброєних ломаками, списами та келепами, такими, які розбивають щити та дзвонять по шоломах, мов у дзвони.

— Ще краще, друже! Ще краще! — закричав Гаґенбах. — Ми здеремо шкуру з англійських крамарів, ми добре дошкулимо швайцарським бикам. Узяти з них нічого, це добре я знаю: якесь нікчемне реміння, — але чудесно, що вони ведуть англійських двоє баранів; ми пострижемо, пострижемо їх! Ну, готуйтеся! Гей! Поручику Шенфельде!

Той підійшов.

— Скільки маємо вояків?

— Щось із шістдесят, — відповів Шенфельд. — Двадцятро на ріжній варті, а сорок у касарнях.

— Загадай зібратися! Не треба ні рогу, ні сурм! Просто накажи кожному тихо озброїтись, і всім прийти сюди до східньої брами. Оголоши: буде пожива й кожному щось перепаде.

— О, тоді вони зуміють перейти павутинням і трохи не сполохавши павука! Зараз зберу їх!

— Кажу тобі, Кіліяне, — захоплено белькотав губернатор, — кращого годі й вигадать! Карло бажає розправу вчинити швайцарцям. Відвертого наказу він не давав, не може порушати міжнародні права мирного посольства. Та гадаю, відважний слуга, що позбавить державця від різних докорів, що його вчинки можна буде назвати непорозумінням, помилкою, зробить Карлові велику послугу. Може бути про людське око мені й перепаде, а віч-на-віч... ручуся, віддарувати не забуде! Чого мовчиш, насупився? Злякався двох десятків швайцарських хлопчиськів? Ми ж маємо чудовий загін!

— Швайцарці, — відказав Кіліян, — будуть боронитись, звичайно, хоробро. Та їх не боюся, але от Карло, ви надто на нього покладаєтесь; може зразу й зрадіє, що попобили горян, можливо, дуже можливо. Але що, як гнів? Такий державець може миттю повісить неслухняних підданців!

— Таке! Що, я не знаю його?! Людовік XI зробити так міг би, але Карло — ніколи!

— Ви, ваша милосте, не менше розважливі, як і відважні, я не можу гудити ваші наміри. Але мирне посольство, англійські купці... коли правда тому, що Карло зачинає війну з Людовіком, йому найпотрібніший швайцарський неутралітет, та допомога англійського короля. Едвард пливе через море з численним військом... І те, що Арчібальд Гаґенбах збирається зробити сьогодні вранці, може підняти против Карла союзні кантони, а з англійців зробити ворогів.

— Не страшно! Карлову вдачу я знаю. І коли він, мавши стільки земель, щохвилини ризикує, аби зробити по-своєму, чого ж боятись Гаґенбахові? Він на цій справі не втратить жодного цілю землі.

— Але він має життя!

— Життя? Жалюгідне право існувати, — скільки разів я ним ризикував за мідяні монети! То чи ж стерегтимуся там, де справа стосується золота, дорогоцінностей сходу, ненецьких скарбів? Ні, Кіліяне! Ми розвантажимо англійців, Гаґенбах може напиться вина трохи ліпшого за мозельське й убере на себе парчі замість плису; та й Кіліянові не завадить дістати нове вбрання та при пасах сховати гаманця із червінцями.

— Заприсягаюсь, цей доказ важить багато. Вагання моє розвіялось, більше не заперечую. Не маю права не слухати мого господаря.

— Поквапся! Ні, почекай, а за церкву забули. Каноник св. Павла дуже допіру гніватись зволив і щось там патякав про нас із катедри: виходить, що ми, — що звичайні розбишаки та злодії — однаково. Більше, він наважився в очі мене перестерігати. Зухвалець! От би зрубати голову! Тільки ж герцог... треба бути обережним,

— Цей каноник небезпечний, — сумнівно похитав головою Кіліян, — його дуже слухає нарід...

— Дарма! — закричав Гаґенбах. — Я на нього маю намову. Мерщійшли по нього. А тоді, доки зберемо всі сили, постав стрільців перед фортецею та біля брами, пусти салдатів у будинки, що обабіч стоять, на вулиці понаставляй возів, щільно перев'язаних, — немов випадково з'їхались. Найодчайдушніших молодців посади на возах та заховай попід ними. Скоро увійдуть купці та їхні колі — зразу підняти моста та засипати стрілами тих, хто лишиться зокола. Тоді звелиш сторожі оточити тих, хто опиниться в місті. Забрати зброю — і тоді, Кіліяне...

— І тоді, — повторив той, — ми як справжні лицарі потрусим англійські коші,

— І як спритні ловці, — докинув Гаґенбах, — наточимо крони з швайцарців.

— Вони битимуться на смерть, — зауважив Кіліян, — над ними керує Донергугель, той, кого прозивають Бернський ведмідь. То одчайдушний ватажок.

— Чудово! Друзяко, краще ж цькувати вовки, ніж різати вівці. З нами ж ціла залога! Е, сором, Кіліяне, ти боїшся? Вперше бачу!

— І ні трохи не боюсь. Але швайцарські келепи та двоєручні мечі, це вам не забавка. Пустіть на цей напад усю залогу, — хто ж боронитиме інші ворота, хто ж відстоїть міські мури?

— Інші ворота ти зачиниш, — провадив далі Арчібальд, — і принесеш ключі. З міста жодної людини не пускати. Громадянам накажи взяти зброю до рук, боронитимуть мури. Обов'язок свій вели виконувати добре, інакше скажеш, я стягну з них чималеньку пеню.

— Вони нарікатимуть. Кажуть і так, що хоч місто герцогові застава, але краяни не підданці, не мусять виконувати військової служби.

— Брешуть, підлі боягузи! — зарепетував Гаґенбах. — Що досі до них не вдавався, то тільки тому, що ставлюся з призирством. Та й тепер їх не кликав би, коли б справа поважніша, а не стояти на варті. Хай будуть слухняні, коли хочуть боронити себе та свої родини.

Арчібальд почув ззаду кроки. Розлючено озирнувся й стрінув похмурий, докірливий погляд каноників.

— У нас тут справи, отче! — сказав губернатор.

— Я з'явився, бо мені так наказано.

— А-а! Пробачте, шановний отче. Справді посилав я по вас. Благословіть на діло, що має статись уранці, на ньому ми добре розживемось.

— Сподіваюсь, ви не забули наших святих остільки, щоб просити їхнього благословлення на діла, яким найчастіше віддаєте увагу! Дозвольте додати, що хоч з поваги до звичайности, ви не можете пропонувати служителеві олтаря молитись за успіх грабунків.

— Розумію вас, отче, — відповів хижак, — і зараз доведу. Як герцогів підданець, ви мусите молитись про успіх усіх його справ, які базуються на справедливості. Ми шукаємо допомоги сеятих та допомоги вашої нині в такому ділі, що може трохи ухиляється від прямої стезі, може трохи двозначне... але невже ви гадаєте, що ми вас утруднятимем без належної нагороди?! В жодному разі! Я урочисто зобов'язуюсь, коли нам пощастить, принести в дар св. Павлу покрови на олтаря та срібну чашу; богородиці — атласу на ризу та намисто з перлин, а вам, отче, двадцять англійських монет за ваші молитви. Ми бо самі недостойні молитись, ми грішні. Тепер, каноніку, розуміємо ми один одного? Бо я не маю часу. Знаю, ви лихої думки за мене. Але чорт не такий страшний, як його звичайно малюють.

— Чи ми розумієм один одного? — перепитав каноник, — Гай-гай! Я маю сумнів, і гадаю цього не буде ніколи. Хіба ви не знаєте, що сказав св. Бертольд невблаганній королеві Агнесі, як та жорстоко покарала за вбивство свого батька, Альберта...

— Я? — ні! — відказав Гаґенбах. — Я ніколи не читав літописів за імператорів, не знаю леґенд про святих, а тому, як пропозиція моя недоречна, не тратьте сил. Я не маю звички набиватися з моїми подарунками та благати попів, щоб вони їх приймали!

— Ні, слухай слова святого мужа, — промовив каноник, — настануть часи, можливо чекати й недовго, ти охоче послухав би тоді того, що нині так рішуче відкидаєш.

— Ну, то кажи, тільки хутчій. І пам'ятай, що коли ти можеш лякати нарід, не означає, ніби можеш нагнати страху на таку людину, як я,

— Ну, так знай, — почав каноник: — Агнеса, дочка забитого Альберта, проливши ріки крові з помсти за вбивство, кінець-кінцем заснувала Кенінсфельдське аббатство. Щоб надати більшої слави, більших святощів, вона сама подалась до пустелі, просити благочестивого старця, хай він зглянеться на неї та оселиться в монастирі. Але що він сказав? — пам'ятай і тремти! "Йди геть, — промовив святий. — Святим не можна служити, покропивши руки в крові"...

— Годі! Годі! — скричав Гаґенбах. — Мені не страшно, але час не чекає. Ну так згода, чи ні? — Очі налилися кров'ю. — Кажи, отче!

Враз обличчя каноникові зовсім змінилося, немов його осяйнула нова думка.

— Сорок золотих монет, — байдуже кинув каноник.

— Гаразд! Тільки іншим разом так довго не розводься. А тепер — іди!

Каноник повернувся, підійшов до дверей, тоді озирнувся. Гаґенбах стрінувся з ним очима й відступив з жахом...

Поки той вийшов, Гаґенбах наказав принести бургундського вина. І в ту мить, коли він віддавав Кіліянові келиха, вартовий на вежі засурмив у ріг, сповіщаючи, що до брами під'їжджають чужинці.

#### XIV

Я хочу боротись, доки ворог мій

За мене дужчий буде...

(The Tempest).

— Щось сурмить він тихо, — сказав Гаґенбах. — Хто наближається,

Кіліяне?

— Двоє чоловіків із конем. Либонь купці.

— Купці? З глузду з'їхав! Де ж ти бачив, щоб англійські купці та ходили пішки? І хіба ж підвезе їхній крам один кінь?! То мабуть злиденні цигани, або ті люди, що їх французи прозивають шотляндці. Ось я їх помордую за жебрацькі гаманці!

— Не кваптеся! — відповів Кіліян. — Маленький вантаж може містити в собі найкоштовніші речі. Заможні, чи бідаки, однак, напевно скажу, то вони. Старший, — поставний, смаглявий, десь літ на п'ятдесят п'ять, в бороді має трохи сивизни; молодший років двадцять два — двадцять три, височенький, нівроку, вродливий, з ясноруськими вусами.

— Пускайте! І ведіть до митної фольтер-камери, до вежі!

І сам зараз же подався туди. Це була кімната у величезній вежі над східньою брамою. Тут лежали кліщі та різне знаряддя, що ним жорстокий Гаґенбах мордував полонених. Він увійшов до ледве освітленої кімнати, високої, з готичною стелею, де притято мотузи та линви. Страшне видовисько являло собою приладдя до тортурів з іржавого заліза, що висіло по стінах та розкидане було на підлозі.

Невеликий промінь падав на високого смаглявого чоловіка, що сидів у найтемнішому кутку. Правильні риси, обличчя, навіть, вродливе, але надзвичайно суворе. Мав червоне вбрання на собі, а навколо лисої голови кучерявилось густе чорне волосся, подекуди сиве. Він чистив та гострив широкого двоєручного меча, якогось особливого, багато коротшого за ті, що їх звичайно уживали швайцарці. Так поринув був у роботу, що аж здригнувся, коли зненацька заскрипіли величезні двері; меч йому випав із рук і важко гупнув на; кам'яну підлогу.

— А, кате, готуєшся? — сказав Гаґенбах.

— Кожну мить мушу бути напоготові. Але в'язень неначе недалеко; бачте, падає меч.

— Відгадав! Злочинці близько. А передчуття тебе зрадило. То нікчемні люди, з них стане й доброго мотуза; меч твій жадає самої шляхетної крові.

— Ото кепсько! — обізвався кат. — Я сподівався, ви зробите з мене сьогодні шляхтича.

— Чи ти при умі? — скричав Арчібальд. — З тебе — шляхтича!

— Атож! Чому б ні? Моє ім'я, здасться, на те цілком заслуговує. Чого ви дивуетесь? Коли кат виконав тяжкий обов'язок над дев'ятьма

злочинцями, відрубавши кожному голову одним замахом, чи ж не слід звільнити його від податків та подарувати шляхетську грамоту?

— Закон справді так каже, та це глум! Хто ж бере закони поважно? Я не чув ніколи таких вимог. Кат подивився на нього.

— То більша слава, — сказав, — тому, хто перший вимагає нагороди, на яку заробив гострим мечем та вправною рукою. Я Франціск Штейнергерць, буду з моєї верстви — перший шляхтич, я покажу тропу на той світ ще одному імперському лицареві.

— Ти ж завсіди на мене працював, адже так?

— При кому ж іншому я б міг мати таку постійну роботу? Я виконав усі ваші карні вироки над злочинцями. З того часу, як навчився вживати нагая, брати на тортури, тримати вірного меча, ніхто не скаже, що я не влучив з першого разу. Трістам Опіталь [4] та його славетні співробітники — діти передо мною в цьому мистецтві!

— Так, з тебе не абиякий майстер. І невже я нині, коли шляхетна кров трохи чи не диво в цих країнах, де селяни верховодять лицарями та баронами, — так багато вилив її?

— Я можу прочитати реєстра з іменнями й титулами, — урочисто виголосив Франціск.

Він витягнув пергамент.

— Граф Віліям Ерверсгоє — моя перша спроба,

— Пам'ятаю — він упав біля моєї коханої.

— ...помер року 1455-го...

— Років не згадуй!

— Другий — фон Штокенброґ...

— Він забрав у мене череду рогатої худоби! — зауважив Гаґенбах.

— ...Людвіґ фон Різенфельд...

— А, він закохався в моїй дружині!..

— ...Троє юнаків з Лямербургґу — ви одного дня відібрали їхньому батькові всіх трьох дітей.

— Він відібрав мені маєтки — ми поквитались! Ну, досить. Я рахункові вірю й так, хоч їх трьох маю за одного.

— Несправедливо. Мій меч мусів тричі зніматись угору...

— А сьогодні не дуже розгуляєшся: купці, прості люди не заслуговують на таку велику честь. Твоє шляхетство ще трохи зачекає...

— Ой, а мені так снилося, ніби ви дарували цю милість...

— Запий сподіванки вином і забудь!

— Ба ні! Перед полуднем пити не годиться. Ще руки тремтітимуть, а я ж вам потрібен.

І Франціск підняв свого меча, з пошаною стер з нього порох і спершись на зброю двома руками став у кутку страшної кімнати.

Двері розчинилися знову. Попереду йшов Кіліян, за ним — кілька вояків вели обидвох Філіпсонів. Руки їм поперев'язувано мотузами...

— Подайте стільця! — і губернатор поважно сів перед столом, де лежало все потрібне до писання.

— Хто вони, Кіліяне, й навіщо зв'язані? Той низенько вклонився.

— Як зволите, ваша милосте. — Тепер його тон був не той, товариський, а улесливий, запобігливий. — Ми вважали за потрібне забрати в них зброю, ведучи перед ваші очі. На вимогу юнак учинив опір. Мушу, проте, визнати, він одразу віддав зброю, як це наказав йому батько.

— Брехня! — скричав Артур. Але батько зробив йому знак і він замовк.

— Сер, — мовив Філіпсон, ми, чужинці, не знаєм законів вашої фортеці. Англійці не терплять зневаг. Сподіваюсь, ви це пробачите, дізнавшись, як нас брутально схопили. Син молодий, гарячий, кинувся до зброї; на мій знак спинився і навіть не встиг витягнути меча. Щодо мене, я купець і звик підкорятися законам та звичаям тих земель, де торгую. Ми у володіннях бургундського герцога, і я певен, закони його справедливі. Він могутній і вірний союзник Англії і я нічого не боюсь під обороною його влади.

— Гм! — сказав Гаґенбах. Його трохи збентежила впевненість старого англійця. Опріч того пригадав, що Карло Бургундський, коли його не опановував пристрасний запал — як у справах з швайцарцями — любив, щоб мали його хоч і за суворого, але справедливого державця.

— Красно говорите, коли ж такі слова не можуть виправдати поганих учинків. Підняти меча проти герцогських салдат!

— Ви надто берете до серця цілком зрозумілу поведінку. Що ж, як суд суворий — опір мечем треба покарати штрафом. Ми заплатимо!

— От іще дурний баран, — тихенько сказав катові Кіліян, — сам підставляє свою вовну.

— Навряд це допоможе викупити йому свою шию!

— Щось наш губернатор себе сьогодні зраджує, — посміхнувся Кіліян.

Тимчасом їхній начальник почав хитрий допит про справи купців у Швейцарії, зв'язок з ляндаманом, причини подорожі до бургундського герцога. Філіпсон спокійно на все відповів, крім останнього пункту. Сказав, що їде до Бургундії в торговельних справах; — в розпорядженні губернатора крам, і той може звідти взяти скільки заманеться, — як на це дозволяє відповідальність перед державцем. А справа з герцогом — таємнича, загалом щодо торгівлі — у ній беруть участь ще інші люди, тому Філіпсон мовчатиме.

— Самому герцогові, — рішуче додав, — я скажу в чому річ. А хто вчинить що лихе мені та синові, матиме справу з герцогом!

Гагенбах трохи стерявся. На нього справив вражіння Філіпсонів настрій. Він кілька разів удався по пораду до пляшки. Філіпсон подав губернаторові папірця із зареєстрованим крамом. Жаднюга Арчібальд аж затремтів, такі коштовні речі було в ньому зазначено. Посидів, подумав, потім підвів голову й озвався:

— Мусите знати, що з герцогової волі жодного швайцарського краму перевозити через його землі не можна. А ви призналися сами, що деякий час перебували в цій країні й навіть подорожували вкупі з швайцарськими депутатами. Тоді є причини гадати, ніби дорогоцінні товари, певніше, належать їм, ніж такому бідному чоловікові, на якого ви виглядаєте. Коли б я хотів пристати на грошовий викуп — триста золотих монет сума невелика; а тоді можете забиратися з вашими товаришами геть, де хоче, крім Бургундії.

— А проте саме до Бургундії, до герцога я мушу їхати. Коли не потраплю туди, моя подорож даремна, і герцог ніяк не подякує: тим, хто зважився стати мені на перешкоді. Повідомляю вас, у такому випадкові: герцог чекає на мене. Нема сумніву, він розшукуватиме, хто мене спинив.

Гаґенбах мовчав. Він дошукувався способу задовольнити свою пожадливість, нічим не ризикуючи.

За кілька хвилин додав:

— Ти, друже, тримаєшся рішуче. Але ж я маю додержуватися наказу не пропускати з Швейцарії краму. А що, як я візьму під варту коня з вантажем?

— Чинити опору не буду. Як хоче — я дам відчит герцогові.

— І не забудеш згадати, що Арчібальд Гаґенбах дуже суворо виконує герцогові накази?

— Слово честі, я скаржитись не буду!.. Дайте тільки мені назад мої власні гроші, я доїду до герцога, а про речі мені зовсім байдуже. Той неймовірно похитав головою.

— Коли люди говорять у такому стані, як ти, їм не можна вірити. Що саме везеш, оте, що мав дати самому герцогові?

— Не знаю. Пакунка запечатано!

— Коштовне?

— От не скажу вам, — відповів Філіпсон. — Мені відомо, герцог це дуже високо цінує. Але ви, мабуть, знаєте, що державці часто платять величезні гроші за дрібниці.

— Де він? Але стережись. Глянь на ці речі, що, навіть, німого примусять подати голос і пам'ятай: ти в моїй владі!

— Але я нічого не боюсь і знесу все, — відповів Філіпсон спокійно.

— Згадай, я зможу звеліти тебе обшукати!

— Я чудесно розумію, що мушу скоритись. Щоб не дати вам жодного приводу виправдати насильство до беззахисного мандрівника, скажу, що герцогський пакунок у мене на грудях.

— Виймай!

— Мені зв'язано руки, — не дають мотузи та моя честь.

— Видери, Кіліяне, в нього пакунка!

— О, коли б я міг боронитись! — скричав Філіпсон. — Швидче вирвали б мені серце. Але ж я прошу всіх присутніх бути за свідків, що печатка на пакункові ціла в ту мить, як мені силоміць його відбирають! — закричав він до салдатів, що за них зовсім забув Арчібальд.

— То ти так, собако?! — розлютився губернатор. — Хочеш підбурити проти мене моїх підданців? Кіліяне! виведи салдат звідціля!

Кіліян саме виймав пакунка й подав його Гаґенбахові. Той похапцем сховав його під убрання. Вояки повиходили геть, але повільно, озираючись назад.

— Ну, друже, — почав знову Гаґенбах, — тепер нас поменшало. Кажі відверто, що в цьому пакункові та від кого він?

— Коли б уся залога вдерлась сюди до кімнати, я однаково повторив би те, що сказав. Що в пакункові, — мені не відомо, а особу, яка його посилає — не назву.

— Може бути, твій син балакучіший!

— Він не може сказати того, чого аж ніяк не уявляє.

— Ви хочте тортурів? Ось я розв'яжу вам язика. Я бачив багатьох, які дивлячись, як ламають руки та ноги їхнім дітям, поступалися:

— Спробуйте, — промовив Артур, — я зумію стерпіти.

— А я зумію зберегти свою твердість, — додав його батько.

Арчібальд Гаґенбах крутив у руках великого пакунка; він лютився. Воскова печатка на тоненькій обгортці з тафти, перетягнутій шовковою ниткою, ховала, видимо, від ненажерливих очей якусь коштовну річ.

Нарешті він звелів Кіліянові знову гукнути на вояків і відвести їх до в'язниці.

— Вкиньте їх окремо, поодинці, й добре стережіть.

— Будьте всі мені свідки! — скричав Філіпсон, — що губернатор забрав у мене пакунка, призначеного повелителю його та державцеві, бургундському герцогові.

Гаґенбах задихався з люті.

— Хіба ж не мусів його відібрати? — закричав. — Може там ховається який замах на життя світлого державця. Отрута! І ми, що боронимо, так би мовити, браму до володінь його величності, бургундського герцога,

не пропустимо тих, хто може позбавити Європу слави її лицарства, Бургундію — державця, а Фландрію — батька. Ні! Вояки! Ведіть їх до тюрми, найтемнішої, найглибшої, посадіть окремо й поставте добру сторожу. Тут якась змова з Берном та Золурном.

Арчібальд Гаґенбах скажено репетував, увесь червоний од гніву, поки кроки вояків з полоненими, поки брязкіт зброї затихли. Тоді раптом зблід, насупив брови, чоло вкрили зморшки; притишеним голосом він казав:

— Кіліяне, стоїмо ми на слизькій дошці, і під ногами — бурхливий та шалений потік. Що чинити?

— Йти вперед упевнено й обережно, — відповів хитрий Кіліян. — Який жаль, що вояки побачили пакунка! Та що там згадувати, пакунок ваш, і вас неодмінно будуть обвинувачувати в насильстві й сваволі. Хоч і верніть його з цілою печаткою, однаково кожен запевнятиме, ніби ви її підробили. Отож, гляньмо, що там усередині, тоді й знатимемо, якою ступати. Незвичайна дорогоцінність, я певен, коли купець так легко відмовлявся від усього краму, аби не заглядали сюди.

— Може, важливі політичні папери від Едварда англійського до нашого герцога?

— Хай так, хай і так! Що ж з того — ми надішлемо їх до Діжона. А може, — прошепотів, схилившись над Арчібальдом, — може Людовік XI французький король заплатить за них щирим золотом?

— Сором, Кіліяне! Це ж як, продаватиму таємниці мого державця французькому королю? Краще понесу свою голову на шибеницю!

— Та невже? А мені відомо, що ваша милість...

Кіліян спинився, побоювався розгнівати свого повелителя.

— Грабує герцога, не вагаюся хотів ти сказати? — дурню! Я беру свою пайку з мита з герцогової волі, і це цілком справедливо. Бо ж і собака і сокіл дістають свою пайку із здобичі. На те я губернатор, і герцог, який мене тут настановив задовольняти свій гнів, а мою кешеню, не буде мені тим докоряти. До того ж на цілу Ля-Феретську округу я герцоговий представник. Я розпечатаю пакунка, бо призначений йому, він належить також разом з тим і мені.

Він ніби сам себе переконував. Перерізав мотуза, зняв матерію: перед ними маленька скринька.

— Щось дуже коштовна тут річ, коли так мало місця вона забирає.

Відчинив. У скриньці — розкішне намисто, й ціни йому зразу не визначиш.

Губернаторові очі хижо засвітилися. Обидва мовчки радісно подивились один на одного.

— Впертий віслюк мав підставу сперечатися. Я б і сам хвилини з дві терпів би тортури, аби не розлучатися з отаким намистом.

А тепер скажіть мені, як оцю здобич поділимо між герцогом та його губернатором, базуючись на правах фортець?

— Правду кажучи, Кіліяне, ми уявимо, що місто взято наступом; добре ж знаєш, хто перший знайде, той і бере собі все, не забувши, проте, обдарувати вірні слуги.

— Прикладом, як ось і я! — промовив Кіліян.

— І таких, як я, — озвався інший голос луною на слова Кіліянові з найвіддаленішого кутка цієї старовинної залі.

— Чортяка! Хтось підслухав! — зарепетував Губернатор, хапаючи кинджала.

— Ваш щирий слуга, як ви сказали сами, — виступив кат наперед. Він повільно підходив до змовників.

— Зухвальцю! Як ти наважився?

— Не клопочіть собі тим голови, — зауважив Кіліян, — чесний Штейнергерць не має язика говорити, а вух — слухати інакше, як з вашої волі. Треба пустити його на нараду. Адже ж цих купців ми, однак, пошлемо до пращурів.

— Справді? — сказав Гаґенбах. — А я гадав, що їх можна буде пожаліти.

— І викажуть хай на вас бургундському герцогові... як ля-феретський губернатор збирає мито?

— Твоя правда! Але мертві не мають ні зубів, ні язиків. Готуйся, кате!

— Я до цього торгу й пішки. Але умова: як покажу їм тропу на той світ, дістану права на шляхетство, і ця страта буде законна, немов би перед усім народом на майдані.

Гаґенбах здивовано подивився. Але Кіліян з'ясував у чому річ: кат гадає, що старший полонений без сумніву благородної крові. Інакше б він так впевнено триматись не міг.

— Може й так. Ось, — протягнув руку Арчібальд, — пергаментний лист. Тут написано герцогові щодо намиста, яке просять прийняти як запоруку дружніх стосунків від йому дуже відомої особи, а пред'явникові намиста йняти віри у всьому, що він перекаже.

— Хто підписав? — жваво спитав Кіліян.

— Підпису нема... Треба думати герцог пізнає сам.

— Навряд, щоб він мав нагоду пізнавати, — посміхнувся Кіліян.

Гаґенбах дивився на діаманти. Вуста кривила похмура усмішка. Кат підбадьорений знову почав співати своєї: такої запоруки, такої необмеженої довіри не може бути до людини нешляхетного роду.

— Не бреш, дурню, — промовив Гаґенбах. — Таких прикладів чимало. Ось, приміром, Людовік — камердинерами переказував такі речі, які раніше доручали герцогам. Державці починають уже тепер думати, що людей для важливих доручень треба вибирати за розум, а не за рід. А втім, надалі надії не втрачай. Роби, що слід із купцями, а ми незабаром матимем у руках унтервальденського ляндамана; хоч і пошився у селяки, а роду шляхетного.

— Може б краще притримати англійців, поки докладніше довідаємося за них від швайцарців?

— Як знаєш, — махнув рукою Гаґенбах, немов відганяючи від себе докучливі турботи. — Годі! Мені набридло!

Люті посіпаки слухняно вклонилися й кривава нарада скінчилась. Арчібальд Гаґенбах заховав намисто, що його хотів привласнити, зрадивши державця та проллявши кров двох безневинних людей.

## XV

І наші прабатьки цей пишний палац

Однісінькій людині збудували?!

(Old Play).

В'язниця, де кинули молодого Філіпсона, була похмура печера. Вона якнайкраще свідчила, які то жорстокі були наші предки. Не вміли неначе відрізнати безневинність від злочину й найменше обвинувачення каралося ув'язненням, незрівняно жорстокішим, ніж те, що за наших днів присуджують за доведений злочин.

В'язниця Артура Філіпсона являла собою досить довгу, але темну та вузьку камеру, вибиту в гранітній кручі під вежею. Світилася невеличка лампа. Але руки Артурові міцно зв'язали, і коли він попросив води, в'язничий йому відповів:

— Можеш перетерпіти спрагу, вже тобі жити не довго!

Сувора відповідь пророкувала в'язневі, що він буде мордуватись від спраги до кінця свого життя, але й те й інше незабаром скінчиться. В темному світлі лампи він підійшов до лави. Потроху очі звикали до пільми. Ось він помітив на кам'яній підлозі отвір, ніби схожий на колодязя, хоч неправильною формою, певніше, нагадував безодню, що її трохи поширили людські руки.

— Так ось моя могила! — глухо промовив Артур.

Нагло почув, що там у страшній глибині ніби шумить вода. Мов глухий рев — вимагає своєї жертви. Смерть завсіди страшна, але в розцвіті сил, за буйних молодощів, коли починаєш почувати усю красу її насолоди, коли вперше зазнаєш її радощів — то найбільший жах!

Таке становище, як Артурове, над краєм безодні стояти, не знаючи, яку доведеться прийняти смерть, може нагнати хоч на кого відчай. Бідолаха заплакав. Мужній перед кожною небезпекою, твердий і відважний він, проте, трохи мрійником був. А таким людям ще важче покірливо чекати страшної загибелі. Йому думки плуталися, розбігалися,

перепліталися в надзвичайний хаос. Він думав за батька, що його так глибоко поважав, любив над усе на світі. Що діється з ним у розбишак, ладних таємно забити людей, щоб приховати свій злочин? Добрий батько, хоробрий, рішучий, — лежить десь, як і він, зв'язаний та безпорадний, під загрозою кинджалів підлих убивців. Артур згадав також стрімку скелю поблизу Геєрштейну та хижого яструба. Але тут не було спасителя, який з'явившись із тьми вивів би його до світла життя. В печері панувала вічна, підземна темрява, і в'язень може побачити тільки блискучого в тьмяному лямповому світлі ножа. Тоскне почуття раптом опанувало його всього, він скочив на рівні ноги, напружив усі сили — даремно, міцні матузи, не розірвеш. Вони врізались у тіло. Артур похитнувся й захоловши з жаху, щоб не звалитись у провалля, з розгону вдаривсь об підлогу.

Це сталося біля самої безодні; головою ударився об її край. Кілька хвилин лежав приглушений, непорушний. Лямпа погасла, як він був падав, його повивала цілковита пільма.

Він стямився, бо зарипіли двері.

"Це вбивці" — подумав.

Його засліпило світло смолоскипу в руці чоловіка в чорному вбранні. Йшов просто до Артура, тримаючи кинджала в руці. В'язень подумав би, що вбивця, та коли ж невідомий був не сам. Вогонь падав на білий одяг жіночий і яскраво освітлював постать. Артур глянув... Невже він збожеволів? Від подиву, навіть, забув небезпеку. Приголомшений з несподіванки, зовсім стерявшись, відсунувсь назад.

То була Анна Геєрштейн.

Чоловік у чорному вбранні віддав їй смолоскипа, підійшов до Артура й перетяв мотузи. Одна мить — і руки вільні. Він захитався, так був ослаб, і Анна, жива Анна Геєрштейн подала руку, допомогла встати, підтримала

так, як і колись, як тоді, коли під ногами ревів бурхливий потік. Цей дотик вернув йому силу, мужнє серце й життя занімілому тілу. Він хотів щось сказати, але жоден звук не злетів йому з горла: дівчина приклала до вуст своїх пальця, хитнула головою, щоб мовчав і йшов за нею. Він слухняно повернувся. Виходячи з в'язниці, вони минули кілька переходів, вирубаних у скелі, видимо до інших в'язниць.

Артур спинився. Як-же батько? Він, нарешті, зважився запитати' Анну. Але вона нетерпляче похитала головою, щоб мовчав.

— Ну, тоді я лишуся тут. Я врятую його, або сам умру! Анно, люба Анно!..

Але нічого не відповідала дівчина, а її супутник глухим голосом промовив:

— Мовчи!

Вони перейшли сходами — попереду Анна, за нею Артур, наприкінці чорна постать.

Скоро зійшли на гору, Анна метнулась у сторону й враз зникла. Він нічого не розумів.

— Ось твоя путь, — озвався до Артура чорний провідник. Погасив смолоскипа, узяв Філіпсона за руку й увів до темної довгої галереї.

— Тут кінчається наша путь, — за деякий час знов сказав чорний чоловік.

Перед ними відчинилися двері. Опинилися у великій, темній готичній кімнаті; скрізь дубові шафи з книжками та рукописами. Коли Артур оглянувся навколо очима, засліпленими від раптового проміння денного саява, побачив, що дверей, якими вони увійшли — вже нема. Він не

здивувався, зміркував бо одразу, що, як тоді часто робили, двері мають вигляд шафи.

Тепер він добре міг роздивитися свого спасителя. Одежа ченця, нічого страшного ні в поставі, ні в обличчі нема.

Артур зітхнув на широкі груди. Почував себе так, мов прокинувся від страшного кошмару. Він сказав:

— Кому я дякувати мушу?...

— Питай про те, що стосується твого дому та родини. Про батька забув?

— Заприсягаюся, ні! Скажи, що ж робити? Я мушу його врятувати.

— Гаразд, саме цього й треба. Одягни це вбрання, а тоді йди за мною.

Він дав йому темного плаща з каптуром.

— Закрий обличчя й ні пари з вуст, коли хто тебе спинить. Я говоритиму, що ти дав обіцянку мовчати. Ходімо!

Артур пізнав, нарешті, його. Це — каноник. Але яким побитом? Чому каноник? Він не міг цього взяти в тямки.

Вони вийшли з бібліотеки, спустилися невеликими сходами й опинилися на вулиці. Юнак не витримав і озирнувся назад. Побачив, що вони вийшли з невеликої готичної будівлі, що по одну її сторону височіла чорна вежа над міською брамою.

— Йди за мною! — суворо сказав каноник.

Ніхто не звертав на них уваги, час од часу котрий уклониться каноників, або інший шанобливо його привітає кількома словами. Так перейшли вони майже половину міста. Раптом провідник повернув на північ у вузенький завулок. В кінці його були сходи аж на вал, що обабіч його височіли вежі фортеці.

Стояли вартові, не вояки, а громадяни, озброєні мечами та списами. Перший півголосом спитав каноника:

— Як?

Той відказав:

— Все буде гаразд!

— Сподіваємось! — промовив озброєний громадянин і знову почав ходити туди та сюди.

Інші вартові немов уникали обох. Відходили осторонь з свого поста, удаючи, що перехожих не бачать.

Нарешті ті підійшли до старої вежі. Тут були вузенькі двері. Вартового не бачили.

— Тепер слухай, — озвався каноник, — життя твого батька, а може й ще багатьох залежить від твоєї уваги та спритности. Ти зумієш утікати. Стрибнеш?

— Я зовсім не відчуваю втоми, — відповів Артур.

— Пам'ятай: у вежі є сходи, що ведуть униз до невеликих дверей, Я тебе туди спущу. Двері з середини закладені, але не замкнені. Відчинивши, вийдеш до рову, майже сухого. Перейшовши його, увійдеш

до останніх будівель. Коли й будуть вартіві, вони не побачать, — не розмовляй з ними, а перелізь огорожу. Сподіваюсь, тебе це не спиняє?

— Я перелазив і не такі. А що далі?

— Перед тобою буде гайочок, чи хаші — мерщій біжи туди. Тоді повертай на схід; але начувайся, можуть побачити бургундські салдати, що оберегають цю частину валу. Візьми до уваги, тоді — хмара стріл і гонитва кінного загону; тобі край. А очі вони мають орлині і здобич углядають здалеку.

— Я стерегтимусь.

— За хашами, — провадив далі каноник, — побачиш тропу і, кінець-кінцем, вийдеш на битий шлях з Ля-Фарету до Базеля. Тоді мчи назустріч швайцарцям. Скажеш, що батькові твому загрожує смерть, а вони вже поквапляться. І головне, не забудь сповістити Донергугеля, що каноник чекатиме його біля північної брами. Зрозумів?

— Чудово! — відповів молодик.

Каноник відчинив невеликі двері до башти, увійшов із Артуром, і хлопець хтів одразу спускатись.

— Почекай! Знімай убрання, воно тобі заважатиме. Артур миттю скинув, і знов кинувся, щоб злазити.

— Ще хвилину! Допоможи ж мені переодягнутися, щоб на нас не звертали уваги.

Хоч і важко було гарячому Артурові стримуватися, проте розумів, як справді це важливо: зняв із старого верхній одяг. Каноник стояв у чорному вовняному вбранні, але з таким дивним поясом, що його аж ніяк

не сподівався Артур побачити: на ньому висів короткій гострий меч, що ним можна й колоти й рубати.

— Тепер дай мені оте вбрання, а зверху одінь рясу. Він похмуро всміхнувся, і посмішка ця була страшніша за його похмурість.

— Хутчій! Життя й смерть залежить від тебе.

Артур скочив униз, відчинив двері й опинився на краю зеленого рову. Глибокий, чи ні, він того не розбирав. Не відчував чіпкої грязюки, що важко повисала йому на ноги, а біг, усе біг, аж нарешті досяг протилежної сторони. Двоє громадян, що стояли на варті, його не помітили; один щось читав, а другий поважно дивився на дно рову, немов би чогось там шукаючи.

Зрадівши Артур, що досі йому так велося, стрімголов кинувся до огорожі. Думав, як схопиться за палю, так і перескочить. Але він хотів забагато. Упав назад на землю, й підвівшись знову, побачив салдата в синьому. Це був один з Гаґенбахової сторожі. Вояка помчав за Артуром навздогінці, п'яний, байдуже, неуважливо трохи покричавши: "Тривога! Тривога! Нетяги, лінтюхи! Спиніть його, бо накладете головою!"

Почувши вартові такий крик, мусіли реагувати. Один витягнув меч, махнув собі над головою й побіг, але не швидко, за Артуром. Той, хто читав, немов ненароком кинувся навперейми салдатові. Цей з цілого розгону наскочив на нього, обидва покотилися долі, і салдат потрапив просто до рову. Тоді обидва вартові теж не дуже кваплячись пішли рятувати несподіваного товариша.

Тимчасом Артур перескочив горожу й далеко мчав до кущів. Знав, що становище кожна мить гіршає, бо ось уже один знає про втечу. Така думка збільшила запал, додала прудкості його ногам, і він неймовірно швидко опинився у хащах. Звідціля побачив східню вежу й побіг, силкуючись триматися так, щоб його не вгледіли. Ось уже міські вежі

позаду, ось і битий шлях. А вдалині, ген-ген, невелика хмара куряви й немов щось блищить. Артур зрозумів, що то наближаються до Ля-Ферета швайцарські вояки — аванґард мирного посольства.

Незабаром він добіг. Загін складався із двадцятьох чоловіка, вів перед Рудольф Донергугель. Як же здивувались швайцарці, побачивши Артура, запорошеного, поплямленого кров'ю — падаючи у в'язниці він трохи забився. Всі оточили юнака, і тільки Рудольф ні подиву не виявив, а ні зворушення. Велетень швайцарець скидався на Геркулеса, з обличчя віяло силою та відвагою, але було воно байдуже й наче хмарне.

Він і бровами не скинув, поки Артур, задихаючись, розповідав несподівану пригоду; і коли той закінчив, що його батька ув'язнено та засуджено на страту, сказав:

— А ти ж як думав? Хіба вас не попереджали? Легко було передбачати такий кінець, а ось хто його знає, чи не пізно лихові запобігти.

— Правда, правда, все правда! — розпачливо скрикнув Артур. — Ми були божевільні! Забудьте, а ти, Рудольфе, покажи себе хоробрим та великодушним — рятуй!

— Гаразд, але як? — неначе вагаючись промовив Рудольф. — Беручи приклад з вашої покірливості, ми з базельцями попрощались. Бачиш, нас не більше, як двадцятєро душ; напасти на фортецю, де є міцна залога, може вшестєро численніша проти нас?..

— Рудольфе, а друзі за мурами фортеці? У вас їх багато... Я цього певен... І слухай! — Артур намагався шепотіти Рудольфові на вухо. Каноник переказати тобі доручив, що він чекає на тебе біля північної брами...

— Ну, звичайно, — відповів Рудольф, — силкуючись позбавити Артура змоги розмовляти віч-на-віч і підсиливши голос, так щоб усі його добре почули: — я знаю, біля північної брами побачу каноника, він висповідас мене та простить усі гріхи, а тоді шибениця, меч та кат. Е ні! Треба подумати. Коли вони забивають крамаря-англійця, що ніколи нічим не міг зневажити їх, — що вчинять вони з Бернським ведмедем? його пазурі Арчібальд Гаґенбах добре знає.

Артур стиснув руки, на очі йому наворачталися сльози. Він повернувся спиною до швайцарців і хотів іти.

— Ти чого гніваєшся? — спитав Рудольф, — і куди підеш?

— Врятувати батька, або вкупі загинути! — з цими словами Артур побіг. Коли це дужою рукою його хтось ісхопив.

— Ось зажди трошки, дай час підтягнути підв'язки, — промовив Зіґізмунд Бідерман, — і я піду з тобою, Артуре!

— Ти? Дурню! — зарепетував на нього Рудольф, — ти? Без наказу?

— Чи бачиш, братіку, — відповів юнак, спокійно поправляючи свої підв'язки: — ти твердиш, ніби ми, швайцарці, вільні люди, а яка вигода вільній людині, коли вона не може робити, що схоче? Ти мій начальник, не заперечую, але тільки доти, доки мені це завгодно.

— Навіщо ж покидаєш мене, нерозважний?

— А ось. Цілий місяць ходив я на лови з Артуром і його полюбив; не називає мене дурнем та йолопом тільки за те, що я не так бистро міркую, як ви. І батька його люблю. Він також мені радив не впадати в одчай, бо краще думати добре, ніж думати швидко. І цей добрий старий тепер сидить в гаґенбахській бійні? Артуре, ми звільним його! Я битися буду!

Він вимахнув у повітрі величезним келепом, що тремтів у дужій руці мов лист у негоду. Щирість справжнього почуття завсіди справляє вражіння. Більшість юнаків почали кричати, що Зігізмунд має рацію; як ускочив старий у халепу, то тим, що більше думав про успіх посольства, ніж за справи свої.

— Ми мусимо його врятувати! — одностайно лунали юнацькі голоси.

— Та мовчіть ви! — промовив Рудольф. — А ти, Артуре, йди до ляндамана; він десь уже близько. Тобі відомо, то головний наш начальник, щирий друг твому батькові, — ми всі виконаємо його наказ.

Молодий Філіпсон збагнув, що так і треба зробити. Хоч і Рудольф із своїми зв'язками з швайцарською та базельською молоддю й дорученням від каноника має змогу допомогти, але ще більше треба покладати надії на чесного Арнольда Бідермана.

Не гаючи й хвилини, він помчав далі. Добіг до горба, побачив, що посольство недалеко, й знову стрімголов кинувся уперед.

Попереду старий, — навколо сторожа, — далі коні з вантажем, поруч жінки... Артур побачив Анну. Все так само вбрана в сірому вкривалі з чаплиним пером... Артур ладен був відступати, немов знов перед приви́дом. Хтож тоді був у в'язниці? Півгодини тому в підземеллі ляфферетської вежі? Анна стояла перед ним?

Коли Артур став перед ляндаманом та його товаришами, ті не менше здивувались, ніж Рудольфові юнаки. Посипали безліч питань.

Артур коротко розповів, не згадавши й словом про Анну; і ще затаїв молодик дещо — доручення від каноника до Рудольфа.

Ляндаман остовпів з подиву та печалі. Старого Філіпсона поважав і любив.

— Вперед! — закричав він до бернця та інших: — ми заступимся перед тираном. Мусить звернути увагу на таке клопотання. Мені відомо, що його державець чекає Філіпсона до свого двору, старий стільки разів на це натякав, тепер ми це використаєм. Хіба ж зважиться Гаґенбах, довідавшись, що ми можемо повідомити Карла про те, як ляфферетський губернатор свавільно спиняє його післанців?

— Дозвольте, шановні товариші. Ми ж депутати швайцарського союзу, йдемо по мир. Втручаючись у чвари чужинців, ми не зможемо оборонити самих себе, до того ж, якщо герцог таким вчинком з англійськими купцями накличе на себе гнів англійського короля, сварка з Едвардом швидче примусить Карла задовольнити шваицарські вимоги.

Так, тут були політичні міркування. Адам Ціммерман приєднався до бернця; ще до того сказав, що треба пам'ятати, адже англійці з власного бажання сьогодні вранці відокремилися від посольства, саме тому, що не хтіли втягати до своїх справ депутатів.

— Яка ж вигода тепер нам, якщо ми таки встрянемо в ці справи? Навіщо ж було даремно англійським купцям йти до ьазелю самим?

Ляндаман мовчав. Він же допіру сам вихваляв великодушність старого Філіпсона, що волів іти назустріч небезпеці, аби посольству не було перешкод.

Микола Бонштетен вперше відчув, як хитається його віра в Бідермана. Невже він згодиться?

Ось Бідерман хоче говорити.

Зітхнувши він мовив:

— Брати, я помилився, вихвалюючись перед вами сьогодні моїми здібностями до політики. Цей старий не земляк нам, але ж чесна людина

й наш гість. Ми не маємо права відмовлятись йому допомогти. Це щоб нас рятувати він підставив свою шию; і чи ж його провина, що все пішло на марне. Мужности, мужности, діти! ми йдемо на допомогу!

— Я пристаю також, — озвався бернець: я говорив проти свого власного бажання, бо мусів так казати, як швайцарський посол. Як людина, я з вами. А ще, як вояка, додам: краще битись з удвічі численнішою залогою в чистому полі, аніж нападати на їхні фортеці.

— Не турбуйся, — сказав Бідерман, — я щиро сподіваюся, ми увійдемо до Ля-Ферету й вийдемо з нього не порушивши миролюбної мети, що з нею нас послано.

## XVI

Геть голову злочинну з Сомерсета!

(Генрік VI).

Ля-феретський губернатор стояв на вежі східньої брами своєї фортеці й дивився на базельський шлях. В далечині з'явився передовий загін швайцарського посольства, а тоді депутати з охороною, Ще трохи переїхавши, передні спинилися, ті приєдналися до них, і вже один великий загін попрямував до брами. Герольд засурмив.

— Вони вимагають впустити їх, — сказав Кіліян.

— їх і впустять, — відповів Арчібальд Гаґенбах, — а ось як вийдуть вони звідцілья, то вже інше й багато складніше питання.

— І його негайно треба добре обміркувати. Згадайте ж, швайцарці справжні чорти в бою. а зідрати з них нічого, коли б і наша була перемога. Мізок їхній ви виссали — глядіть же не зламайте тепер собі зуби, гризучи кістки.

— Ти дурень, Кіліяне, й боягуз. Якись два-три десятки швайцарських волоцюг, а ти ховаєшся, злякався. Мої роги міцні та дужі, мов диким баранам. Зміркуй, полохлива звірюко, що пустивши швайцарських депутатів, ми дочекаємось наклепу Кардові. Він змушений буде їх прийняти, а як з намистом тоді?

— Ну, а напавши на післанців ви що ж, виправдаєтесь, що обікрали англійців?

— От іще сліпий кріт. Почувши герцог бургундський про сутичку між моєю залогою та ненависними селяками, за крамарів просто забуде, а що потім може бути яке слідство, так то ж пусте. Мені досить години, і я опинюся у володіннях такої імперії, де намисто мені дасть добрий притулок.

— А я буду з вами до останньої хвилини. Побачите, що коли я і дурень, то аж ніяк не боягуз.

— Не мав ніколи тебе за такого, коли справа доходить бійки, а от у політиці справді таки нерішучий. Дай но мені лати! Міцніш одягай! Швайцарські мечі та швайцарські списи то не жарти!

Кіліян одягав свого начальника в убрання імперського лицаря.

— Так категорично — напад? — запитав він. — Який же знайдете привід?

— Ось лиши мене на самоті — я знайду, я вигадую. А ти постав скрізь вояків і пам'ятай: гасло буде "Бургундія та відсіч!" Скажу вперше — хай готуються, ще раз повторю — нападайте. Тепер іди, відчиняй браму й пускай.

Кіліян уклонився і пішов собі геть.

Швайцарці кілька разів сповіщали рогом про себе. Всі були роздратовані, бо півтори вже години безнадійно стоять перед Ля-Феретською брамою, їм уривався терпець. Нарешті ґратницю піднято, брама розкрилася, спустився міст і Кіліян, озброєний з ніг по самі вуха, виїхав верхи назустріч.

— Зухвальці! — скричав. — Як наважилися ви перед Ля-Феретською фортецею стояти озброєні? Перед фортецею, що належить славетному бургундському та лотаринзькому герцогу, і під командою Арчібальда фон Гаґенбаха, лицаря священної Римської імперії?!

— Ми, — мовив ляндаман, — не маєм ворожого наміру; зброя потрібна боронитись підчас небезпечної подорожі. А лихого не мислим. Інакше не прийшло б нас так мало.

— Хто ви? Чого з'явилися сюди? — спитав Кіліян нахабним тоном, як говорив з усіма губернатор.

— Уповноважені, — тихо й лагідно відповідав Бідерман, нічим не виявляючи, що його зневажено. — Уповноважені від вільних сполучених швайцарських кантонів та міста Золурну. Маємо доручення від законодавчої ради до бургундського герцога в дуже важливих справах для обидвох держав. Сподіваємось з повелителем вашого начальника підписати довгий мир на умовах вигідних обом країнам.

— Покажіть мені грамоти!

— З вашого дозволу ми встигнемо їх показати самому губернаторові.

— Он ви як? Гаразд! Але послухайте моєї поради: буває краще вернути назад, ніж посуватися уперед. Мій начальник, та повелитель мойого начальника, — о, з ними важче мати справу, ніж з базельськими крамарями, що їм продаєте ваш сир. Вертайте додому! Ось моя дружня пересторога.

— За пораду вам дяка, — сказав ляндаман, вихоплюючись уперед перед бернцем, що в запалі хтів щось кричати. — Наш путь через Ля-Ферет і ми його зробимо.

— Увіходьте ж, хай ухоплять чорти вас, — сказав Кіліян. Він сподівався їх налякавши примусити справді вернутися назад. Але швайцарці опинилися в місті.

Та кілька кроків зробили, коли їм заступили дорогу кози. Тоді вони вишикувались трьома лавами, посередині жінки й депутати. Невеличка колона була звернена фронтом обабіч вулиці, а передні намірялися вишикуваною лавою рушити, скоро заберуть ті вози. Тимчасом з бічних дверей високої вежі вийшов озброєний лицар. Причілля в шоломі було підняте. Він загрозливо закричав:

— Хто ви? Чого вдерлись озброєні до міста, де військо бургундського герцога?

— Ми мирні люди, хоч і носимо зброю, — відповів ляндаман. — Ми депутати від міст Берну та Золурну, від кантонів Урі, Швіцію та Інтервальдена, послані на перемови про важливі справи до бургундського та лотарінзького герцога.

— Які міста, які кантони! — промовив ля-феретський губернатор. — Ніколи не чував таких назв між вільними містами Німеччини. Берн? Цього ще бракувало... Чи то давно Берн є вільне місто?

— З двадцять першого червня, — відказав Бідерман, — тисячу триста тридцять дев'ятого року: з дня Лявпенської битви.

— Мовчи, не вихваляйся! Думаєш напустити мені туману? — лицар сіл та якихось містечок, що чинили заколот в Альпійських горах! Знаю, повставши проти імператора в своїх проваллях та засідках, вони забили кілька лицарів австрійського герцога. Але хіба ж нікчемні бунтарі можуть

мати нахабство привласнювати собі назву вільного уряду й мати перемови з таким могутнім державцем, як Карло Бургундський?

Ляндаман спокійно на нього подивився.

— Дозвольте нагадати, що за вашими власними лицарськими законами, коли сильніший зневажає слабшого, або шляхтич ображає міщанина, цей вчинок касує між ними клясову різницю, і зухвалець мусить зневаженого задовольнити так, як той сам захоче.

— Забирайся в гори, нахабо! — закричав гордовитий лицар. — Розчісуй там бороду та печи каштани! Невже мусимо терпіти, щоб якісь пацюки та миші з нір наших мурів зневажали своєю присутністю нас та вихвалялись якоюсь свободою?! Таких ми душимо закаблуками своїх чобіт!

— Ми не такі люди, щоб нас топтати ногами, — байдуже промовив Бідерман. — Покиньте, лицарю, мову таку, бо з того може спалахнути війна. Краще слухайте мирних слів. Звільніть нашого супутника, англійського купця Філіпсона. Хай заплатить вам викуп, а ми похвалимо вас герцогові Карлу.

— Справді, яка великодушність! — глузливо скричав Арчібальд.—

Таки йняти вам віри?

— Даю слово честі!

— Зухвальче! — закричав лицар. — Ти, ти зважився пропонувати умови й таку запоруку? Не бачити вам Бургундії, а коли підете туди, хіба з ланцюгами на ногах, з мотузами на шиї. Геть! — зарепетував голосніш, — "Бургундія та відсіч!"

Тут вибігли салдати й оточили швайцарців. На фортеційний вал також вибігли люди. Інші з'являлися з дверей, стояли в вікнах, усі готові до нападу.

Але невеликий швайцарський загін не злякався. Бідерман вирішив пробиватись. Бічні сторони стали одна до одної спинами, щоб відбивати напад з будинків. Було ясно, що тільки силою, ріками крові можна скорити цю жменьку відважних вояків. Сам Арчібальд це відчув і довго не давав наказу нападати. Раптом ззаду пролунав крик:

— Зрада! Зрада!

Увесь у грязюці підбіг до губернатора салдат і, захеканий крикнув:

— Полонений утік! Громадяни впускають ворога до фортеці. А в'язня я намагався затримати... мене вартові кинули в багно...

— Кіліяне! — скричав губернатор. — Бери сорок чоловіка й мчи до північної брами. Ріж! Коли! Рубай! Кидай з валу всіх — і ворогів і громадян! А тут я вже сам...

Кіліян метнувся виконувати наказ. Та в цю мить повітря затремтіло від гучних голосів:

— Базель! Базель! Свобода! Свобода! Настав наш час! —

Вулицю сповнили базельські юнаки. Швайцарці, що розташувались були позаду посольства, й собі приєдналися миттю до них. Набігло сила-силенна ля-феретських громадян, добре озброєних — були ж бо вони вартові, це ж ніхто інший, як вони таки справді впустили Арчібальдових ворогів.

Залога, яка так була вже стерялась, кинулась у розтіч, дехто, рятуючи своє життя, просто з валу стрибав до рову. Кіліян та кілька

одчайдушних вояків завзято билися. А ляндаманів загін стояв тихо, Бідерман не дозволяв їм заходити в бій.

— Не забивайте нікого! — кричав він. — Де Рудольф? Куди він подівся? Артуре, не виходь з лав! Можна боронити життя та й годі.

Колотнеча скінчилася швидко. Кінець-кінцем Гаґенбахові вояки лежали покотом у крові. Навколо глушливо ревли переможці.

Артур сказав Бідерманові:

— Я тут лишатись не можу. Йду шукати батька; такий зчинився шарварок, — щоб, бува, під гарячу руч його не забили.

— Твоя правда. Ходімо, я поможу тобі. Брязкіт зброї меншає кожному, треба сподіватися, бійці незабаром кінець. Цімермане! Бонштетене! Благаю, втримайте наших, щоб не брали участі в борні! Хай базельці сами відповідають за свої вчинки! Я зараз вернусь.

Старий швиденько почвалав за Артуром. Добра пам'ять привела юнака до того місця, де вже раз довелося йому побувати. Там стояв похмурий чоловік у шкіряному вбранні; йому біля пояса висіли ключі.

— Де в'язниця англійського купця? — закричав Артур.

— Которого? Старого, чи молодого?

В'язничий, видимо, добре проспав усі події — і Артурову втечу, і цілу збройну сутичку, міський переворот. Артур дуже здивувався.

— Старого, звичайно. Молодий уже від тебе втік.

— Коли так, ідіть от сюди! — в'язничий зняв залізного засува з важких дверей.

В кутку темного льоху лежав чоловік. Обидва підбігли до нього, підвели, обіймали.

— Батьку!

— Друже! Як вам?

— Дуже добре, якщо ви озброєні прийшли сюди переможцями, але зле, якщо маєте поділити мою долю!

— Ні, ні! — мовив Бідерман. — Ми були в небезпеці, але все минуло. Спирайтесь на мене, друже, ходімо мерщій! Десь грюкнуло залізо.

— Заприсягаюся! — закричав Артур, що одразу збагнув у чому річ, — або в'язничий засунув двері, або засув вирвався йому з рук.

Ми замкнені, і звільнити нас можна тільки знадвору. Гей! Одчиняй, або помреш!

Добувався, мов прибій бурхливого моря, галасливий гомін людського потоку. Гриміло повстання.

— Твого крику мабуть він не чує, — сказав старий Філіпсон, — це нідочого. Але ви певні, що швайцарці справді взяли місто?

— Ми мирно взяли його, — відповів Бідерман, — хоч жодного сами не кинули вдару.

— Тоді ваші товариші незабаром нас відшукають. Ми з Артуром непомітні постаті, і ніхто не зверне уваги, що нас нема; але ви,

ляндамане, надто важлива людина й вони зразу згадають, коли перевірятимуть ваш загін.

— Сподіваюся! Хоч кумедно сидіти, мов кішка замкнена в коморі, прийшовши красти вершки. Хлопче, а ти не можеш нічого придумати, щоб зламати засува?

Артур з хвилину уважно роздивлявся. Не міг нічого придумати.

— Доведеться, — сказав він, — терпляче чекати на звільнення, що його прискорити сами ми не можемо нічим.

Арнольд Бідерман, проте, починав гніватися на неувважливість синів та друзів.

— Ціла молодь моя, — хвилювався він, — не знаючи, живий я, чи ні, користується з того, що мене з ними нема, брати участь у борні. Політик Рудольф байдужий цілком, верну я, чи ні. Банарет, Бонштетен, хто називає себе моїм другом, мене покинули, а вони знають, одначе, що безпеку кожного з них я цінував дорожче за мою власну. Це виглядає як змова, як стратегічний хід. Чи не хотіли вони просто позбавитись людини, надто миролюбної, щоб припадати доподоби буйним забіякам, які тільки й мріють про чвари й війну?!

І ляндаман, веселий, спокійний завсіди ляндаман розлютився. Він дуже побоювався, щоб його молодики не накоїли лиха. Коли далекий шум раптом ущух. Настала цілковита тиша.

— Що ж робити? — сказав Артур Філіпсон. — О, коли б вони використали цю мить й перевірили лави, довідались, кого саме нема.

Тільки сказав, зненацька засув немов хтось повернув, одчинив двері, а тоді прожогом помчав назад. Звільнені, навіть, не встигли побачити свого визволителя.

— То, напевно, в'язничий! — сказав Бідерман. — Він десь злякався, і цілком слушно, що ми більше гнівні на нього за цю витівку, ніж вдячні за волю.

Але треба було поспішати. Вони пішли вгору вузькими сходами й вийшли з вежі на вулицю. Тут й бачили дивне видовисько.

Швайцарські депутати та вартові стояли й досі на тому самому місці, де губернатор хотів напасти на них. Кілька Арчібальдових вояків, без зброї, перелякані оскаженілою юрбою, що повіддю заливала вулиці, стояли, похиливши голови за спинами горян. Але це ще не все.

Вози, що мали перегородити вступ швайцарцям до міста, тепер зсунуто до купи й правили за підставу нашвидку збитому з дощок ешафотові. Посередині на помості стояв стілець, на ньому сидів високий чоловік. Шия та плечі йому були голі, а далі озброєний до п'ят. Обличчя вкривала смертельна блідота. Артур одразу впізнав — то жорстокий губернатор Арчібальд Гаґенбах. Він був прив'язаний до стільця. По праву руч стояв біля нього каноник, з лівого боку, трохи позаду — високий чоловік у червоному спирався обома руками на меч.

І не встиг Відерман розкрити рота, щоб спитати, що це має означати, як каноник відступився назад, кат зробив крок уперед, замахнувся мечем... і голова жертви скотилась на поміст!

Юрба заревла-закричала, сказано заляскала в долоні... з безголового тулуба лилася кров, заливаючи тирсу на помості; кат обійшов усі чотири кутки ешафоту, скромно вклоняючись. Йому відповідали гучні оплески.

— Вельможі, лицарі, джентльмени та шановні громадяни! — промовив кат. — Ви бачили цей акт високого правосуддя, і я прошу вас засвідчити, що я блискуче виконав вирок, одним ударом!

І знову гомінливі оплески.

— Хай живе наш кат Штейнергерць! І над усіма тиранами виконує свій обов'язок!

— Шановні друзі! — знову озвався кат. — Ще слово я мушу сказати й скажу це пишаючись. Арчібальд Гаґенбах був патрон моєї юности й чести. Вісім ступенів перейшов я до свободи й шляхетства, зрубавши з наказу його голови восьми лицарям з шляхти. Дев'ятий мій крок — його голова! Благородні друзі, вас можу тепер мати за рівних мені. Ля-Ферет позбувся одного шляхтича, але придбав другого. Хай щастить на все добре Стефанові Штейнергерцеві, тепер навіки вільному!

З цими словами він вийняв перо з небіжчикової шапки, що покривавлена валялася долі на ешафоті, й увіткнув на свою власну.

Нарід гудів — вже з обурення й глуму.

Арнольд Бідерман, що від подиву не міг досі вимовити й слова, нарешті виступив уперед.

— Хто це зробив? — закричав він на всі груди. — Хто, я питаю?

Юнак у синьому вбранні повернувся до нього й сказав:

— Вільні громадяни міста Базеля взяли приклад з батьків швейцарської волі. Скинуто тирана Гаґенбаха тим правом, що колись тирана Гейслера. Ми довго терпіли, але й найбільший терпець уривається.

— Я не можу сказати, ніби він не заслуговував на смерть, але, власне, і в своїх і в наших інтересах треба було чекати на герцогову волю.

— Герцог! Що герцог! — скричав юнак у синьому. — Ми небургундські підданці. Імператор не має права давати в заставу Ля-Ферет, він належить Базелю. Імператор зневажав права вільного міста. Він міг поступитись прибутками, і борг уже відвічі сплатили — такі страшні податки стягав забитий тиран. Ви проти повстання — що ж, зречіться його перед бургундським герцогом; але ви зречетеся тим пам'яті Вільгельма Теля, Штавбахера, Фюрста та інших проводирів — основоположників швайцарської волі!

— Ваша правда! Але поганий вибрали час! — відказав Бідерман.

— Ми краще б зберегли свою волю, коли б не втручались у справи Бургундії. Хай судить Рада мої наміри, я не міг пристати на це! А ти, Рудольфе, ти Миколо, мій найближчий друже, невже не могли. запобігти різанині? Тепер герцог бургундський побачить у цьому, ніби ми шукаємо приводу до війни. Не подарує нам! Бонштетен сказав:

— Я хотів тобі допомогти. Але коли кинувсь туди, Рудольф вчасно мені нагадав, що з твого ж наказу мушу пильнувати нашого загону. Адже ще гірше було б, коли б наші вояки взяли участь у цьому бою. Я сповняв твій наказ, бо я знаю, як ти що велиш, так і треба робити.

— Ох, Рудольфе, Рудольфе, — докоряв юнакові Бідерман, — май же сором, навіщо ти старого дурив?

— Мені дуже тяжко чути, як ви закидаєте мені таку провину, але я член посольства, мушу думати й висловлювати свої думки, надто, коли немає того, хто має найбільше право верховодити нами — вас!

— Солодкої вмієш співати, Рудольфе! Знаю, маєш завжди наміри добрі. Але іноді я не можу не сумніватись в них. Та менше з цим, нам треба порадитись.

Ляндаман повернув у сторону, за ним всі його поважні товариші. Це дало змогу Рудольфові, молодшому, пропустивши їх наперед, гукнути стиха на Рюдігера, найстаршого Бідерманового сина, й прошепотіти йому на вухо кілька слів:

— Умов їх там спокійненько, вживи всіх заходів, хай швидче вони їдуть до Карла. Твого батька причарували два англійські купці. А ти ж розумієш, Рюдігере, не їм же давати закони вільним швайцарцям. Повідшукай швидче речі, що в них повідбирали, дай їм усе, що лишилось, і виряди якось швидче!

Рюдігер миттю побіг шукати старого Філіпсона й пропонував йому прискорити від'їзд. Розважливий купець тільки й мріяв швидче забратися десь подалі від цієї завірюхи, як Рудольф та Рюдігер мріяли швидче позбутись мирної делегації.

Але Філіпсон сказав, що хоче одержати назад скриньку. Рюдігер одразу заходився шукати. На це було досить легко сподіватися, бо навряд могли знати швайцарці ціну коштовному намисту.

Тимчасом молодий Філіпсон зазнав тяжких мук. Він залюбки б утік на кілька хвилин попрощатися з Анною Геєрштейн. Але в швайцарських лавах не було видно сірого вкривала; він гадав, може Анна десь у сусідньому будинкові відпочиває від усієї колотнечі.

Розбурхане місто вирувало нестриманим потоком. Всі кричали, що в Ля-Фереті треба поставити залогу на оборону від бургундського герцога, та його ватажків. Нетерпляче гярячково шукалося скриньку — надію на швидкий від'їзд мирної делегації.

Почався бенкет. Громадяни частували швайцарців, святкуючи звільнення від грізного тирана. І Артур не міг покинути батька, бо не був певен, що знов зуміє його розшукати.

Сумно прислухаючись до бурхливих веселощів, він допомагав батькові навантажувати коня. Відшукали їхні речі, принесли англійцям — і ось можна рушати. Але пакунок, пакунок?!

Коли це несподівано з'явився біля них Донергугель. Підійшов до старого Філіпсона й запросив на нараду начальників швейцарських кантонів.

Рудольф з'ясував, що нарада хоче скористуватися з Філіпсоного досвіду, щоб вирішити деякі важливі справи в таких непередбачених обставинах.

— Подбай сам тут, Артуре, й нікуди не ходи, — вдався Філіпсон до сина. — Бережи скриньки найбільше.

Він пішов за Донергугелем. Той дорогою довірливо прошепотів йому на вухо:

— Гадаю, така розумна людина, як ви, навряд порадить нам віддатися волі бургундського герцога, який, безперечно, обуриться на таке повстання та страту його губернатора. Я певен, ви не схочете їхати з нами вкупі, щоб не довелося вам також накликати на себе загибель.

— Я дам найкращу пораду, — відповів Філіпсон, — коли докладніше довідаюсь, що й чому мене питають.

Рудольф промурмотів крізь зуби якусь незрозумілу старому лайку й не мовивши більше й слова, повів його далі.

У великій залі чотири депутати зібрались на пораду. Був і каноник, він, здавалося, брав найжвавішу участь у запальній розмові. Коли увійшов Філіпсон, всі замовкли на мить; тоді Бідерман до нього озвався:

— Філіпсоне, ви багато подорожували, знаєте звичаї чужих країн, а надто норов бургундського герцога. Порадьте нас! Вам відомо, як гаряче бажає посольство затвердити мир. Ви були свідок сьогоднішніх сутичок. Адже ж Карлові за це викажуть з найгіршої нам сторони. Що радите ви: стати перед герцога й дати йому відчит, чи повернутись додому та краще ладнатись до війни?

— А як сами ви гадаєте?

— Між нас нема згоди, — відповів бернець. — Тридцять літ носив я бернського прапора проти ворогів, то й тепер охотніше понесу його знов проти лицарських списів. Хіба ж краще зазнати зневаги від Карла?

— Це покласти голову до лівової пащі, йдучи ото вперед, — промовив золурнець Ціммерман: — вертаймо назад!

— Я б не радив повертатися, — сказав Рудольф, — коли б тут важило саме моє життя. Та унтервальденський ляндаман проводить сполучених кантонів, і я не можу бути вбивцею. Мабуть, треба готуватись до оборони.

— Я інакше гадаю, — виступив Арнольд Бідерман, — невже вам не спадає на думку, що я не пробачу щирому чи брехливому приятелю, коли він зважатиме на моє нікчемне життя проти вигоди кантонів?! Хай ідучи вперед можемо позбутись голів — але повернувшись ми втягнемо нашу країну в війну з трохи чи не наймогутнішою європейською державою. Громадяни хоробрі в боях, у вироках мудрі, покажіть же вашу відвагу! Хто може думати за небезпеку собі, коли дбає за мир батьківщині?

— Це й моя думка, і я подаю голос за моїм сусідою та другом Арнольдом Бідерманом, — озвався й собі мовчазний депутат.

— Філіпсоне, думки наши різні, ви чуєте, — скажіть вашу!

— Передусім, я мушу дізнатись, яку участь ви брали в колотнечі та страті бургундського губернатора?

— Заприсягаюсь, — закричав Бідерман, — я нічого не знав і побачив, як усе вже сталося!

— А страта на смерть Гаґенбаха, — перехопив каноник, — за присудом законного суду! Його постанови повинен поважати й Карло, а виконання депутати швайцарського посольства не могли ні прискорити, ані затримати.

— Коли ви можете довести, що участі в події не брали, раджу вас спокійно їхати далі й не боятися Карлового гніву. Карла Бургундського дуже добре я знаю: він перше розсердиться, а потім почуття справедливості братиме гору й він — простить. Але вашу справу краще хай розповість герцогові хто близький до двору. Я б охоче зробив це сам, коли б мені не відібрали дорогоцінної скриньки, що була за доказ мого до нього доручення.

— Це він напускає туману, — прошепотів Доненгугель бернцеві; крамар хоче від нас винагороди за скриньку. Навіть ляндаман хвилину мовчав.

— Ми вважаємо за свій обов'язок заплатити тобі за цю втрату: і ми зробимо це! — нарешті озвався.

— Хоч би й двадцять цехінів! — гаряче закричав депутат.

— На те жодного права не маю, — сказав Філіпсон, — бо я раніше вирізвився з вашого посольства. Я жалкую не тому, що скринька коштовна, хоч ціна їй вища за кожну, яку можете собі уявити, а тому, що це умовний знак між однією особою та Карлом Бургундським.

— Скриньку шукатимуть, — рішуче ухвалив ляндаман. Хтось постукав у двері. Рудольф вийшов, за мить повернувся — вуста стримували посмішку — й сказав:

— То наш добрий Зігізмунд. Пускати?

— Чого б? — озвався Зігізмундів батько.

— Дозвольте йому увійти, — мовив Філіпсон, — може з того що й вийде. Хоч він міркує повільно, але йому дуже часто спадають на думку поважні речі.

Арнольд Бідерман тішився з такої заяви, але боявся за синові слова Зігізмунд упевнено ввійшов та мовчки подав Філіпсонові скриньку з намистом.

— Ця гарненька річ ваша, сказав мені Артур, і ви мабуть не від того, щоб її одержати. Філіпсон страшенно зрадив.

— О, як я вдячний тобі! Все буде гаразд! Але де ти знайшов її?

— Я, — відказав Зігізмунд, — став якнайближче до ешафоту, бо вперше був присутній на страті. Помітив, як кат потихеньку вийняв у небіжчика щось із-за пазухи й хапливо сховав. Тільки пішли чутки про крадіжку дорогоцінної речі, я зразу побіг його одшукувати. Знайшов у міському трактирі та з келепом у руках скриньку забрав і... і... я лишив його бенкетувати... ось уся пригода.

— Ну й молодець, — сказав Філіпсон, і зараз же додав: друже, будь ласка, віднеси цю скриньку Артурові.

Задоволений Зігізмунд пішов. Усі мовчали. Обличчя ляндаманові сяяло.

— Філіпсоне, тепер питаю я вас, — ви не відмовитесь ваших слів? Візьмете клопотання перед герцогом? Всі нахилились уперед.

— Бідермане, ніколи у важкому становищі не давав я слова, щоб потім його відсахнутись. Ви казали, я вірю, ніби швейцарське посольство участі в перевороті не брало. А що Гаґенбаха забито за якимось суворим вироком, ні знати, ні перешкодити ви не могли, — то напишіть за всю подію, наводьте докази, я заберу папера й ручуся, герцог вас не образить. Сподіваюсь також умовити Карла, що дружня згода між ним і Сполученими Кантонами в його інтересах. З цим останнім, можливо, не пощастить. Та це справа моя.

Всі дивились на старого Арнольда. Тут виступив Рудольф Донергугель.

— Невже ми наражаєм на небезпеку життя — дороге життя шановного Арнольда Бідермана, покладаючись на слова чужоземного крамаря? Герцогову вдачу знає кожен, як і ненависть його до нашої країни. Гадаю, англієць мусить зрозуміліш з'ясувати, яка підстава такої надії на успіх при бургундському дворі?

— Цього зробити не можу. Ваших таємниць не допитуюсь, шануйте й мої. Коли б я дбав за себе самого, багато розумніше було б нам оце розлучитись. Ви хочете миру? Вернувшись до Швейцарії, накличете війну. Справа стоїть так. Я гадаю, що можу ручатися за вільний доступ до герцога — і наражаю на небезпеку самого себе.

— Годі, годі! — скричав Бідерман. — Жодних сумнівів! Ми йдемо вперед. Той наполовину хоробрий, хто офірує життям на бойовищі.

Є інші страхи й перемагати їх важче. На те кличе добробут Швейцарії! Ми йдемо й віч-на-віч стрінемо кожную небезпеку!

Інші члени посольства мовчки схилили голови на знак своєї згоди.

Нарада скінчилася. Всі пішли лагодитись до від'їзду.

## XVII

Отам на похилі гори —

Останній денний блиск.

Ясними барвами горить

У Роні сонця диск..

Крамарі-англійці тепер у всьому давали паради швайцарським депутатам. Філіпсон-старший намовляв якнайшвидче рушати в дорогу, хтів цим випередити лихі чутки, що могли долетіти до Карла. Саме тому він настоював відіслати варту. Озброєні люди могли збудити всілякі підозри, а боронитися — ну для цього їх було замало. І головне, треба їхати верхи. На останню пропозицію категорично заперечив досі найсумирніший член цілого посольства, плохенький депутат, і то дарма, що Бідерман одразу пристав. Микола Бонштетен ніколи верхи не їздив. Як міг тепер довірити свою особу коневі! І так уперто доводив свого, що мусіли вирішити ось що: обидва англійці поїдуть якнайшвидче вперед, а швайцарці поволі помандрують за ними. Філіпсон сподівався на побачення з герцогом.

— Покладайтесь на мене. Хто краще засвідчить жорстокість та ненажерливість хижака Гаґенбаха? Я ж ледве не загинув. Щодо суду та страти — не знаю нічого, але Карло мене запитає, тому найкраще ви дайте мені тепер пояснення.

Швайцарці збентежились. Арнольд Бідерман трохи одійшов з ним осторонь і зовсім змішавшись сказав:

— Друже, годі вам зараз щось розказати! Ви бачили, як відбулась подія, а ми повідомимо герцога, яка влада засудила Гаґенбаха на смерть. Оце й усе. Більш нічого сказати вам не можу. Додам, що менше згадаєте денебудь за це, то більша змога зберегти вам життя...

— Бідермане, як і ви, я таємниці ненавиджу. Проте, певен вашої щирости, покладаюсь на вас. Але треба в такому разі зараз же надсідати ваші папери Корлові. А тепер — прощайте! Ми незабаром побачимось.

Старий Філіпсон підійшов до сина й доручив найняти провідника з кіньми. Розпитавши міських краян, надто салдат небіжчика Арчібальда Гаґенбаха, купці довідались, ніби Карло віддає свою увагу Лотарінґії; взявши на підозру німецького імператора та Зіґізмунда, австрійського герцога, він зібрав велику частину своєї армії напоготові поблизу Страсбурга.

Карло, бургундський герцог, за тієї доби справедливо здобув собі ймення Сміливого. Навколо вороги, а він велетенський, дужий звір, зацькований з усіх сторін, він викликав подив такий непохитний, відважний, шалений! І його боялись державці, ба й сам французький король, як і він могутній, але кращий політик.

До Карлового стану поїхали англійські мандрівники. Верхи, в глибокій задумі, нині дорогою розмовляли мало. Згодившись Філіпсон боронити швайцарців, а ні трохи на те не нарікав.

Але маючи на оці важливу власну справу до гордого та запального державця, не міг не пожалкувати на обставини: погано, що його важливе доручення переплелось з справами таких людей, як Арнольд Бідерман з товариством. Навряд герцог їх добре прийме.

Артура хвилювали інші почуття. Вдруге розлука з любою дівчиною гнітила йому душу. Попрощатись тоді, коли він удруге зобов'язаний

життям? Невже навіки?.. Невже він не почує з її власних уст, як сталась таємна подія? Справді, як вона врятувала його?

На чарівні краєвиди мандрівники не мали часу. Щоправда, лівий берег величного Райну низький, одноманітний; пасмо Альзаських гір рівнобіжно з течією ріки було далеко звідціль; але широкий многоводний Райн бистрий, мов птиця, у швидкому бігові обминаючи острови, являв собою чудесне видовисько.

Правий берег високий, скрізь пагорки з густими лісами, з мальовничими хщами... Цей край звуть Чорний Ліс — і забобонні люди сплітали страшні леґенди. За тих часів серце сповнялося жахом, коли хто згадає країну оту. Старовинні замки подекуди, над самим Райном та по інших маленьких річках, тоді зовсім не були мальовничими руїнами, ні, то неприступні фортеці лицарів-розбишак. Яке є страшне сусідкування з тими страшними фортецями, знали тільки на правому німецькому березі старого Райну, бо до Альзасу хижак не запливали ніколи.

Над лівим берегом, — він належав Карлові Бургундському, — панували звичайні судді; вони мали загони з найманих вояків. Військо утримували коштами з Карлової скарбниці. Герцог, як і суперник його Людовік XI, та інші тогочасні державці, пересвідчився, що фєвдальний устрій дає надто велику незалежність васалам. Гадав, краще замість них запровадити піхоту із найманих вільних дружин, як і з справжніх салдатів, і найбільше постачала того війська Італія, а воно становило головну силу Карла Сміливого, головну та надійнішу.

Подорожні їхали понад річкою. Зненацька батько спитав Артура, де він роздобувся на провідника й хто він такий. Син відповів, що поспішаючись розпитати добре не встиг.

Дуже дивний вигляд мав їхній провідник. Капелюх, торбина, плащ із грубої тканини, що скидався трохи на військового. На вигляд років п'ятдесят, але поставний та кремезний, а обличчя, дарма що не дуже

потворне, проте вражало своїм неприємним суворим виразом. В очах блищали вогники — надто великий контраст з усім його виглядом, стриманим, суворим та благочестивим.

— Хто ти є? — запитав Філіпсон. — Як мені звати тебе?

— Бартоломей.

— А де лежить твоя путь?

— А це вже де хочете ви, узявши мене за провідника.

— Виходить, подорож твоя іншої не має мети?

— Ні, не має.

Здивований Філіпсон хотів розпитати докладніше, коли на цю мить ззаду добувся гуркіт і їх наздогнали.

Нових подорожніх було троє. Попереду пишно вбрана молода жінка їхала амазонкою еспанським жеребцем, граційно керуючи ним. На правій руці сидів їй сокіл. На голові мисливська шапка, а на обличчі тодішнім звичаєм чорна шовкова машкара.

Як забилося Артурові серце. Він пізнав, пізнав прекрасний стан швайцарської красуні.

Поруч з жінкою двоє — чоловік та дівчина. Йому в руках ловецький ціпок. Старший Філіпсон подумав, то мабуть якась вельможна шляхтянка виїхала на лови. Гречно вклонившись поспитав, як велось їм уранці.

— О, не дуже, відказала жінка, — я боялась випускати сокола так близько широкої ріки. Ще перелетить по той бік... Хай ось переїдемо на ту сторону, я тоді надолужу.

— Ви напевно, — озвався провідник, — спинитесь біля старої каплички?

— Хіба ж може бути інакше? — відказала жінка.

— А нам треба поспішати, — сказав старший Філіпсон. — Ми не маємо часу, інакше б охоче зачекали на вас.

— Я бачу, — поважно та суворо озвалася жінка, — ви не знаєте небезпеки старого Райну.

Вона жваво підскочила до Артура й по-швейцарському мовила — досі вживала німецької мови:

— Не дивуйтеся, слухайте...

Артур аж здригнувся, почувши голос Анни Геєрштейн.

— ...нічим не виявіть подиву. Ви в страшній небезпеці, за вами стежать на цьому шляху, на ваше життя змова. Подастесь через річку в Кірхгофі, це недалеко вже, біля цієї каплички...

Тут підійшов провідник, — жінка замовкла. На цю мить з кущів злетів птах і вона пустила за ним сокола.

Її обидва супутники, Філіпсон, та навіть провідник звернули свою увагу туди. Артур, зачарований, мов прикипів на місці.

— ...Подолавшу Райн, відшукаєте заїзд "Золоте Руно". Там знайдете провідника до Страсбурга. Все, мушу їхати.

Вона вирівнялась на сідлі, взяла повіддя до рук і чвалем помчала. За кілька хвилин всі зникли з очей.

Подорожні далі їхали мовчки; Артур усе міркував, як непомітно повідомити батька про несподівану пораду. Але старий сам порушив мовчанку й сказав провідникові:

— Піджени трохи коня, я хочу поговорити з моїм сином на самоті.

Той від'їхав.

— Артуре, цей провідник небезпечний. Ми керуватимем дорогою сами.

— Справедливо. Ця жінка стиха мені прошепотіла, щоб ми їхали з Кірхгофу до Страсбурга правим берегом ріки.

— Що думаєш про це?

— Ручуся життям, так і треба зробити!

— Чому? Що вона добре сидить на сідлі та має стрункий стан? Тільки юнак може так міркувати. Проте, здається мені, чи не краще послухати несподіваної поради. Маємо дві дороги, обидві страшні. Найкраще зробимо так: ти їдь правою стороною, а я лівим берегом; когось затримують, а один може таки доскочить свого.

— Я вас не лишу!

— Артуре, сину! Розлука мені крає серце; але розум велить виконувати обов'язок. Ми мусимо!

— В такому разі лівий берег мій, а ви поїдете правим!

— Який ти гарячий, Артуре. Чого це надумав?

— Бо, — розпалившись скрикнув Артур, — я ставлю життя, жінка сказала правду!

— А, вона молода та вродлива... чи так добре за дві хвилини познайомився з нею? Ех, сину, біля столу ляндамана Бідермана ми чули щиру мову, прислухалися до правдивих сердець, а тут дедалі наближаємось до герцогського двору, де лицарі та принці — брехливий язик, кожну мить — чорна зрада.

— Хоч що б там було, благаю вас, батьку, їдьте берегом правим. Я знаю, то безпечніший шлях!

Батько ніжно поглянув на сина. Докірливо хитаючи головою сказав:

— Чи ж то причина? Моє життя погасає, твоє починається...

— Батьку, батьку! Ваше життя має надзвичайну вагу. Хіба ж можу я не знаючи ніколи герцога виконати доручення сам? Що правда, я перекажу ваші слова, але хіба цілий плян, увесь поважний намір, що йому ми обидва присвятили життя, не зійде на нівець?

— Не переконаєш, Артуре, ти молодий, от хіба що цим нагадав мені за намисто; маєш узяти його ти. Доїдеш до стану — і запорука успіху в руках. Тоді все буде гаразд. А я... мені й на слово повірить Карло. Ну, годі! Гаяти часу не можемо. Пам'ятай, опинившись по той бік Райну, знов попрямуєш у Страсбургові на ліву сторону, та пошукаєш мене на заїзді

"Крилатий Олень". Як від мене звістки не матимеш, мчи просто до герцога.

Він обережно сунув Артурові до рук скриньку з дорогоцінним намистом.

— А далі свій обов'язок знаєш. Мене не шукай, принаймні, не гай і хвилини від важливих справ. А тепер попрощаємось. Артуре, сміливо в путь. Пам'ятай швайцарські безодні, доля зберегла нас один одному... Прощавай.

Одна самотня сльоза повільно скотилась йому по щоці.

Артур усе на світі забув. Серце стислось пекельним болем. Справи, Анна Геєрштейн, все відійшло, відсунулось геть, далеко-далеко. Його опанував розпач.

Старий Філіпсон витер сльозу й немов би побоюючись за свою рішучість, швидкою ходою підійшов до провідника й запитав:

— Ще далеко?

— Може трохи понад милю.

Вони прискорили ходу й мовчки, кожен поринувши в тяжку задуму, їхали до своєї мети. Минав час, ніхто не озивався і словом. Райн котив свої води, шуміли дерева, схиляв вітер кущі, а вони все їхали.

— Ось і Кірхгоф! — нарешті сказав провідник.

XVIII

На Райні світлому, на Райні вистигає

З солодким соком кетяг запашний...

Він мужньому — відваги наділяє..

О, Райне золотий!

(Drinking Song).

Дві халупки над річкою виявляли, що на березі живуть рибалки. Ріка тут ширилась, вода текла повільніше й легше давала перемагати її течії. На протилежному березі, багато нижче від маленького селище, на узгір'ї, порослому деревами та кущами, стояло невелике місто Кірхгоф. Човен з лівого берега, навіть, в найспокійнішу годину, не міг плисти просто впоперек глибоких бистрих Райнських вод; мусів брати напрям навкоси. І судно від Кірхгофа тільки під сприятливий вітер та з дужими гребцями могло везти вантаж чи мандрівників.

Сполучення між східнім та західнім берегами можливе було не інакше, як човни на східній стороні проти течії досягнуть чималої віддалі, а тоді з протилежного берега їх несе бистрина; тому цілком природно, що переправа з Альзасу до Швабії легша, то тут переїжджали ті, хто мав напрям до Німеччини, і багато менше мандрівників з протилежної сторони.

Коли старий Філіпсон, кинувши погляд на місцевість, пересвідчився, що їхати можна, він удався до сина:

— Артуре, їдь!

Схвильований Артур, проте, послухався та пішов до халупок, де прив'язані стояли човни.

— Ваш син лишає нас? — спитав Бартоломей старого Філіпсона.

— На деякий час, — відповів Артурів батько, — дещо довідатись в отому селищі. Поприв'язуймо коні, треба трохи спочити. Він зараз повернеться.

— Коли пішов про дорогу питати, — заприсягаюсь, я можу дати найкращі відомості; селяки ж і мови вашої не зрозуміють.

— В разі як їхні відповіді потребуватимуть пояснень, — промовив Філіпсон, — ми вдамося до тебе. Поки веде десь відпочити, а с'ин нас дожене. Наперед поприв'язуймо коні.

За кілька хвилин повільно пішли. Раз-у-раз поглядали на рибальські халупи: провідник, щоб пересвідчитись чи повертає до них молодий мандрівник, а батько з гарячим бажанням побачити сина в човні під наставленим вітриллям на широкому тлі бурхливого Райну. Швидче б побачити, як він прямує на той бік, на Філіпсонову думку, багато безпечніший. Так. очі більше прикуті до річки, ніж перед себе, а кроки в напрямі каплички, вони посувались уперед.

Навколо приємний сільський краєвид. Урочиста тиша контрастувала з глухим ревом величної ріки, що здавалось наказували замовкнути кожному людському голосові, який зважиться приєднатись до гомінкого гуркоту хвиль.

— Ну що ж далі, — промовив Філіпсон, — де ти мене ведеш?

— А ось треба зайти до каплички. А тоді, син ваш повернеться, рушимо далі.

— Чого до каплички? Не маю там жодних справ. Можеш заходити собі сам, а я тут зачекаю.

Провідник почав умовляти старого:

— Ви посидите там, відпочити ж хотіли, путь довга, далека. Філіпсон завагався. "Може й справді посидіти та трохи спочити," — майнуло йому в голові.

— Гаразд, я зайду, — промовив уголос. Провідник видимо надзвичайно зрадів.

— Я був певен, ваша мілість надто розважні, щоб поминути таку добру нагоду перепочити. Ось ходімо.

Тут двері з каплички широко розчинились і на порозі став чоловік.

Філіпсон одразу пізнав того каноника, що вранці був у Ля-Фереті. Провідник, очевидячки, теж добре знав його, бо увесь затремтів і відскочив убік.

— А, твої нечестиві спільники таки підіслали тебе! — зарепетував на нього каноник, — начувайся!

Провідник мерщій ходу давати, мов покотився тією самою дорогою, що нею привів мандрівника до каплички. Спаситель підійшов до Філіпсона.

— Чому ти сам? Що сталося з сином?

— Мій син мабуть відпливає через Рейн.

На цю мить легкий човен відплив від берегів, його закрутила бистра течія, але ось розпустили вітрилля, і човен пішов навкоси, впоперек течії, до протилежного берега.

— Чудесно! — сказав Філіпсон.

— Так, є за віщо дякувати долі, — зробив висновок і каноник.

— Це так, — знову озвався Філіпсон. — А от може ви розповісте, якої я небезпеки unikнув?

— Докладно не можу, на це не маю часу. А коротко ось: цей розбишака був свідок, як Зігізмунд забрав від ката дорогоцінне намисто, що його був украв у вас небіжчик Гагенбах. Їх там, знаєте, ціла ватага. Інші мали приєднатися, вас догнати, а тимчасом провідник узявся затримати в який спосіб вас на дорозі. Але з цим уже скінчено. Не варто лишатися довше в цьому небезпечному місці. Рушаймо далі, я сам вам буду за провідника, також їду до герцога Карла.

— Ви? — відступив здивований Філіпсон.

— А що? Що вас так здивувало? Хіба ж мало каноників при герцогському дворі?

— Не в тому річ. Я маю на увазі вашу участь в сьогоднішній страті. Невже так мало обізнані з Карловою вдачею? Не грайтесь з вогнем! Безпечніше видрати гриву сонному левові.

— Вдачу його знаю добре, а їду не каятись, а просто виправдати смерть Гагенбаха. Герцог може карати своїх підданців, як хоче, але моє життя під могутнішим захистом. Але дозвольте й мені запитати. Ви, що добре, кажете, знаєте вдачу його, ви гість та супутник найзапекліших Карлових ворогів, ви причетні, принаймні на перший погляд, до ляфферетської справи, — як зважуєтесь?

— Хай кожен з нас береже своїх таємниць. Що й казати, талісманів я жодних не маю. Мене можуть узяти на тортури. Можуть кинути до в'язниці. Але траплялось мені мати з герцогом справи, він мені зобов'язаний. Я рішуче сподіваюся мати голос не тільки а приводу сьогоднішніх подій, а й узагалі на Бідерманову користь.

— Ну гаразд, а який же ваш крам? Я чув, маєте в'ючака? Чи вас обікрали?

Філіпсон трохи збентеживсь. Стривожений розлукою з сином, він забув подбати за крам. Нерішуче відповів:

— Мабуть вантаж мій біля халупок, цебто, звичайно, коли син не забрав із собою.

— А ось ми довідаємось.

Він щось гукнув, і на поклик з'явився якийсь чоловік.

Каноник загадав довідатися над рікою, чи лишились там Філіпсонові речі.

Той незабаром повернувся, ведучи двох коней, з них один був в'ючак. Каноник пильно дивився на Філіпсона. Той скочив на коня, взяв повідд до рук і сказав:

— Прощайте! Я кваплюся: вночі невігода їхати з таким вантажем, інакше я залюбки чекав би на вас.

— Як маєте настрій, я вас не затримаю. Неподалік чекає добрий мій кінь, а мій супутник може сісти на вашого в'ючака. Дуже раджу, бо я покажу путь до заїзду, звідціль миль щось із п'ять, і зможемо там переночувати.

Філіпсон вагався. Усією істотою почував, як неприємно буде їхати вкупі. Йому не подобався похмурий, гордовитий каноник з суворим виразом в сірих очах. Однак він є його спаситель, а Філіпсон в таких випадках ніколи довго не міркував.

Він тільки сумно посміхнувся. Яка дивна доля! Коли треба якнайбільшої здобути прихильності від Карла Бургундського, тут, як на те, один по одному приєднуються до нього люди, які в таких обставинах можуть тільки перешкодити.

Він увічливо згодився.

Той чоловік, що з'явився був на каноників поклик, вивів з-за кущів коня. Каноник скочив на нього, його товариш на в'ючака, і похід рушив.

Час од часу Філіпсон поглядав на свого супутника. Той на відповідь гордо посміхався, і посмішка немов промовляла: — можеш дивитися, однак не здолаєш відгадати мою таємницю.

І Філіпсонові погляди — очей ніколи не спускав він долі перед жодною людиною — здавалось, також велично відповідали: пишайся собі, ти також не дізнаєшся, що їдеш поруч людини, що її таємниця, може бути, багато важливіша.

Кінець-кінцем каноник вступив у розмову. Він дотепно натякнув на їхню взаємну обережність.

— Ми мандруємо, мов могутніх двоє чарівників, — поглиблені у важливі таємні наміри, без найменшої охоти один одного трохи поінформувати.

— Даруйте мені, я вас не питаю; більше, од вас не ховав своїх намірів. Скажу знову, мушу їхати до герцогового двору, а мета, як кожному купцеві: з найбільшою вигодою продати свій крам.

— Воно може й так, надто, як взяти на увагу, як дбали ви півгодини тому за той славетний крам, не знаючи, навіть, чи взяв його син, чи залишив на місці.

— Коли ризикуєш життям... — заперечив Філіпсон.

— Даймо на те, що це так, — каноник знову поринув у думках.  
Півгодини минуло, вони наближались до невеличкого села.

— Товариш покаже, де можна спинитись, — промовив каноник, — а я маю ще справу. Може побачимося увечері, а ні, то аж уранці. — Бувайте здорові!

Каноник спинився, а товариш його з Філіпсоном поїхали вузьенькою сільською вуличкою.

Сутеніло. Крізь маленькі віконечка по хатах запалювалися вогники.  
Надходила ніч.

Ось і двір. Два якихось особливих вози, що їх здебільшого вживають, подорожуючи, жінки, та ще кілька звичайних стояли під тином. Провідник скочив з коня, подав повід до рук Філіпсонові й показав на невеличку старезну будівлю.

Жодне вікно не світилося в ній.

Провідник зник.

XIX

Перший візник. Гей, стайничий! Хай тобі

Не маєш у лобі очей? Гей, чуєш ти?!

Чому цей шибеник не йде?

Гедсхіл (надходячи). Позич мені твого ліхтаря,

— я мушу подивитися на мого коня.

Другий візник. Так я тобі й дав!

Гедсхіл (до третього). Гей, то ти позич; будь ласка!

Третій візник. А коли віддаси? Либонь і

не знаєш? Ні, я краще почекаю, поки тебе поведуть

на шибеницю.

(Генрік IV).

Філіпсон частенько мав справу з шинками та заїздами й думав, що гостинність, надто притаманна французам, проте, панувала й по цій країні. Тим то сподівався, що стріне його ретельний, ввічливий, балакучий господар, весела господиня з дочкою, спритний наймит та ґречна покоївка. По кращих французьких заїздах ба й кімнати траплялись окремі: мандрівник міг перебратися, поспати на самоті й не цікавитись турбуватись за речі свої.

Але в Німеччині та в Альзасі вважали за примху, коли мандрівник міг вимагати що інше, крім шклянки вина й поганенької їжі.

Того Філіпсон не знав. Ніхто не виходив до нього й розсердившись, він спочатку гнівно гукав; потім того скочив з коня, довго стукав чимдуж у двері. Жодної відповіді. Він постукав знову, ще раз і ще раз. Нарешті, якась сива голова висунулась з вузького віконця.

— Чого вам? — почувся незадоволений голос.

— Це заїзд? — спитав Філіпсон.

— Авжеж!.. — брутально відрубав той і вже відходив від вікна, коли мандрівник знову закричав:

— А коли заїзд, я можу тут ночувати?

— Увійходь! — була коротка непривітна відповідь.

— Пришліть кого взяти коня до стайні! — попросив Філіпсон.

— Ніхто не має часу. Подбай сам як умієш.

— А де стайня? — запитав купець. Спокійний і розважливий, він цього разу ледве стримував гнів на цей похмурий брутальний тон.

Той показав на двері якоїсь будівлі, певніше, схожої на льох, ніж на стайню; тоді зачинив вікно й відійшов.

Не шкодуючи прокльонів, Філіпсон мусів вести коней до стайні. Була довга дуже й велика, схожа на в'язницю старого замку. В далекому кутку Філіпсон побачив трьох чоловіків, що порались біля коней. Шкутильгавий старий сидючи важив сіно та міряв овес так повільно, ніби рахував він кожне зернятко в тьмяному світлі маленького ліхтаря. Коли англієць з двома кіньми увійшов до стайні, старий не повернув голови. Очі й ніс англієцеві тяжко страждали від усього довкола. Грязюка, неохайність, страшений сморід — до

цього він підготовлений не був. Але коні ставились краще. Обидва миттю кинулись до найбільшого стійла. Це скінчилося сумно, бо стайничий одного коня добре гупнув по голові.

— Ось тобі, ось тобі! Не сунься на місце, наготовлене іншому!

Протягом цілого свого життя англієць не зазнав хвилини, коли б так важко йому було стриматися. Але зміркувавши, що власне сором сваритись із такою людиною, він задовольнився тим, що поставив коня до сусіднього стійла; другий сам вже був підскочив туди.

А сам Філіпсон ретельно заходився біля обох. Він так дбав за своїх товаришів, що й на тверде серце старого стайничого справив велике вражіння. Той прихильніше дивився на нього й виявив бажання дати вівса, сіна та соломи, небагато, щоправда, й за неймовірну ціну. Філіпсон одразу платив. Стайничий показав, навіть, уставши для того з місця, дорогу до колодязя. І Філіпсон мусів сам витягти води. Скінчивши з кіньми, купець розміркувався, що він уже досить доброї заслужив собі думки в стайничого, щоб довідатись, чи може він безпечно, в стайні лішити свої вантажі.

— Хочеш, лишай! — відповів йому той. — А от чи безпечно, то краще мабуть зробиш, узявши їх із собою, не наводячи ні на кого спокуси.

Вимовивши це, стайничий закрив свого рота і вже ніякі питання англієця його не примусили більше озватись.

Протягом цього часу в стайні Філіпсон згадав, що він же мусить удавати з себе розважливого та обережного купця, більше не зраджуючи себе, як уже одного разу цього дня. Й наслідуючи іншим, що сами все робили, він підняв на рамена свій вантаж і поніс до заїзду. Розчинив двері, увійшов. Ніхто нічого йому не сказав, ніхто не кинув привітного слова.

У просторій кімнаті стояла величезна піч; в ній горів ненастанний вогонь. Від людей було завізно. Найрізніші віком та становищем сюди зібрались мандрівники. Хто сушив свої плащі над вогнем, інші милися, так таки на людях, деякі просто відпочивали. Англієць почувався погано від надзвичайного гамору й такої сили людей. Він вирішив просити окремої кімнати.

Коли проходив повз той старий, що виглядав був із вікна — тутешній слуга — Філіпсон спитав його, де можна побачити господаря. Той показав на притулок за величезною піччю. Купець подався туди, де в темному й теплому кутку сидів господар. Невисокий, кремезний із скривленими ногами, той являв собою звичайний тип хазяїна невеличкого заїзду за тих часів у Німеччині. Пишався він неймовірно, але було щось своєрідне в обличчі, і Філіпсон зацікавився.

Він уже добре зрозумів, що тут годі шукати запобігливої ввічливості, яка ото панує по французьких отелях, великих чи маленьких — однаково. Проте, навіть і на німецького господаря, цей був аж надто вже похмурий, мов трагедія, що в ній нічого не відшукаєш веселого, ні з чого хоч трохи покепкувати.

— Ласкавий господарю! — вдався Філіпсон. — Я дуже стомився і до того нездужаю. Чи не можу попросити у вас окремої кімнати, шклянки вина та чогось попоїсти?

— Можете! — відрубав той таким тоном і з таким виглядом, що аж ніяк не відповідав його власним словам.

— В такому випадкові, будьте ласкаві, загадайте мене якнайшвидче туди випровадити.

— Овва! Який меткий! Я сказав можете цього просити, а зовсім на згадував, що одержите. Коли хоче інакшої зустрічі, ніж тут усі мають — шукайте де-інде!

— Коли так, я перебуду без їжі, можу охоче за неї заплатити, хоч нічого й не матиму — тільки благаю, дайте окрему кімнату.

— Мандрівнику, в нас кожен дістає однакові вигоди, бо й платять усі однакову ціну. Хто до мене з'явиться, мусить їсти все, що дадуть, пити

все, що п'ють інші, сидіти біля столу з усіма гостями й кластися спати, коли всі понапиваються.

— Так, так, цілком справедливо, я не маю жодного наміру опиратися вашим звичаям! Коли ж, — і Філіпсон витягнув гаманця, — я хвора людина, і тому мушу мати деякі переваги. Як заплачу за це, я гадаю, суворі закони можна б трохи попустити?!

— Маю не лікарню, а заїзд! — брутально той відрубав. — Лишайтеся — вам слугуватимуть так само уважно, як і іншим усім, а ні —

забирайтеся геть!.

Філіпсон, сумуючи, пішов назад і почав чекати на вечерю, мов віл у череді, серед численних гостей. Дехто встиг заснути з утоми, в такий спосіб зменшуючи собі нудний і тяжкий час чекання; деякі розмовляли за різні новини, інші знов кидали кості, так-сяк бавлячися поки там до вечері. Тут були й більш-менш неначе заможні, і бідні, і зовсім злиденні.

Тимчасом до Філіпсона підсів якийсь веселий чолов'яга. Англієць бачив, — тут непереливки, треба вдавати з себе веселого, балакучого купця, і повівся з ним лагідно. Незнайомий почав балачки про становище Лотарінгії та про те, як Франція й Німеччина поставляться до замаху Карла Бургундського загарбати собі цю землю. Філіпсон послухав свого несподіваного товариша, але сам думок жодних не висловлював, обмежившись лише обов'язковими вигуками. Він, коли той скінчив, повів мову за географічне становище країни, за вигоди торгівлі, за різні постанови й закони.

Тут з'явився господар. Виліз на старе барило, сердито оглянув присутніх і рішуче скричав:

— Зачиніть двері! Лагодьтеся до вечері!

— Оце так до діла! — вигукнув Філіпсонів сусіда. — Наш хазяїн втратив надію мати ще сьогодні гостей. О, несуть скатертину! Зараз зачинять двері; хоч як хто там стукай — не відчинятимуть!

Справді, кілька подорожніх засували двері.

— Господар суворо додержує дисципліни, — озвався Філіпсон.

— А так, так! Як Карло Бургундський. По десятій годині сюди дороги нема. І слова: "шукайте іншого заїзду", що поки є звичайна загроза, тоді набирають іншого відтінку, як вартові починають обходити. Хто на вулиці, той там і лишиться, хто всередині, також має сидіти собі смирененько, аж на світанкові відчинять ворота. А доти — будівля мов обложена фортеця, що її комендант — Джон Менґс...

— А ми його полонені, мій друже!.. Та й з того я вдоволений. Розважливий мандрівник має скорятись обставинам і волі всіх урядів, що їхніми територіями він переїжджає. Покладаймося на Менґсову добрість.

Старий слуга, стогнучи та зітхаючи, приладнав кілька дошок до стола, що стояв посередині кімнати, тоді застелив його скатертиною, не тонкою й не чистою. Кожному поставив дерев'яну тарілку та шклянку, поклав ложку; ножа гість мав носити з собою. А щодо виделок, — за тих часів європейці нічого не знали за них, і пальцями клали до рота шматки, як ото нині практикується в Азії.

Скоро слуга скінчив, зголоднілі гості кинулися до столу. Ті, хто спав, враз прокинулися, грачі покинули ігри, політики забули глибокорозумні промови, а ті, хто просто бив собі байдики, вмостилися перші. Але між шклянкою та вустами може бути велика віддаль; застелений стіл також часом довго чекає на страву. Гості оточили стола, кожному в руці був ніж, категорична загроза тим стравам, що їх ще десь, очевидячки, хтось варив. Збігали хвилини, вони чекали, і поведінка доводила, який неоднаковий буває терпець у людей.

Не менше, як півгодини минуло, аж старий слуга увійшов, тримаючи в руках барильце поганенького мозельського вина. Воно було неймовірно кисле, і Філіпсон ніяк не міг примусити себе спорожнити шклянку, Джон Менґс, що препишно сидів на чільному місці, на сидінні вищому від тих, що їх мали сусіди, чудесно помітив таку неповагу.

— Вино вам немов не до смаку, чужинче?

— Так, як вино, — відповів Філіпсон, — але, приміром, оцету кращого не може бути в цілому світі.

Він сказав байдуже, спокійно цілком, а Джон Менґс розлютився.

— Хто є ти, мандрівний нікчемо, щоб гудити моє вино! Його з насолодою п'ють найвидатніші люди нашої країни. Цього самого вина одна висока особа хильнула шість пляшок ізряду, не встаючи ось із цього стільця, де сьогодні я сиджу.

— Цілком імовірна річ, господарю, — відказав Філіпсон; — я не осуджую поведінки вашого шановного гостя, хоч би він випив і двічі...

— Годі! Мовчи! Ач який язикатий вишукався! — гостро урвав йому мову хазяїн: — постався зараз же з повагою до мене й вина, замість наклепу, бо інакше не звелю давати вечері раніше, як опівночі.

Всі стривожились. Дехто закричав, хай господар краще вижене зухвальця за двері, хай не примушує їх покутувати чужу провину. Інші вдруге, втретє хапливо наливали шклянки й н, а весь голос вихваляли чудовий напій. Англійця кожен охоче б випхав із залі; справи обертались на зле. Тоді той веселий сусіда, як розумний порадник і щирий друга, порадив Філіпсонові швидче послухатись.

— Скорися! — він шепотів. — Приборкай розгніване серце, візьми себе до рук! Прошу від імени всіх, і самого себе, бо ж кінця-краю не видно клятому посту.

Філіпсонові дуже кортіло зробити іншу пропозицію й він промовив:

— Мої друзі, — мені так довподобило вино, — я просто хворий і тому не можу його пити, — що ладен удвічі заплатити шановному господареві ще за два барила для цілого товариства.

Він не скінчив. "Тільки не примушуйте мене", хотів він сказати, але промовчав, бо добре побачив з облич — вони не менше за нього бояться ще раз схилитися над шклянкою.

Тоді той сусіда пропонував: хай чужинець-купець, замість такого штрафу, попросить подати своїм коштом стільки саме іншого вина, що його завсіди господар подає наприкінці.

Філіпсон мовчав, не заперечив; всі думку ухвалили, — Джон Менґс згодився і звелів разом давати й вечерю.

Нарешті з'явилась вона, безконечно сподівана вечеря. Ця справа забрала багато часу. Кожну страву несли довго й не абияк брали на тортури терпець подорожніх. Спочатку юшка та овочі, далі печеня й варене м'ясо; була також ковбаса, солена риба та ікра з такими гострими приправами, що гості без міри дудлили вино. Воно було дуже добре, коли ж таке міцне, що Філіпсон — дарма що господар йому добре вичитав, — зважився, однак, попросити води.

— Хоч як повернись, усе вам недогода! — розгнівався хазяїн. — Коли в мойому заїзді вино надто міцне, менше пийте. Нам однаково, чи п'єте, чи ні, аби заплатили за всіх, хто спорожнить шклянки.

Він зайшовся зневажливим реготом.

Філіпсон мав щось сказати; сусіда смикнув його за рукав і пошепки кинув:

— Мовчіть! Ви не знаєте тутешніх звичаїв. Це вам не Англія і не Франція, де кожен у заїзді вимагає чого хоче й платить за те, що загадав. Тут ніхто не замовляє собі, господар дає всім одне; і, мов платять за бенкет, кожен дає свою пайку, незалежно від того, наскільки наїв тя попив.

— Справедливого, гадаю, тут мало, — заперечив купець, — а втім кажуть — не сунь свого носа до чужого проса! Я не втручаюсь. Виходить, як нас примусять платити, кожен дасть однакову суму?

— Такий тутешній закон!

І порадник щиро взявся знов до вечері. Вино впливало непогано; сам господар посміхувався на веселий гамір гостей. Розв'язалися язики, ще дужче розпалилися балачки, хата заходила ходором.

А кілька поодиноких постатей трималися осторонь; на них господар час од часу кидав незадоволені погляди. Найдошкульніше дратував його Філіпсон, і що більше розпалювало його вино, то завзятіше глузував він із тих, хто є вбивці кожним веселошам, хто душить жваву бесіду, хто стає на перешкоді розвагам. Філіпсон якнайспокійніше сказав, що він не може в цю мить їм товаришувати й з дозволу цілого товариства піде до своєї кімнати, побажавши всім усього найкращого.

Така розумна пропозиція — бо ж якже інакше поставилися б до неї в кожному іншому місці, — тут, виявилося, є злочин проти законів п'янюг.

— Хто ти є, — вискочив Менґс, — щоб відходити від столу раніше, ніж подадуть рахунка й усі заплатять? Чортяка б тебе вхопив! Це тобі так не мине. Вихваляйся своєю ввічливістю у себе в Лондоні, але цьому мусить

бути край у Менґса в "Золотому Руні"! Ніхто не піде спати, поки не буде розплати.

Філіпсон оглянувся навколо, шукаючи на обличчях співчутливого виразу. На жаль, на публіку покладатись не міг; більшість міркувати вже була зовсім нездатна, а хто щонебудь і тямив, ті намірялись бенкетувати, очевидячки, до ранку.

Отож співчуття було на господаревій стороні. Підбадьорений Менґс озвався знову:

— Можете йти, коли хочте; але хіба що до стайні, далі не пустимо. Чудесна постіль на людину, яка перша лишає веселе товариство.

— Справедливо, — закричав якийсь грубезний крамар. — І тут нас є чимало, аж шестеро, що добре підтримають вас, боронячи старовинних звичаїв та законів "Золотого Руна".

— Не гнівайтесь, — стримано відповів Філіпсон: — буде так, як вам хочеться, хоч з п'яних очей вам рахувати не сила, бо один та троє, виходить, четверо... може, як не дозволили мені одержати постіль, не боронитимете заснути на стільці.

— Що ви скажете? — скричав три самий крамар. — Хазяїне, чуєте, чи можна цьому купцеві, який, ви бачите, п'яний украй, бо не втямить, що один та троє буде шестеро, заснути на цьому стільці?

Хазяїн почав сперечатись, що один та чотири, справді, виходить шість; крамар лаявся. В кутку кімнати також зчинилася сварка, і тоді Філіпсон мерщій відійшов від них і сів під стіною на стільці. Про сон не доводилось мріяти, але принаймні позбавився грізних поглядів неприємного господаря, які той кидав на всіх, хто не мав охоти впиватись вином і не приставав до товариського ґвалту.

Філіпсонові думки побігли далеко. від "Золотого Руна". Коли хтось грюкнув у двері.

— Кого принесли чорти? — зарепетував озвірілий, червоний Менгс. — Стукати до "Золотого Руна" в такий пізній час! Гей ти, стайничий! Висунься у вікно й вилай добре нахабу...

Той побіг до вікна, і мандрівники могли чути, як уперто доводив, що такої пізньої пори до "Руна" впустити не може. Довго не вгавала сперечка, аж нарешті стайничий розлютився й гукнув Менгсові, що подорожній найупертіший на світі віслюк і категорично вимагає господаря.

Менгсові чоло та щоки налилися кров'ю від гніву. Скочив миттю зі стільця, схопив величезну кияку й побіг до вікна. Всі насторожились, захоплено чекаючи на цікаву сцену.

Але вийшло зовсім по-інакшому. За кілька хвилин господар підійшов до дверей, заgrimіли засуви, зарипіла брама, почулася" хода вже двох людей, і хазяїн, увійшовши до кімнати з якоюсь кумедною запобігливістю, почав гукати присутнім, щоб звільнили місце шановному гостеві. За ним ішов високий чоловік в подорожньому плащі, і коли він його зняв, Філіпсон одразу впізнав каноника.

В самій цій обставині нічого дивного не було; хіба ж не природна річ, що господар заїзду з пошаною ставиться до такої особи; за тих давніх часів це часто траплялося. Але те, що побачив далі Філіпсон, вразило його надзвичайно. Крамаря вигнали з місця й з низькими поклонами посадовили туди каноника, який з при-зирством на всіх поглядав. А крамар, навіть, і не опинався. Бачив каноник і Філіпсона, але нічим не виявив, що впізнав. Хоч який був англієць спокійний, а проте відчував щось неприємне під поглядом таємничих очей і полекшено зідхнув, коли той перевів їх на інших гостей.

В кімнаті стихло. Ні криків, ні реготу, що допіру сповняли її: відколи увійшов каноник, все завмерло і замість бенкету перед Філіпсоном немов похорон; обличчя веселих гульвіс набрали сумовитого похмурого виразу. Серед глибокого мовчання присутні пильно дивилися на гостя. А той, похапцем попоївши, оголосив, що вже друга година й час кластися спати. Всі схилили голови на знак цілковитої згоди, а коли підвели їх, ні господаря, ні каноника в кімнаті не було.

Враз знову розв'язалися язики, навколо почувся шепіт, хоч голоснішу розмову знімати не наважувались, і Філіпсон нічого почути не міг. Він спитав свого сусіда, чи то справді той каноник з Ля-Ферету.

— Коли ви знаєте його, — озвався той з таким виглядом і таким голосом, які доводили, що похмілля минуло, — навіщо питати?

— Мені просто хотілося б знати, якою це чарівною паличкою він зумів зробити протягом однієї хвилини з веселих гультяїв поважних та тверезих людей.

— Друже, — відповів йому той, — мені здається, ви питаєте за те, що вам чудесно відомо. І я не йолоп, мене не піддуриш. Коли знаєте цього чоловіка, виходить, знаєте, мусите уявляти собі, з чого такий жах. Безпечніше жартувати з дияволом!

Уникаючи розмови, він відійшов.

Тут повернувся господар і наказав принести міцного напою. Кращого й Філіпсон ніколи не пив. Тоді Менґс трохи ввічливіше, ніж раніше, висловив надію, що з його частування всі задоволені. Це сказав недбайливо, щоправда, немов інакше, бути не могло. Тоді дали тарілку, і гості почали кидати гроші. Філіпсонів сусіда, як черга дійшла до нього, трохи неначе збентежився і розгублено подивився на купця. Філіпсон радо за нього заплатив, щоб мати в чужому краю знайомого.

І в цю мить перед ним став господар. В руці тримаючи свічку, пропонував відвести його до покою і таку виявив несподівано ввічливість, що поніс сам купцеві речі.

— Ви надто дбаєте за мене, господарю! — здивувався купець.

— Я охоче зроблю все, що можу, тому, за кого доручив подбати каноник.

На ці слова господар відчинив двері до невеличкої кімнати, вже наготовленої для гостя, і сказав:

— Відпочивайте, скільки бажаєте, і можете лишатися на багато днів. Ваш крам я сховаю, ключа принесу. Я не всім це ро'блю, бо коли б кожному гостеві почав давати окрему постелю, він незабаром загадав би окремого стола, а тоді — прощайте наші добрі старовинні німецькі звичаї. Ми скидалися б на наших кумедних сусідів.

Він повернувся виходити та біля дверей знову спинився.

— Сподіваюсь, ви на мене не гніваєтесь, шановний гостю; візьміть на увагу, що коли поведінка була може й брутальна, то рахунки невеликі, а харчі непогані. Ми не підсовуємо мозельського вина, ніби, то райнське, за допомогою поклонів, і не отруюємо зовсім шкідливими приправами.

Його надзвичайне красномовство тут урвалося, і вклонившись, він зачинив за собою двері.

Філіпсон не встиг спитати, хто ж саме є той каноник. Мати владу одним словом спинити альзаських розбишак, а з брутального господаря заїзду зробити ввічливу, трохи чи не улесливу людину...Дива!.

Філіпсон роздягнувся й ліг спати.

XX

Ті наші вчинки, що вночі блукають

У темряві, — жахливіші за ті,

Що вдень ми робимо...

(Генрік VIII).

Купець збирався одразу заснути. Але лігши відчув, що тіло перевтомлене від надмірного руху, а розум дуже схвилюваний усім, що бачив та чув. Найбільше допікала йому думка за сина.

Далі полинув до бургундського герцога, тоді безліч спогадів, безліч подій перейшло йому перед очима. Уже з годину лежав, а заснути несила.

Зненацька ліжко заскрипіло — і почало спускатися вниз. Помацавши мандрівник навколо руками, пересвідчився, що то не сон: ліжко справді рухалося, очевидно, до якогось льоху.

Він не міг не злякатись. Проте добре здавав собі справу, що саме з ним діється. Був ще дужий, тому одразу спало на думку чинити опір. Але скоро стукнуло ліжко об підлогу, десть у підземеллі, зараз двоє чоловіків схопили його з двох боків і силоміць примусили відмовитися такого наміру. Вони зв'язали йому руки і Філіпсонові мимохіть пригадалася Ля-Феретська в'язниця. Але мусів скоритися, зібравши всю силу, спокійно чекати на кінець страшної пригоди. На жаль, не міг. ані трохи підвестися і тільки повертав головою. Нарешті, побачив вогні; вони були досить далеко.

Потроху вогні наближались; то ніби виструнчившись однією лінією, то перемішуючись, і з того він роздивився, що підземелля досить просторе.

Незабаром Філіпсон розгледів смолоскипи; несли їх люди в чорних плащах з закритими обличчями. Вони почали співати старовинною німецькою говіркою ніби віршів, що їх Філіпсон не розумів. Співали так: починав один хор, йому відповідав інший, а потім усі голоси зливались укупі. Звикнувши, нарешті, до такого освітлення, Філіпсон розглянувся, що тут сила-силенна людей.

Кілька слів він таки второпав і одразу здогадався, що перед ним мудрі мужі: так називали членів таємного суду, що тоді існував у Швабії, Франконії та інших краях східньої Німеччини, прозваної Червона Земля, мабуть тим, що ті судді ухвалювали безліч кривавих вироків. Філіпсон частенько чув, що один з начальників таємного суду, так званого фемгеріхту, поширив свою владу навіть по ліву сторону Райну. Бургундський герцог мріяв винищити, скасувати цей суд, а він усе існував, не давався до рук.

Тепер Філіпсон зрозумів, хто такий був каноник. Очевидячки, один з головних начальників таємного товариства, він зрозуміло цілком, зважився виправдовувати перед герцогом Карлом страту Арчібальда Гагенбаха. Ось чому Бартоломей накивав п'ятами, тим то увечері в заїзді всі вжахнулись і замовкли. Кожну людину, що на неї була підозра, ніби вона має стосунки з таємним судом, боялися, оббігали, тремтіли перед нею. І Філіпсон починав думати, що тепер він не викрутиться.

Він обмірковував, чим би собі допомогти, але нічого вигадати не міг.

Ось усі зібралися посередині підземелля та вишикувалися. Запалало ще багато нових смолоскипів і залю освітило величезне полум'я. Посередині стояло дві лави, вкриті чорним сукном; на них сиділи судді. Філіпсон побачив дуже багато поважних громадян.

Треба завважити, що хоч могутність і сила цього суду базувалися на шпигунстві та терорі, проте в ньому часто брали участь дуже шановні люди.

Навколо суду багато людей оберігало входи, наготові виконувати накази начальників. Вони також були члени цього товариства, одночасово виконавці та шпигуни. І кожен мусів беззаперечно виконувати кожен вирок таємного суду, незалежно від того, над ким — над власною матір'ю, батьком, близькими людьми. Такий заклад міг, існувати тільки за тих часів, тільки в країні під гнітом февдальної тиранії. Голова зборів — він сидів посередині — встав і поклав руку на судові символи: меч із рівним лезом, та мотуз — знак права карного суду та страти, і врочисто мовив:

— Заприсягаюсь допомагати та сприяти всьому, що велить священний Фем, боронити статута проти рідних — батька та матері, брата й сестри, жінки й дітей; проти вогню, води, землі та повітря; проти всього сотвореного на землі й у воді. Заприсягаюся виказувати священному судові про все, що дізнаюся сам, чи почую від певних свідків, що за статутами священного Фему підлягає догані чи карі. Заприсягаюся нічого не таїти ні за золото, ні за срібло, ні за дорогоцінне каміння. Заприсягаюся не бути знайомим із тим, над ким ухвалено вирок священного суду, винуватого не сповіщати, що він у небезпеці, не навчати його, як утікти, не давати винуватому ні вогню, ні одежі, ні їжі, ні притулку, хоч би він був рідний батько й просив склянки води в найбільшу спеку, чи брат благав би пустити погрітись біля вогню холодної зимової ночі. Заприсягаюся, шануватиму постанови священного товариства, буду виконувати, не гаючись, справедливо та непохитно, раніш ніж вирок будь-якого іншого суду.

Після присяги голова запитав збори:

— Чому цей чоловік лежить зв'язаний?

Тоді один устав і сказав дуже зміненим і тремтливим голосом, що Філіпсонові видався дивно знайомий, ніби він буде обвинувачувати.

— Гаразд! — сказав голова. — Наблизьте в'язня сюди!

Шестеро чоловіків підсунули наперед ліжко на дошці, де лежав Філіпсон. Тоді кожний із них витягнув кинджала, потім двоє порозв'язували мотузи купцеві на руках і пошепки нагадали йому, що тільки поворухнеться, проткнуть серце.

— Встань! — промовив голова. — Слухай обвинувачення і знай: ми непохитні, але справедливі!

Філіпсон обережно, щоб не подумали, ніби він хоче тікати, зсунувся на край ліжка й сів. Обличчя голови він не бачив, воно було закрите.

Голова спитав ім'я, де народився і хто він є.

— Джон Філіпсон, — сказав полонений, — родом з Англії, купець.

— Колинебудь називався інакше? — запитав суддя.

— Був, як і багато інших, салдатом; тоді мав інакше наймення.

— Яке?

— Я скинув його з себе, відсахнувшись меча й не бажаю, щоб мене більше так називали. До того ж ніколи не мав цього наймення у вас підвладних місцях, — відповів англієць.

— Ти знаєш, хто ми є?

— Принаймні, можу здогадуватись, — відповів купець.

— Кажи! Перед ким ти стоїш?

— Гадаю, перед таємним судом, що його прозивають Фемгеріхт.

— А тоді ти розумієш, — зауважив суддя, — що багато менша небезпека повиснути за волосся над безоднею, де внизу бурує водоспад, і краще покласти голову під сокиру. Чим завинив?

— Хай кажуть ті, хто мене обвинувачує, — як і раніш спокійно промовив Філіпсон.

— Кажи, — вдався головний суддя до того, хто взяв на себе цю роль.

— Цей чоловік вступив до священного краю, що його називають Червона Земля, прибравши чужого наймення. На сході, за Альпами, в Туріні, в Ломбардії та ще по багатьох країнах він не одного разу говорив про священний суд, висловлював призирство. Казав, що коли б він був герцог Карло Бургундський, в жодному разі не стерпів би, щоб Фемгеріхт тримав владу свою над його володіннями. Окрім того, обвинувачую його в тому, що вороже настроєний до нашого священного суду, він має намір їхати до Карла Бургундського й за допомогою своєї довіри вмовити скасувати священний суд у тих краях і присудити його членам та виконавцям найтяжчу кару.

— Таке обвинувачення важливе, мій брате, — промовив голова. — Як ти доведеш?

— Згідно з правилами таємних ухвал, що їх можуть чути тільки свої.

— Гаразд! — встав ще один член товариства. — Герцог Карло Бургундський настигав до війська чужинців, що їх чудесно може нацькувати на наш священний суд, надто англійців, зарозумілих островитян, які ненавидять звичаї іншого народу. Герцог підтримує боротьбу проти нас. Треба покласти край. Коли обвинувачений справді з його стану, хай меч та мотуз виконують свої обов'язки.

Розлігся шепіт; всі були задоволені з таких слів.

Філіпсон відповів:

— Мудрі мужі, — якщо вам завгодно, щоб вас так називали, — я бачив більшу небезпеку, не мотузи, не кинджали, а мечі та списи. На відповідь скажу, що я англієць, належу до того народу, який звик до справедливого суду, що не боїться денного світла. Я знаю, мандрівник не має права чинити опір законам та звичаям інших земель, коли вони не такі, як в його батьківщині. Але це там, де є такі закони. Ми не можемо говорити про німецькі постанови у Франції та Еспанії. Ваш член мене обвинувачує, ніби в Туріні, чи десь у північній Італії я осуджував ваше товариство. Не заперечую, але це тому, що мене запитали, як я до нього ставлюся, двоє людей, які сиділи зі мною біля стола. Мене довго намовляли, поки я нарешті відповів.

— Що ти сказав? Говори правду!

— Я не рятуватиму свого життя брехнею. Думка моя неприхильна. А сказав я ось що: "Жодні закони та суди не можуть бути справедливі, походячи від таємних товариств. Справедливий суд може існувати відверто. А коли він не є всенародній, то є помста та ненависть". Іще я додав, що відкидати кривий зв'язок противно законам природи...

Не встиг він закінчити, як з лав покотилося гнівно:

— Він гудить священний Фем! Хай замовкнуть йому вуста!

— Ні, почекайте, дослухайте мене! Я це казав і я почував так, але казав у країні, де міг оголошувати свою думку, у країні, непідвладній компетенції вашого суду. Але я заперечую, щоб щонебудь казав проти вашого Фем'у там, де він ширить свій вплив. Більше, я заперечую, нібито їду до бургундського герцога на змову проти вашого товариства! Такого не думав ніколи!

Головний суддя повернувся до того члена, що провадив обвинувачення:

— Ти чув! Що скажеш?

— Щодо першого обвинувачення, — він сам признався: а саме — що його нечестивий язик осуджував вашу діяльність і за це його треба вирвати. Решта, я можу заприсягнутись, також правда.

— В судових справах, — сказав англієць, — коли обвинувачення не піддержують достатніми доказами, присягу дається обвинуваченому.

— Чужинче! — скричав суддя. — Ти досить боронився, ми маємо свої закони.

А тоді, вдаючись до цілої залі, промовив:

— Оголошую, що виказ проти тебе справедливий, як ти визнав сам, ніби за межами Червоної Землі, що її головна місцина — Вестфалія, що її межі за середньовіччя були багато просторіші, говорив легковажно про наш священний суд. Але я вірю, що решта — наклеп. Як ви, брати?

Вони сперечалися недовго. Нарешті один сказав:

— Обвинувачений винен, бо він — зухвалець, що ганьбив наш суд. Але він плів свої нісенітниці таким людям, які не знають нашого статуту. Головний доказ не доведено. Виходить — ніякого злочину, а сама нерозважність, зухвальство, і в таких випадках за законами священного Фем'у, де є тільки одна кара — смерть, полонених звільняють. Пропоную вернути його до людей та денного світла, склавши сувору догану.

— Хай буде так! — сказав головний суддя. — Чужинче, ти чуєш вирок, але пам'ятай, те, що бачив сьогодні, є таємниця — й ні батькові, ні матері, ні жінці, ні синові її не кажи й ніколи не попускай собі з

самолюбства думати, що ти поза владою суддів священного Фем'у. І за тисячу миль від Червоної Землі, де не шириться наша могутність, не знайдеш ти захисту; не заховаєшся й на туманному острові. Тепер іди, будь розважливий та з страхом шануй священний Фем.

Смолоскипи погасли. Філіпсона знову схопили, поклали на постіль і понесли назад. Почепили ліжко до мотузів і він відчув, що його підіймають вгору. Ліжко струснулось і знову стало на підлозі тієї кімнати, де завів його господар. Знеможений, змучений він поринув у глибокий міцний сон.

Скоро зайнявся світанок, Філіпсон прокинувся й квапився лише покинути небезпечне місце. Не стрівши живої душі, крім старого-стайничого, він вивів коні, навантажив крам та поїхав до Страсбурга.

### Частина 3

#### XXI

Ні, геть з думок моїх!

Скарб справжнього знання —

В твоєму творінні, а природа мати

Старого Райну пишні береги

З якою іншою красою порівняти?..

Попрощавшись Артур із батьком, сів у човна пливти Райном, не подбавши взяти з собою щось із речей. Трохи білизни та кілька, золотих, — ось усе його добро, а решта лишилась на в'ючакові. Коли трохи

від'їхали від берега, натягнули вітрилля й під легким вітерцем попливли проти течії, навскоси від Кірхгофа.

За кілька хвилин опинились біля другого берега. В цю мить Артур, що. напружено стежив за лівим берегом ріки, побачив батька з двома верхівцями; подумав, мабуть, один Бартоломей, а другий якийсь випадковий подорожній. Він зрадів, — однією людиною більше, певніше переїхати шлях. Артур вирішив і на мить не спинившись у Кірхгофі, їхати швидче до Страсбурга, хіба що темрява може примусить десь заночувати в селищі по німецьку сторону Райна. Запальний юнак уже радісно мріяв про побачення в Страсбурзі з батьком; недавня гризота розвіялась, і від тяжкого розпачу він раптом перейнявся веселими бадьорими мріями.

Зійшовши на берег, попоїв і швиденько подався шукати коня. З великими труднощами, кінець-кінцем, роздобувся в надбережній, хатині якогось рибалки й залишивши йому натомість трохи золотих, скочив на сідло й дав коневі остроги.

Тепер їхав східнім берегом величної ріки — мальовничі місця, що їх обмиває Райн; надбережні кручі вкривали рослини розкішним осіннім убором. Далі височіли фортеці, де маячили прапори гордих власників; потім назустріч з'явилися села маленькі, де родючий ґрунт годує хлібороба, а той кожну мить начувається, чи не відніме важка рука великого пана останній шматок його хліба. І кожний ручай, що вливається до Райну, в'ється долиною, і кожна долина різно-барвна й красна; час од часу луки, лани, виноградники, потім далі — скелі, провалля... Артур жагуче пив насолоду запашної осінньої природи.

Але ось сонце сідає й вечірня заграва нагадує йому про близьку ніч. Він поклав собі в першому селищі, що трапиться дорогою, знов постукати до якої хати. Саме спустився до мальовничої долини, де велетенські дерева розкинули тіняве гілля над соковитою, м'якою травою. Посередині — широкий ручай, а десь за милю за течією вгору його струмені обмивають стрімку, високу скелю, на ній старовинні мури та готичні вежі величезного февдального замку. А перед Артуром ця

частина широкої долини пишно буйніла скиртами пшениці; обабіч широченного поля височіли темночервоним листом старезні дуби. Якийсь молодик, з убрання селянин, ловив перепілки, біля нього дівчина сиділа на пні й посміхалась на веселу забаву. Маленький цуцик, що мав заганяти дичину до сітки, раптом забув свій обов'язок і почувши близько мандрівника — загавкав. Він злякав птахи. Тоді дівчина підійшла до Артура й увічливо попросила трохи збочити.

Той залюбки дав згоду.

— Можу поїхати так далеко, як вам заманеться, — і він ґречно вклонився. — Пробачте, і в нагороду скажіть: тут денебуць чи є будинок або халупа, де б добра душа прийняла подорожнього на ніч?

Дівчина, обличчя він гаразд не розгледів, здавалось ось-ось зарегоче.

— Невже ви гадаєте, — простягнула руку до замку, — що там мандрівникові може забракнути місця?

— Місця може й багато, — Артур їй на те, — а от чи схочуть ним поступитися?

— Становлячи сама чималу частину людности цього замку, — ручусь вам за те! А що ви немов не дуже привітний, то за воєнними правилами, я мушу спустити причілля.

Дівчина оділа машкару, — таких часто вживали жінки за давніх часів, захищаючи себе від спекоти, а коли то й від надокучливих очей.

Але Артур уже пізнав. Він бачив цю дівчину в оселі дядька Анни Геєрштейн.

Невже знов близько вона! Може в цьому самому замкові?

Невже знов під однією стріхою? Анна! Анна уже стільки часу виповняла вщерть йому думки — і раптом таке диво!

Йому серце затіпалось, бурхливіше забила по жилах гаряча кров. А як довідатись? Чи ж дівчина скаже? Йому рвалася думка, не знав що говорити, з чого починати, а десь у серці буяли нестримні радощі.

Дівчина сказала тому юнакові віднести дві найкращі куріпки, а решту пустити на волю.

— Мушу подбати про вечерю, — обернулась до Артура, — ведучи несподіваного гостя.

Артур мовив, що не бажав би завдавати клопоту населенню старовинного замку Дівчина хитнула головою.

— В жодному разі не хочу потурбувати вашу господиню, — обережно озвався Артур.

— Ова! — скричала дівчина; Філіпсон пригадав, що ім'я їй Аннета, — здається, і слова не було ні за господиню, ні за господаря. А цей кумедний подорожній уже уявив, що його приймуть обов'язково у вітальні.

— Як? — трохи збентежився Артур. — Адже ви казали, що служите тут? А дівчина, очевидячки, прислуговує жінці!

— Висновок не є абсолютно правдивий. Часами жінки мають добрі посади в будинках, де господинь не буває.

— Ви хочете сказати, що й ви також?.. — злякано оступився Артур.

— Невже край несподіваним мріям?

Настала мовчанка. Дівчина вперто не дивилась на нього.

— Як називається замок?

— Арнґейм, — відказала Аннета.

— Мабуть, залога велика, — подивився Артур на фортецю, — якщо ви можете по тих вежах на мурах понаставляти салдатів.

— О, з цим справа погана, признаюся вам. Ми, певніше, ховаємось у замкові, а не живемо. Та такі тут про нього чутки, що навряд підійшов би хто близько.

— А сами ви не знаєте страху? — питав уже Цілком заспокоєний Артур. В пам'яті оживали Рудольфові слова про історію баронів Арнґеймів та страшні події, що припинили їхній чоловічий рід.

— А може надто знаємо причину страху і тим наважуємося дивитись йому в самісінькі очі?! Проте, як бажаєте, я вас не тримаю, хоч вершини далеких горбів, он дивіться, вкриває вечірній туман. Чи лишатися в Арнґеймі, чи довго ще їхати, аж натрапите на притулок новий.

Артур посміхнувся. Тут дівчина збочила, гукнувши йому їхати широким шляхом; сама подалася стрімкою тропою. Сюдою віддаль була багато менша.

Артур поїхав сам і незабаром досягнув західньої сторони Арнґеймського замку. О, він незрівняно був більший, ніж міг уявити Артур за словами Рудольфа Донергуґеля. Його будували за різних епох, — трохи готики, більше будови арабської, — мінарети, бані, всілякі прикраси східніх будівель. Що й казати, все старе-старовинне, але несправедливо казав Рудольф, що самі лишилися руїни. Ні, замок старанно було відбудовано.

Швайцарка не дала мандрівникові змоги докладніше обдивитись замок. Ледве доїхав до нього Артур, зразу почув її голос. Повернув голову й побачив перекинутого через висхлий рів містка, одним кінцем на вікні, де стояла Аннета.

— Ви забули швайцарську науку, — подивилась вона на Артура, що нерішуче посувався хитким мостом.

Раптом згадалась йому Анна, її колишні слова, трохи чи не в однакових обставинах; він випростався й спокійно скінчив свою путь. Скоро став на вікні, Аннета зняла машкару й поздоровила з в'їздом до Німеччини, до давніх друзів з новими найменнями.

— Анни Геєрштейн уже немає, — сказала вона: — ось ви побачите незабаром баронесу Арнґейм. А я швайцарка Аннета Вейльхен, тепер їй за покоївку, — скінчила лукаво.

— О! — запалився Артур, — дозвольте просити, скажіть баронесі за мене... і... я не знав... що вона тут!

— Та годі, що там, — перехопила Аннета, всміхнувшись, — знаю, як треба казати. Перекажу їй про кохання, що його не вгасити всім Райнським водам, яке привело вас сюди, бо!. вона — або смерть.

— Ні! Ні! Аннето, Аннето!..

— Це що? Ви збожеволіли? Яка фамільярність! Прошу називати мене не інакше, як Анна!..

Пустотлива дівчина вибігла з хати схвильована й захоплена. Двома розгонами вибігши вузьенькі сходи, вона, мов вихор, вдерлася до вбиральні:

— Анно, Анно Геє... пробачте, баронесо. Арнґеймська. Вони приїхали!.., приїхали!.. приїхали!

— Філіпсони? — тамуючи віддих, прошепотіла Анна.

— Так, так... Ні!.. Цебто так. Бо приїхав найкращий, Артур!

— Аннето! А батька з сином нема?

— Ну певно, що ні! — відповіла весела Аннета, і враз збентежилась: — ой, я й не спитала за нього. Та він не був ні мені, ні кому іншому друг, крім старого Бідермана. А ці старі...

— Ой дівчино, дівчино, що ти наробила! Хіба ж я не загадала тобі привести обох. А ти привела одного сюди, де ми зовсім самі. Це ж незручно!

— А що ж я могла робити? Ну, він був сам. Хай! Може скажете треба було послати його на село, де є Райнграфські салдати, що кожну рибу в неводі ловлять? Як він би продерся там, де волоцюги, хижі барони, — пробачте Анно, — розбишаки та всілякі недобитки під прапорами Бургундського герцога...

— Мовчи, Аннето, не бався зі мною. Ось порадь, що робити. Де ж це старий?

— Може зволите сами запитати молодого про це, люба Анно... Пробачте, шановна баронесо! Чого ви вагаєтесь? Ви врятували йому двічі життя, він прекрасний, молодий, стрункий та спритний; всього є, щоб подобатись. Щоправда, раніш ніж ви побачили його, вам не здавалися бридкими й швайцарські юнаки, ви грались і танцювали разом, могли з ким одружитись, навіть певно обрали б собі Донергуґеля...

— Ніколи! — закричала Анна.

— Не так рішуче, моя господине! Коли б він зумів зажити ласки вашого дядька, небога була б також не від того, але ось Артура побачили — і весь світ вам байдужий.

— Годі, Аннето! Ти хочеш, щоб я зненавиділа тебе?

— От і виходить, що ви кохаєте його, і нічого дивного в цьому не бачу. Що вам можна закинути?

— Аннето, цього ніколи не буде!

— Та не лякайтеся, Анно. А щодо грошей, Артурів батько найщедріша в світі людина. Він дасть синові гроші купити десь ферму в швейцарських горах. Ви маєте трохи лісу та трохи землі, — передо мною ж спадкоємиця частини геєрштейнського маєтку... Буде своє господарство, Артур полюватиме, ловитиме рибу, оратиме землю, буде боронити та збирати в жнива...

Анна Геєрштейн сумнівно хитнула головою, немов не переконана, що її коханий має до цього хист.

Трохи заспокоїлась, і вже мала силу вийти до Артура.

— Ну, ходімо, — озвалась до дівчини. — Помріємо потім. І не базікай більше дурниць, бо цей молодик жодного слова не казав мені про кохання.

— Та не може бути? — здивовано скричала Аннета. — Стільки часу бували вкупі, про віщо ж міркували ви обидва?! Вам же ніщо не стояло на заваді.

— Облиш це! — рішуче промовила Анна. — Ходімо.

Анна розчинила двері й не встигла зробити й кроку, як Аннета вже збігла сходами та помчала далі. Тоді спинилась внизу, немов щось пригадавши, й притишено вдалася до Анни, яка повільно взялася рукою за поручні.

— Анно, Анно! Треба пишніше вбратися. Ви ж тепер баронеса

Арноґейм!

Вона сказала це вчасно, бо Анна знов так схвилювалась, що не мала відваги сходити вниз. Аннета миттю підскочила знову до неї, взяла за руку й сказала:

— Ходімо назад, я вас приберу, а ви втихомирите своє серце. Як зблідли! Нічого, хай він ще трошки почекає!

Вони повернулися до вбиральні молодой баронеси. Анна схилилась без сил на стільця, Аннета заходилась вибрати їй сукню. Як же вона здивувалась, коли Анна попросила дати те простеньке вбрання, що в ньому вона була першого дня, коли приїхав Артур до Геєрштейну. Але зараз же й оцінила ідею, скричавши захоплено:

— Чудесно, чудесно! Так буде найкраще! Анна посміхнулася. Сказала:

— А проте ми в стінах Арноґеймського замку. Може ще хто над'їде. Треба бути наготові й кожну мить начуватися ворогів. Що ж убрати на доказ мого нового наймення? А, до стрічки на волосся я вколю велике перо...

Два яструбові пера, з'єднані застібкою з опалом, що мінливий переливався всіма кольорами, швайцарку зачарували.

Їй Анна досі опала не показувала.

— Це єдина річ, на яку я можу позаздрити, — промовила Аннета. — Вона міняє свій кольор — от мов ваші щічки, коли ви схвильовані.

— Ех, Аннето, — відповіла вже тепер баронеса, колишня Анна. — З усіх дорогоцінностей, що мали жінки цього дому, це — найстрашніша. Вона призвела до загибелі мою бабуню.

— Ну, то скиньте її. — невгавала жваво Аннета, — та й ходімо мерщій.

— Скидати не буду. Ходімо!

Вони спустились униз. Ставши на порозі великої залі, Анна збентежено відчувала, як страшенно б'ється їй серце. Артур теж зніяковів. Вони поздоровкались, ледве звівши один на одного очі і щось таке почали говорити, що ні він, ні вона не розуміли.

Аннета стоячи неподалік здивовано їх спостерігала. Що раптом їм сталося? Ну й закохані!

Одразу сіли до столу. Аннета між ними, силкуючись брати у всьому з них приклад. Повечеряли. Слуга десь пішов. Сяк-так почалась уривчаста розмова; рятувала Аннета, яка де треба й нетреба вихоплювалась із своїми зауваженнями. Ролю покоївки грала погано, все збивалась до Анни на ти, а в Німеччині це був тоді гріх чималий. Та, проте, це дало змогу юнакам трохи опанувати себе й вони посміхалися на Аннетину гру. Але не з таких була дівчина, щоб давати себе, дарма, що на дружній, глум; ніби гніваючись вона закричала:

— А ось розкажу те, що я думаю за вас. З мене кепкуєте, а подивіться лишень на себе; мов діти малі втрачаєте час, даний вам, щоб завоювати щастя. Не треба супити брівок, моя люба Анно, чи то пак, шановна баронесо; надто багато я дивилася на Пілатову гору, сердитим поглядом мене не злякаєте!

— Замовчи, Аннето, — рішуче промовила баронеса, — або йди собі геть.

— Коли б я не любила вас понад усе на світі, — вперто сперечалась Аннета, — я моментально залишила б не то кімнату, ба й замок. Господарюйте тоді сами з вашим чудовим управителем.

— Ну, я благаю тебе, йди собі!

— Ба ні, почекайте! Ось щось скажу. Чи знаєте ви, Артуре, що мою господиню мають за родичку якихось духів... Тим то вона така сором'язна... Ха... ха... ха...

Анна Геєрштейн страшенно зраділа, що розмова набирала іншого змісту, що Аннета її не чіпає.

— Так, справді, Артуре, ви маєте право мене трохи розпитати. Признавайтесь, чули ж якісь спльотки... Цікаво, що думали ви, як я проминула постать вартового вночі біля Графслустського замку?

Артур почув себе ніяково. Поперше тому, що так по-дурному повадився тоді, не обізвавшись до Анни, а ще більше тим, що-згадав Рудольфові слова.

— Признаюсь, я чув... Цебто... Рудольф Донергугель мені розповів, але я нісенітниці віри не йму.

— А-а... коли Рудольф, — перехопила Аннета, — виходить ви довідались за все, що кажуть найгіршого про мою господиню та її предків... звичайно, знаєте за чари, за бабуню?!

— Аннето, — насупив брови Артур, почувши в голосі дівчини захований сміх, — я ж не вірю таким дурницями

— Мовчи, Аннето, ось я розповім сама. Артуре, то правда, що дід мій з матерньої сторони, барон Герман Арнґейм, багато знав найскладніших наук; до того ж був за голову таємничого суду, що його називають Фемгеріхт; ви за нього напевно чули. Одного разу увечері чужинець, що його переслідували агенти цього суду — про суд краще мовчати взагалі — прибіг до замку та просив захистити. Мій дід, довідавшись, що то великий вчений, охоче відчинив браму, а перед судом клопотав вирок відстрочити. Вони вкупі працювали, і коли наблизився реченець, розлучаючись гість із хазяїном, просив привезти до замку дочку, щоб востаннє з нею попрощатись. А барон пропонував лишити дівчину в себе, зглянувшись на її сирітство та сподіваючись ще чогось навчитись. Данішменд, її батько, дав свою згоду й покинув замок, бо мусів з'явитись до суду, що був у Фульдї. Що далі було з ним — невідомо; може барон Арнґейм його врятував, а може спіткали його меч та мотуз. Персіянка одружилася з своїм опікуном. Вона таки трохи не зважала на місцеві звичаї, їй подобалось глузувати з дурних німецьких пань, які чувши, що вона розмовляє по-перському та арабському, ладні були мати її трохи чи не за відьму. Тим то за неї силу-силенну сплітали чуток. І того нещасливого дня, коли вона померла, до справи була причетна баронеса Штейнфельд. Вона перед тим з нею посварилася; тут уся справа в отруті.

— А опал? А вода, що їй бризнули в обличчя? — спитав зацікавлений Артур.

— Коли бабуня зомліла, цілком природно, на неї бризнули водою, а щодо опалу, мені також оповідали, ніби він втратив свій блиск; проте кажуть, цей дорогоцінний камінь завсіди від отрути гасне. Оце все й спричинилося до цілих легенд навколо ймення перської дівчини, створило якусь казку.

— А?.. а?.. Ви нічого не сказали...

— Про що? — запитала господиня.

— Про вашу появу минулої ночі.

— Хіба ви ще не догадались? Мій батько, що брав запальну участь у справах країни, викликав ненависть багатьох дуже могутніх осіб, тому він тут не може з'являтися. До того й з братом не хотів зустрічатись. Коли ми приїхали до Німеччини, повідомив, щоб я прийшла до нього на перший поклик. В кімнаті в Графслусті я знайшла листа, де згадувалося за таємний вихід, отой, із каміння; його легко було відкрити. Сюдою я вийшла до брами, тоді до лісу й знайшла батька на призначеному місці.

— Небезпечно ж було, — скрикнув Артур.

— Я була страшенно стривожена. Не люблю мати таємниць від мого дядька... і взагалі вночі йти невідомо куди в чужій країні... Але я мусіла, а вартів мені перешкоджали, довелося відверто розповісти молодим Бідерманам. Від Зіґізмунда ми вирішили таїтися;

заманулося трошки пожартувати. Я мала перейти повз нього, немов примара, і ніяк не сподівалася, що замість нього стоїте ви.

— А я дурень! Я мусів пропонувати свої послуги.

— З того нічого б не вийшло! — спокійно відказала Анна. — Я мусіла йти сама. Батька знайшла, сьогодні бачилась із ним удруге; а серед швейцарських депутатів була зовсім не я, під сірим вкривалом — Аннета. Батько хотів, щоб ніхто не знав, де я поділася. Тому й бачили мене у в'язниці.

— Ви врятували мені життя! — скричав юнак.

— Мені заборонили з вами розмовляти. Щоб звільнити — я мусіла слухатись. А вам дали змогу втекти, щоб був зв'язок між швейцарцями, які в дорозі, та міськими змовниками; потім, після повстання, я довідалась від Зіґізмунда, що вас переслідують розбишаки; батько

влаштував так, щоб з Анни Геєрштейн я зробилася німецькою баронесою, і я поїхала. Яке щастя, що ми цього вже позбулись!

— А мій батько? — запитав Артур.

— Живий, сподіваюся, за нього дбає багато людей, серед них бідолаха Зігізмунд; тепер, Артуре, таємниці з'ясовано, час попрощатись.

— Попрощатись? — схвильовано повторив Артур.

— Так! Вранці поїдете до Страсбурга, і... і... ми більше не побачимось!

Артур кинувся до неї й хаосом запальних, майже незрозумілих сліз благав. Вона зворушено дивилась на нього.

— Артуре, заспокойтеся!

— Анно, я англієць... Що ж нам робити? Я не можу розлучитися з вами. Слухайте, батько та я мусимо виконати доручення... Успіх дуже сумнівний... Ви мабуть довідаєтесь, який буде кінець. І почуєте за мене... Дізнаєтесь моє справжнє наймення, а коли я врятуюсь — до вас долетить моя слава!

— Годі, сюди йдуть!..

— Ще мить... пам'ятайте, поки Артур має серце, воно б'ється для вас!

До кімнати вбігла Аннета.

— Йдіть! Йдіть, — закричала, — вернувся управитель, йде сюди. Артур став біля Анни і скричав:

— Коли небезпека — я вас обороню! Анна рішуче сказала:

— Я нічого лихого не зробила, що б могло розсердити батька, й не буду ховатись від його та могого управителя. Артурові нічого тікати! Скажи, Аннето, управителеві, хай іде сюди, а ви сідайте, будь ласка, — вдалась вона до Артура.

Артур знову сів на своє місце.

Аннета підбадьорена сміливістю Анни Геєрштейн, весело заляскала в долоні й вийшла з кімнати, тихенько промовляючи:

— Тепер я бачу не жарти вдавати баронесу, коли вмієш підтримувати свою гідність. Чому ж цей brutальний чоловік так налякав мене?

XXII

Нічого не кажи мені за це:

Завжди було мені нестерпне лицемірство

Тієї гречности нещирої:

"Будь ласка, Сідайте, сер!"

"Ні, ви раніш, мілорде!"

Щоб вас поперевішали усіх!

(Old Play).

Чекали. Артур сів трохи віддалік біля столу. Аннине обличчя прибрало виразу гордовитого спокою. Сходами добувалися кроки, швидкі та нерівні, кроки дуже стривоженої людини. Двері відчинилися й до кімнати увійшов управитель.

Такої повишиваної одежі з стількома блискучими прикрасами Артур не бачив ні у Франції, ні в Англії. Соколяче перо на шапці застібалось золотом. Саме вбрання — з буйволової шкіри, а на шиї висів золотий ланцюг. Він увійшов, поспішаючись, сердито, стурбовано, та досить брутально сказав:

— Анно Геєрштейн! Що це означає? В замкові чужинці під таку пізню годину?

Анна Геєрштейн, хоч і довго жила далеко від своєї батьківщини, проте знала її звичаї. Вона відповіла:

— Чи ти васал Арнґеймів, чи хто інший, що можеш так розмовляти? Як це ти говориш з баронесою Арнґейм в її власному замкові й не скинувши шапки? І коли ти попросиш мене тобі пробачити та почнеш розмовляти як слід, тільки тоді, не раніше, я матиму змогу тебе слухати.

Управитель мимохіть узявся за шапку й скинув її.

— Пробачте, може я з переляку недобре повівся. Але сталося ось що. Райнграфські салдати зчинили заколот, подерли державного прапора та підняли свого, незалежного, оголосивши, що воюватимуть із цілим світом. Вони хочуть узяти замок, і ви мусите на світанкові його покинуть.

— Невже нічого не можна зробити?

— П'ятсот чоловіка було б нам досить, а я не знаю, де набрати й десятків із два. А тепер ви все знаєте, і дозвольте вас попросити вислати звідціля цього молодика. Я покажу йому найкращу дорогу, а з нас досить буде дбати за самих себе.

— А ти куди думаєш? — спитала Анна.

— Поїду до Страсбурга, коли дозволите, — сподіваюсь бунтарі не помітять. По-моєму, нам краще тікати туди. Там чекатиме ваш батько — Альберт Геєрштейнський.

— Гаразд! Ви, Філіпсоне, — повернулась Анна до Артура, — казали мені, що також їдете до Страсбурга? Хоче вкупі?

Легко уявити собі, як зрадив Артур і з яким задоволенням пристав на таку пропозицію.

Управитель намірявся сперечатись.

— Баронесо!.. — нетерпляче почав він.

— Подумай спочатку, друже, — перехопила Анна, — навчися розмовляти з пошаною.

Нахабний управитель щось промурмотів крізь зуби та вимушено ввічливим голосом сказав:

— Дозвольте, в наших умовах мусимо дбати за себе; я не можу через те дозволити чужинцеві їхати разом.

— Коли б я, — підвівся Артур, — вам перешкоджав, я б не підтримував такого наміру. Хіба ви не розумієте, що вам можу стати в пригоді?

— Аз чого я знаю, що ви не зрадник?

— Стережіться! — скричав Артур, та Анна його спинила:

— Ми мусимо якнайшвидше заснути, бо вранці лагодиться у дорогу. І ти слухай: я наказую тобі, щоб цей юнак ночував сьогодні в замкові, а

взавтра поїхав вкупі з нами. Відповідальність перед батьком беру на себе, а ти мушиш мене слухати...

Управитель люто подивився на Артура, проте змовчав.

Повернувся й повів його до якоїсь кімнати, де панувала цілковита тиша та стояло вигідне ліжко.

Артурові здавалось, що з хвилювання не буде спати. Сталось по-інакшому. Тільки кинувсь на постіль — одразу заснув.

Прокинувся від крику над головою. Управитель гукав:

— Вставайте, ми їдемо!

Скочити, умитись, убратись, одягнути панцера та взяти зброю забрало Артурові кілька хвилин. Потім він побіг до стайні, осідлав коня й виїхавши на двір, почув Аннетин голос:

— Сюди, Філіпсоне, хочу щось вам сказати! Він підійшов.

— Анна хоче на хвилинку побачитись з вами, раніше ніж ми сядемо на коні.

— Де ж вона? — скрикнув Артур, заходячи до кімнати.

— Ось зараз прийде... Поверніться в той бік. Увіходила Анна, цілком одягнена до подорожі.

— Я певна, що ви, Артуре, цінуєте мою гостинність, хочу сказати дружнє почуття, тому я й не згодилась, щоб ви увечері виїхали. Майте на увазі, біля страсбурзької брами ми розлучаємось: я поїду до батька, ви також до свого. І відтоді всі стосунки між нами припиняться.

— Але будуть спогади, — схвильовано промовив Артур, — що їх із серця не вирвеш довіку.

— Годі! Ніч скінчилася, мрії розвіялись... Надійшов ранок, з ним збудився і розум. Так мусить бути! Ще Одне: дорогою розмовляти не можна зі мною! Це небезпечно. Прощайте, я йду!

Гнів і раздратовання, біль і розпука обхопили Артура.

Терпець і навіть лагідність Анни Геєрштейн вчора увечері, коли він промовляв її слова кохання, ніяк не приготували його до сьогоднішньої обережної стриманості. Він не знав, як мучиться Анна, в

ладен був її осуджувати. Сумно подивився на Аннету, яка йому потіха з її важких зітхань! Дівчина сказала:

— Я сама нічого не розумію. Вона так змінилася, пізнати не можна. Але ходімо швидче, ми їх затримуємо.

Вона показала Артурові коритар, що ним ближче із замка вийти до осідланих коней, сама побігла вперед.

Вийшовши Артур знову на двір, побачив свого коня між двадцятьох інших. Все населення Арнґеймського замку рушило в путь.

Артур не міг зрозуміти одразу, чому не чути тупотіння копит. Незабаром зайнялося на днину, і тоді він розгледів, що ноги всім коням обгорнуто вовною. Дивно так було, що їде маленький кінський загін, униз від замка кам'янистим шляхом, тихо й нечутно.

Проїхавши дві години, управитель пропонував Артурові попоїсти. Він мав із собою пляшку доброго вина. Анна була трохи далі. Управитель зачіпав його то тим, то іншим словом, хоч Артур, пам'ятаючи останні Аннині слова, нічим не виявляв своєї ворожнечі.

По сніданкові мандрівники посідали знову на коні й не поїхали, а помчали, так швидко, що вже перед полуднем опинились у містечкові Келі, яке лежить навпроти Страсбурга, на східньому березі Райна. Там знов спинились на півгодини, а тоді взяли дорогу на Страсбург.

Ось маленький загін досягає й протилежного берега.

Анна вимудрувала якось зручну хвилинку та під'їхала трохи ближче до Артура. Він і собі подався в її сторону.

— Чужинче, тепер прощаюсь востаннє. А чи ви знаєте, де шукати батька?

— В заїзді "Крилатий Олень", — похмуро відповів Артур, — а де він є в тому великому місті — не уявляю.

— А ти не знаєш? — спитала Анна управителя.

— Я? О ні, не знаю ні Страсбурга, ні його заїздів!

— Ну ти принаймні розмовляєш по-німецькому, — розгнівалася Анна, — можеш краще розпитати, зроби це, будь ласка!

Знизавши плечима, управитель пішов до міста шукати, де є заїзд "Крилатий Олень".

І хоч вони, власне, були в самому Страсбурзі, і від управителя відділяла їх відстань дуже мала, встигли проте кинути один одному кілька останніх слів.

— Прощай... — прошепотіла Анна, — ось, візьми... і будь щасливий! А він мурмотів безліч ніжних слів, приймаючи її дарунка, та Анна вже від'їжджала, а перед очима виріс управитель:

— Йди сюди, я відшукав заїзд! Поспішай, мені ніколи!

Він поїхав уперед, Артур своїм конем мовчки за ним до міського перехрестя, де широка вулиця перетинала ту, що нею вони надїїхали з надбережжя від берега.

— Ось і "Крилатий Олень", — показав управитель на величезну дошку, що трохи не всю посідала вулицю. — А далі, гадаю, тобі стане своїх очей!

Більше не додавши й слова, він помчав назад до свого загону.

Очі Артурові мимохіть повертали за ним, але згадавши за батька, він потомленому коневі дає остроги й за кілька хвилин прибув до "Крилатого Оленя".

XXIII

Гуди, скорботний дзвоне!

Немає сил давно.

Розбите хворе серце

Вже не болить воно...

Лише омана — краси принада

Запона чорна на сцену пада.

(Старовинна пісня).

В "Крилатому Олені", в Страсбурзі, як і взагалі геть по всіх тогочасних заїздах імперії, так само неуважно ставились до потреб подорожніх, як і в Джона Менґса. Але Артурові молодощі, врода, справили велике вражіння на низеньку кремезну, червонощоку дівчину, господареву дочку. Сам господар, товстий, старий чоловік, не вставав з свого дубового крісла у вітальні. І молоденька господиня виявила таку дбайливість, що аж сама зважилась перейти брудним двором показати Артурові, де стайня. А коли юнак запитав за батька, вона, навіть, завдала собі труднощів пригадати, що саме такий, як він каже, мандрівник приїхав до них напередодні увечері й розповідав, ніби чекатиме на молодого товариша.

— Я зараз пришлю його сюди, — мовила низенька дівчина й на вустах її з'явилася посмішка. Так, сталося диво — дівчина ще й усміхнулася.

Вона слова додержала. За кілька хвилин старий Філіпсон увіходив до стайні.

Вони кинулись один одному в обійми.

— Сину! Любий! — скричав старий англієць. Звичайної стриманости не було й сліду, вибухнуло природне почуття. — Я завсіди любив бути з тобою, а сьогодні мільйон разів щасливіший побачити тебе, після таких перешкод, таких небезпек... Ще більше радію, що ти над'їхав у ту мить, коли ось вирішиться наша доля. За кілька годин ми довідаємось, на що можна сподіватися від бургундського герцога. А... ця річ — із тобою?

Артурова рука мимохіть спершу почала шукати те, що лежало ближче до серця — Анниного подарунка. Та вмить схаменувся й дав батькові скриньку, що були її втратили й потім знову знайшли в Ля-Фереті.

— Небезпека стерегла близько, — промовив Артур, — як я спинявся в одному замкові й там починались події, бунт... Але дякувати долі, все, як бачте, гаразд.

— Терням усіяний путь наш, — обізвався батько, — мене також спіткала пригода — загроза була страшна... Це минулої ночі, потім тобі розповім. А оце вранці виїхав був і вже безпечно дістався сюди; тепер поклопотався про охорону, що проведе нас до герцогського табору біля Діжона, а ввечері, гадаю, станем йому перед очі. Коли ж останні надії наші не справдяться, ми подамось до Марселя, звідтіля до Кандії, або на острів Родос і будемо вдвох собі жити. Бо як немає змоги Англії допомогти...

Він не скінчив і в тривожній задумі замовк. Артур схилив голову. Мовчав. Батькові слова наче відкрили перед ним завісу, що за нею — темна безнадійна ніч. Так засуджують злочинця на вічне ув'язнення, викидаючи його з громади, позбавляючи всіх радощів життя.

Старий Філіпсон сказав, що хоче трошки перейтися. Син залюбки приєднався до нього.

Проходячи містом повз величезний собор, вони побачили, як це буває по всіх католицьких країнах, силу жебраків біля входу. Деякі мали такий нужденний вигляд, що старий Філіпсон потягнувся до кешені. Висока жінка біля самісіньких дверей протягнула також до старого руку. Він поклав їй більшу монету, срібну.

— Ну й дива, — мовила вона по-англійському, проте так тихо, щоб більше ніхто не міг чути. — Справді дива. Англієць ще має срібло й може давати його злидарям...

Артур побачив, що батько стрепенувся на звук цього голосу, чи, може, слів, — юнакові також видалося, щось ніби є дивне в жебрачці.

Старий, глянувши на жінку, пішов за нею до церкви. Там саме відбувалась відправа. Він мовчки став, біля нього Артур, а жінка підійшла до віттаря і спинилась перед ним.

Відправа перейшла й скінчилася з усіма звичайними обрядами. Піп одразу пішов, люди й собі потягли додому.

Артур був дуже здивований, побачивши, як батько, який, на його думку, не мав часу виконувати релігійні обряди, підійшов до жінки, що й досі стояла перед віттарем, і спинився позаду, втупивши очі в завинену вкривалом жебрачку.

Жодної відповіді не міг підшукати Артур. Хто ця жінка? Яку може мати справу до неї батько? Він тільки знав, що батькові доручено важливе діло, дуже небезпечне, знав про силу перешкод, а так само й за те, що політичні діячі у Франції, в Італії, у Фляндрії часто мусіли перебиратися, зберігаючи таємницю, щоб не викликати підозри, з'являючись там, де їм треба. Людовік XI, надзвичайний політик, що мав величезний вплив на тодішні політичні справи, на цілу добу, раз-у-раз посилав аґентів в убраннях жебраків, циган, мандрівних співаків тощо.

І Артур уже втямив, що то не старчиха, як виглядає жінка з одягу, а хтось зовсім інший. Він вирішив брати у всьому приклад з батька.

Ось жінка встала. Підійшла до старшого Філіпсона; той схилив голову з таким шанобливо покірливим виглядом, якого Артур ще в батька ніколи не бачив. Він чекав, що вона скаже, сам, очевидячки, не маючи наміру починати.

Хвилину тривала мовчанка. Крізь довгі вузькі шибки кольорового вікна світило проміння осіннього сонця, зливаючись із тьманим мерехтливим вогником останньої непогашеної свічки. Але яскраво на цьому тлі вирізнялася постать жінки, скорботна й немов задумана, велична. Обличчя Філіпсона старшого виявляло тривогу. Артур

схвильовано дивився, йому розпалювалась буйна фантазія і він сподивався незрозумілих незвичайних подій.

— Я виїхала назустріч, щоб швидче довідатись... Мене схиляє скорбота... Щасливий ти, що можеш думати за своє власне щоденне життя...

— Я глибоко переживаю лихо, якого зазнала наша країна... — схиливши ще нижче голову відповів Філіпсон.

— Що важать твої втрати проти моїх, — глибоко зітхнула жінка й закрила обличчя руками.

Артур стояв трохи віддалік. Він не міг більше витерпіти й підійшовши до батька стиха промовив:

— Батьку! Хто це? Може моя мати?

— Ні, сину, — озвався Філіпсон: — але мовчи, мовчи! Та жінка почула й питання і відповідь.

— Ти не помилився, юначе, — сказала, — я була тобі матір'ю... матір'ю цілого англійського народу... я Маргарета Анжуйська...

Артур став на одне коліно перед відважною удовою Генріка VI, що так довго, в найжахливіших умовах непоборною мужністю й розважливою політикою підтримувала безнадійну справу свого слабкого чоловіка. Щоправда, вона інколи з перемоги користувалась на лихо, була жорстока тоді та мстлива, але багато також і спокутувала; їй припала жорстока доля. Артура виховали так, щоб він прихилився всією душею до позбавленого престолу лянкастерського роду, що одна з найславетніших підпор йому був Артурів батько. Його діяльність, його подвиги часом, дарма що зазнавали поразки, мали на меті знести знову

на трон цю династію. І Артур перейнявся запалом — він був ще молодий і гарячий.

Маргарета відкинула вкривало. Величне обличчя, навіть і тепер, коли сльози порили зморшками щоки, вкрили чоло, зберегло красу, що колись над неї, казали, не було на цілу Європу. Холодна байдужість від безмежних, безперервних страждань і оман на мить змінилась: обличчя пом'якшало, набрало лагіднішого виразу. Вона протягнула юнакові руку.

Артурів батько тимчасом відійшов і зачинив двері, ставши біля них, щоб бува хто не увійшов.

— Так ти, юначе, — сказала жінка, й у сталевому голосі забреніла ніжність, — ти останній з того славного роду, що гине в боротьбі за наше діло. Що я маю змогу зробити тобі? Маргарета не може й побажання тобі дати, бо воно накликає нещастя, бо її доля жорстока, бо її слова дають іншим — горе. Я мов отруйне дерево довела до загибелі ті добрі рослини, що оточували мене. Я — причина смерті всіх моїх друзів, хоч сама ніяк не можу її діяти.

— Велика королево! — мовив старший англієць. — Не попускайте собі! Хай мужність, що давала вам сили зносити горе та страждання, не зрадить тепер, коли все страшне минулося, коли є, нарешті, надія на відродження Англії, на відновлення вашої величі.

— Мені вже нікого й нічого не треба, Оксфорде. Я не маю сили. Коли б завтрішнє сонце освітлило мене на престолі — і тоді, і тоді, кажу, я не сила... Хто поверне мені мого сина. Моє військо, мої хоробрі друзі — Сомерсет, Персі, Стаффорд, Кліффорд. безліч інших — де вони? А мій чоловік... Але Едвард, Едвард мій син!.. О, як мені дивитись на юнака твого й не згадувати мого чудового хлопчика. Вони ж були однолітки, ба й однієї ночі з'явились на світ. Як часто ми з твоєю дружиною намагались були відгадати, що дасть їм майбутнє... І ось... твій Артур ще живе... а мого... хлопчика нема. Нема Едварда!!

Вона закрилась вкривалом. Філіпсон, або вигнаний граф Оксфорд, щов славився за тих часів — мінливих настроїв та повсякчасної зради — своєю непохитною вірністю лянкастерському родові, зрозумів, що час починати про справи. Треба заспокоїти королеву.

— Велика королево! — сказав, — життя — мов короткий зимовий день; воно плине само, як хоче, де хоче, — цікавимось ми ним, чи ні — однаково. А я сподіваюся, що ви добре зумієте опанувати себе. Я приїхав сюди, згідно з вашою волею, незабаром стану перед Карлом Бургундським, і коли він з нами погодиться, стануться такі події, які ваше горе перетворять на радість. Але не можна гаяти часу. І дозвольте мені довідатись, чому ви зволили прийти сюди в такому убранні, забувши про небезпеку? Вже ж не для того, щоб ридати над цим юнаком, велика" королева Маргарета покинула двір свого батька й прийшла до такого підозрілого, небезпечного місця.

— Ти може глузуєш, Оксфорде, чи просто помиляєшся сам. Ти пам'ятаєш колишню Маргарету, а перед тобою стоїть інша жінка. Де мій розум, розсудливість, відвага! Мене жене страшна туга з місця на місце; де з'явилась, уже одразу лишатись не можу, подамся де-інде — знов те саме. Ти кажеш, батькова столиця мені надійний захист. Але як може витримати це моя душа! Як може королева найвеличнішої країни в Європі, позбавлена престолу, втративши військо, друзів, удова, мати без дитини, та, що на неї доля вилила до останньої краплини свій гнів — сидіти з старим серед пісень та музики, бавитись звуками арфи та віршами й у цьому проти призирства та горя мати розраду?!

— О, навіщо, королево, ви так кажете про доброго короля Рене. Адже це гаразд, що він змучений і прибитий зумів знайти собі потіху, хоч яка б там вона була.

— Ні, ні, не кажи так! Цей нікчемний старий... О, благородний Оксфорде, я трохи не збожеволіла, живучи в його столиці. Жалюгідне життя, мізерне оточення, що його називає він своїм двором... Ні, ні, краще пустельні Піренеї! Хай зітреться з моєї пам'яті, батькове ймення,

хай зітреться воно з сторінок історії, там йому місця не буде. Але годі... Я мушу тобі розповісти й од тебе почути багато важливіші речі. Отже, Оксфорде, які відомості з Італії? Міланський герцог нам допоможе — порадами та грошима?

— Порадами — охоче, а от як вони вам припадуть до вподоби не знаю. Бо герцог радить нас скоритися долі.

— Лукавий італієць! Виходить, Галеацо нічого не хоче дати з свого багатства й не допоможе тій, кому він стільки разів заприсягався в дружніх почуттях?

— На нього не вплинули й діаманти, що ми йому пропонували на заставу. Хоч він додав, що коли Карло Бургундський стане за вас, він з пошани до великого державця та з співчуття до страждань вашої величності, подивиться, що може дати нам його скарбниця, спустошена всілякими податками.

— Брехун! Лицемір! Коли допомога бургундського герцога дасть нам надію повернути все наше, він позичить якісь мізерні грошенята, щоб ми, впливаючи, знову забули за його байдужість до нас у нещасті. Ну а герцог, герцог Карло Бургундський? Я зважилась прийти сюди довідатись, що ти зробив і розказати, що знаю. Надійні люди вартують. Я не мала тепцю тебе дождатись... Мій вірній Лямберт повідомив, що ви приїхали й я поспішила відшукати вас.

— Велика королево! — відповів Оксфорд. — Я не бачився ще з герцогом. Ви знаєте його легковажну, горду й уперту вдачу. Якби він був хоч трошки здатний підтримати мирну й розважливу політику — він давно б помирився з Людовіком, своїм непримиреним ворогом, а може й з Едвардом. Але він — увесь порив, божевілля, пристрасть, і може збурити проти себе бідних, але хоробрих швайцарців. А тоді буде зле...

— Він звичайно не довіриться хижакові, що вкрав мого престолу, коли той так довів своє лицемірство.

— Тобто? Я не розумію...

— Як, мілорде? Невже я перша повідомляю вас, що Едвард Йоркський переплив море з такою армією, що її, навіть, славетний Генрік V, мій свекор, ніколи не вводив із Франції до Італії?!

— Я лише чув, що на це сподіваються, — відповів Оксфорд, — і мав на увазі, що наслідки для нашої справи — лихі.

— Так, Едвард переїхав! — сказала Маргарета. — Зухвалець вимагав від Людовіка, французького короля, корони держави, немов би вона йому належала за правами спадщини, корони, що її дано було мому бідолашньому чоловікові, коли він ще був у колиці...

— Виходить, напевно англійці у Франції? — спитав Оксфорд. Голос звучав глухо, стривожено. — Кого ж він привів із собою?

— Усіх найлютіших ворогів нашого роду. Брехливого, підлого Георга, що його він називає герцог Кларенський, кривавого Річарда, розпусного Гастінгса, Говарда, Станлея — одно слово ватажків усіх зрадників...

— І... і? я не маю сили питати... Бургундія має намір до них приєднатися і об'єднатися з йоркським гостем проти Людовіка?

— Я маю таємні відомості, — відказала королева, — цього не буде.

— Яке щастя! — скричав Оксфорд. — Едвард Йоркський — я не хочу гудити хоч би й запеклого ворога — відважний ватажок, але він не Генрік III, ні Чорний Принц, ні навіть Генріх V Ланкастерський, що його нащадкам служитиму довіку. Хай Едвард повоює з Людовіком без Бургундії. Що й казати, і Людовік не герой, а проте добрий напрочуд

політик, може, ще страшніший за нашої політичної доби, ніж сам Карло Великий. Людовік не зважиться на такі битви, як під Крессі, Пуатьє, або Азінкуром. Коли Бургундія з нами, Едвард може втратити Англію. Але що робить Карло?

— Він загрожує Німеччині, — відповіла Маргарета, — його військо скрізь по Льотарінгії, по всіх головних містах та фортецях.

— А де Ферранд де-Водемон — хоробрий юнак, що б'ється за Льотарінгію, ніби з права від матері, Йоланди Анжуйської, вашої сестри?

— Він утік чи до Німеччини, чи до Швайцарії.

— Хай Бургундія начувається! — сказав досвідчений граф. — Бо коли він знайде собі товаришів у Німеччині та погодиться з одчайдушними швайцарцями — Карлові Бургундському буде поважна загроза, а він і в гадці цього не має собі. А ми тепер покладаємось на самого Карла, наша остання, єдина надія. Коли він зменшить свою силу цілком непотрібними бійками, наша надія вмирає разом з його могутністю. Мої друзі в Англії поклали, поки нічого не робити, аж одержимо з Бургундії військо та гроші.

— І це ще не головне, — відповіла королева. — Надто побоююсь я політики Людовіка XI, бо коли мої шпигуни мене не дурять, він уже потайки пропонував Едвардові мир на сім років, обіцяючи величезні гроші на підтримання Англії за йоркською родиною.

— Цього не може бути, — заперечив Оксфорд, — з такою бо армією, яку має Едвард, ганьба йти з Франції не спробувавши повернути свої колишні володіння.

— Та воно то так, такої думки був би законний державець, але не Едвард, що підло привласнив йому не належне. Кожен порив вітру з Англії несе йому страх, нагадуючи, що можуть збуритися ті, над ким він

незаконно тримає владу. Він не зможе спокійно спати, аж повернеться із своїм військом до Англії. З Людовіком не воюватиме. Той ладен бо запобігати його ласки, принижуватись перед ним, дарувати величезними грішми — той політик, політик. А Едвард жадібний золота, жаднюга страшений!

— То швидче нам треба скінчити справу з Карлом Бургундським, — свазав Оксфорд, — Я помчу до Діжону. Такій армії, як Едвардова, треба кілька тижнів, щоб перейти назад. І можливо, вона перезимує у Франції, хоч би й мир. Я візьму тисячу вояків із Фляндрії й подамся до північної Англії, де маємо так багато друзів, до того ж допомога з Шотляндії... Західні графства тримають нашу руку й на перший поклик стануть до зброї. Зберуться валійці — й розквітне ще Червона Троянда, і на всю Англію пролунає крик: "Хай живе король Генрік".

— Ох, — мовила королева, — не чоловік, не друг, тільки син моєї свекрухи та валійського ватажка. Холодний, хитрий. Та що подіяти — аби лянкастри. Помститись йоркам, а там можу вмирати.

— Отже, ви хочете, щоб я пропонував Карлові все, як ви писали. Коли він довідається за мир між Францією та Англією — це вплине на нього найбільше.

— А проте, обіцяй усе. Я добре його знаю. Він хоче ширити й ширити свої володіння. Тому він вдерся до Гельдерну, тому він зазіхає на мізерні рештки Провансу, що в мого батька. Він хоче змінити герцогську корону на корону великого державця. Скажи йому, що Маргарета допоможе, що батько мій, король Рене, дасть йому Льотарінгію та що з моєї згоди оголосить його своїм спадкоємцем Провансу, скажи... скажи, що старий поступиться своїми володіннями йому того дня, коли герцогське військо сяде на судна до Англії. А королю Рене — маленький прибуток на життя серед музиків та віршів. Інших потреб він не має. Мої ще менші — помста йоркам, тоді можу вмирати. А за потрібну нам невелику суму золота дай йому діаманти. Ручись йому чим хочеш у всьому іншому!

— Крім вашого королівського слова я можу ручитись своєю лицарською честю, а мало — хай у заставу лишається син!

— Ні, ні! — скричала королева зворушено. — Він останній з вірного роду де-Верів, не наражай його дитя на небезпеку. Він був би брат і товариш мійому синові...

— Пробачте! Син мій — де-Вер! Обов'язок і честь — хоч би за те меч, спис, чи сокира. Предки показали йому шлях.

— Так, — заломила королева руки, — всі мають гинути, всі, хто нам служить. Вмирає кожен, хто мене любив, і кого любила королева Маргарета... — вона майже ридала.

— Заспокойтесь, велика королево! — мовив Оксфорд. — Здається стукають у двері.

— Це знак, що нам час розлучатись, — перемогла себе Маргарета. — А ти не бійся, Оксфорде, це зі мною трапляється тільки вряди-годи. Я вже заспокоїлась. Юначе, ось мій тобі дар!

І королева зняла з себе золотого ланцюга.

— Він належав мійому чоловікові, — сказала вона. В двері постукали вдруге.

— Швидче! — сказала королева. — Ти, Оксфорде, мерщій до Діжону, а я поки знову до батька. Прощайте, може побачимось за кращих часів — чи ж я можу тепер сподіватись? Я казала це стільки разів. Але надія — така річ, що її з грудей не вирвеш нічим.

Вона вийшла й змішалась на вулиці з юрбою. Філіпсони за нею, але повернули в інший бік. Вони пішли назад до заїзду. Там їх уже чекав післанець від бургундського герцога. Він сказав, що коли вони ті

англійські купці, що везуть дорогоцінний крам до двора, йому наказано їх туди привести, щоб були цілком безпечні.

Так вони поїхали з Страсбурга. Але герцог Карло так дивно їхав і так важко було переїжджати, бо скрізь переходило військо, заступаючи путь, що аж увечері другого дня дістались вони на велике поле поблизу Діжона, де стала табором більшість Карлового війська.

#### XXIV

Так дук сказав — так дук зробив...

(Richard III).

Оксфорд звик до розкошів та пишноти великого війська, проте навіть його вразила велична картина бургундського табору. Тут під стінами Діжону Карло, найзаможніший державець у Європі, вихвалявся найможливішою розкішшю. Намети й найменших його офіцерів були з оксамиту та єдвабу, а на шатрах вельмож і військових начальників виблискували золоті та срібні парчі, барвисті килими та різні найкоштовніші тканини, що їх в жодному разі ніхто б не уживав від негоди, тільки навпаки, якнайпильніше б зберігав. Зброя, була також дуже коштовна.

Попереду розташовано дужий артилерійський загін. Філіпсон одразу впізнав начальника — то був Генрік Колвен. Англієць зовсім простого роду, він вславився своїм умінням ходити біля гармат, які тоді нещодавно були з'явилися. Скрізь прапори, пишні начальники, довжелезні ряди чудесних коней, що іржали, тупотіли копитами, скидали гривую, нарікаючи на бездіяльність. Салдати весело товпилися навколо мандрівних співців, або бенкетували в маркітанських наметах.

Нарешті, подорожні дійшли намету самого герцога. Перед ним вітрець розвівав величезного гарного прапора з гербами держав шістьох

країв, графа п'ятнадцятьох графств, що вступати з ним у війну боялась ціла Європа. їхній провідник переговорив з кількома близькими до Карла людьми й англійців прийняли дуже ввічливо.

Їм одразу дали намета недалеко герцогського, внесли туди їхні речі та подали різні наїдки.

— Будьте готові, герцог, мабуть, незабаром по вас пришле, — сказав їм слуга.

Справді за кілька хвилин старшого Філіпсона покликано й приведено з заднього ходу до тієї частини герцогського намету, де за дерев'яною перегороджею та щільними завісами була внутрішня герцогова кімната, власне, та, де він сам жив. Тут усе було дуже просте, як і герцогове вбрання — різкий контраст з пишнотою навколишніх наметів. Герцог взагалі був людина хаотична. На столикові лежали різні щітки та гребінці, що їх давно треба було б повикидати й замінити на нові, а тут само поруч, серед шкіряних поясів та всіляких дрібниць, лежав ніби випадково величезний діамант — славетній Сансі — три рубіни, що їх називали три Антверпенські брати, ще один великий діамант — Фляндрська лямпа, — так називали його — та кілька дрібніших дорогоцінних камінців. Така сумішка була дуже характерна для вдачі самого герцога. Карло Бургундський назустріч Філіпсонові голосно сказав:

— Просимо, просимо, Філіпсоне! Просимо чужинця з тієї землі, де купці — королі та найперші вельможі. Якого ще краму привіз мені на спокусу. Ви хитрющі люди...

— Нового краму не маю, — відповів Філіпсон: — я привіз усе те, що й першого разу, сподіваючись, що тепер ви приймете ласкавіше.

— Гаразд... Філіпсоне — так, здається, тебе звуть. З тебе недосвідчений крамар, або мене маєш за дурня, приїжджаючи вдруге з тими Самими речами. Нове й нове — ось головне гасло торгівлі. Твій

лянкастерський крам був цінний свого часу; я купував, як і всі, і, мабуть, багато платив. Але тепер мода на йоркський.

— Може бути — де-інде. Але для таких душ, як ваша — вірність, честь та любов до правди є дорогоцінності, що їх жодна зміна думок чи смаку не може викинути з моди.

— Правду мовивши, благородний Оксфорде, я ще й досі шаную ці старовинні почуття: тим то так і поважаю тебе. Але моє становище дуже важке. Досить маленької помилки на цей критичний момент, і я можу зруйнувати всю побудову, що веде мене до мети мого життя. Затям це гаразд! Сюди приїхав старий твій знайомий Блекборн, що його звуть Едвард Йоркський та Лондонський. Він має безліч луків та списів — стільки не було ще у Франції з часів короля Артура. І ось він пропонує мені взяти участь у торгівлі його; тобто пропонує йти в парі з Бургундією, виганяючи старого лиса Людовіка. Англія пропонує скласти з нею спілку проти мого найхитрішого й непримиреннішого ворога, дає мені змогу скинути ярмо підданства й звестися на великого державця. Як ти гадаєш — я можу опиратися такій великій спокусі?

— Вам слід це питати в кого з бургундських радників. Бо це руйнує мої наміри, і я не можу безстороннє казати.

— Проте, я питаю тебе, благородну людину. Що можеш мовити проти? Кажі відверто свою думку!

— Я не знаю — ви ніколи не маєте жодного сумніву щодо успіху тієї справи, на яку ви вже зважились. Але бувають обставини, коли така впевненість може довести до загибелі. Справді, — англійська армія... надходить зима... де ви дасте їй приміщення? Як прогонуєте? Хто їй платитиме? Невже візьмете все на себе, щоб аж на весні дати їй змогу вийти в похід? Будьте певні, англійська армія ніколи не могла й не може воювати, доки не перебуває поза своїм островом хоч деякий час. Бо їй ще треба вивчатися військової роботи. Нема здібніших на світі людей до

війни; але вояків ще ж треба вивчати. Вам доведеться робити це своїм коштом.

— Хай! Я гадаю в Нідерляндах є чим прохарчувати їх кілька тижнів, є села, де можна дати приміщення...

— А потім? Ви йдете на Париж, приєднуєте до корони, що вкрав Едвард, ще одну державу... Повертаєте йому все, що Англія коли будь мала в Нормандії, Мені, Анжу, Гасконії, скрізь... Ну, а на Едварда ви можете покластись, коли ви зміцните його могутність, коли він буде величніший за самого Людовіка?

— Заприсягаюсь, ти вгадав! Це мене найбільше тривожить. Хоч Едвард мені й швагер...

— А ми знаємо, — казав далі Філіпсон, — що кривні зв'язки не дуже інколи стають у пригоді.

— Так, так, твоя правда... Кляренс зрадив своєму свекрові, Людовік отруїв брата... На це сподіватись не можна. Але що виходить взагалі. Людовік воює з Едвардом, а мені однаково — хто переможе, бо один ослабне, а я зміцню свою державу. Англійці битимуть французів довгими стрілами, французи руйнуватимуть тих потихеньку, хитрощами й знищать також армію. На весні ж я стану до бою з військом вдвічі проти них обох і тоді...

— А коли ваша величність зволите хоч трохи допомогти найблагороднішій справі, невеличка сума грошей та кілька загонів, що придбають здобич, що набудуть слави — це все потрібне, щоб повернути лянкастерському роду неправдою відібраного престола.

— Я бачу, Оксфорде, — зауважив герцог, — ти зразу берешся до діла. Але ми стільки вже бачили з тими йорками та лянкастрами, що, правду мовивши, вже не знаємо чия правда, хто винен і до кого

прихиляється нарід. Мені вже все в голові перекрутилося від цих надзвичайних переворотів в Англії.

— Це доводить, державцю, що переворотам не край і ваша допомога може допомогти справедливості.

— Ви, англійці обидвох партій, надто зарозумілі, гадаючи, що справи вашого скаженого острова цікаві цілому світові. Ні Йорк, ні Лянкастер, не Блекборн, ні моя родичка Маргарета Анжуйська мене не піддурять, навіть з допомогою Джона де-Вера. Хто закликає сокола з порожніми руками!

Оксфорд герцога знав. Він дав йому виговоритись, вислухав спокійно обурення гнівного герцога, немов би йому вказують, що та як робити, а тоді промовив:

— Невже це я чую благородного Бургундського герцога? З кого беруть приклад всі європейські лицарі. Невже це каже він, ніби не бачить жодної причини допомагати лянкастрам! Адже такого державця чекає слава, коли він один за цієї зіпсованої доби виконає обов'язок великодушного лицаря та великого монарха.

Але тут герцог поклав йому руку на рамя.

— Не забувай також про п'ятсот музиків короля Рене, що запищать на свої сопілки, вихваляючи мене та свого старого Рене, який крикне: "Ловко воював герцог, добре граєте музики". Одне скажу тобі, Джоне Оксфорде: коли ми з тобою ще носили юнацьку зброю, слова: лицарська честь, слава та інші були дуже пристойні символи на наших білих щитах і достатні повставати на бій. Але тепер доводиться давати величезні гроші, відсилати за море фльоти, і я гадаю нашим підданцям треба кращої причини, щоб втягнути їх у війну. Так роблять справи на світі, і скажу тобі правду, Оксфорде, я маю намір іти цим шляхом.

— Хай доля боронить, я й не думав вас радити чинити інакше, як тільки на користь вашим підданцям; ми просимо грошей, але то не подарунок, а тільки позика. Маргарета охоче дасть вам дорогоцінне намисто, а ціну йому, на мою думку, ви знаєте.

А! — мовив герцог. — Наша родичка хоче зробити із мене лихваря, але, Оксфорде, можливо ці діаманти мені будуть потрібні, бо в разі ми з тобою погодимось, мені самому доведеться покликати лихваря, помагаючи Маргарет у злигоднях. Я удався був до моїх вельмож і чекаю від них великих грошей, але між ними є скупердячії: на кожний випадок лиши дорогоцінності тут на столі. Тепер даймо на те, що мій гаманець ані трохи не постраждає від такого лицарського подвигу, але відомо тобі, державці не починають війни, не маючи на оці вигод.

— Ось послухайте мене. Ви, звичайно, маєте на меті сполучити володіння вашого батька з привласненими вашою зброєю, та скласти міцне непохитне герцогство.

— Скажи, королівство, — урвав мову Карло, — така назва немов звучить краще.

— ... королівство, кажу я, що його вінець на чолі вашої високости, як на Людовікові французька корона.

— Навіщо б інакше я одягнув шолома та витягнув меча? Я битимусь за це діло, доки зможу сидіти на коні!

— А вам не спадало на думку, — мовив англійський граф, — що коли подивитись на мапу ваших володінь, є дещо біля південного кордону, що дало б вигоду бургундському королю?

— Не розумію, про що ти, — промовив герцог, глянувши на мапу Бургундії, а тоді на обличчя вигнаного графа.

— Я хочу сказати, що такому могутньому державцеві потрібен морський кордон. Ось Прованс, між вами та Середземним морем; Прованс з прекрасними гаванями, з його плодючими полями та виноградниками, адже варт записати його до мапи ваших володінь: однією рукою до Середземного моря, а другою до берегів Північного океану у Фляндрії.

— Прованс? — жваво підхопив герцог, — ох, я марю ним! Коли чую пахощі помаранчів, не можу забути запахощі ліси та гаї, цитринові та гранатові дерева. Але як його взяти? Сором тривожити Рене, він близький мій родич. До того ж він дядько Людовікові і напевно обминувши Маргарету, вже призначив собі за спадкоємця французького короля.

— А ми з ним позмагаємось, — на те відповів Оксфорд, — тільки допоможіть Маргареті Анжуйській.

— Бери що хочеш! — скричав герцог. — Даю вдвічі більше людей і грошей: дай мені найменшу надію. Але я дурень, який слухаю мрії, базіканину людини, позбавленої всього, що нічого не втрачає, даючи змогу помарити іншим. І Карло аж зблід.

— Я не така людина, — спокійно озвався граф, — Рене старий, любить спокій, його стомила боротьба... Він одмовляється від своїх володінь.

— Від своїх володінь? — скричав Карло.

— Так, від тих, які ще поки належать йому; а також і від тих, що на них має право, але давно вже їх втратив.

— Ти мене приголомшуєш. Я нічого не розумію! — сказав герцог. — Рене відмовляється Прованса... а що каже Маргарет? Невже вона згодна?

— Аби лянкастри в Англії перемогли! Маргарета відмовиться і своїх володінь і радо віддасть життя. А втім жертва не така то й велика. По смерті Рене, французький король виявить свої права на Прованс, і тоді ніхто не підтримає прав Маргарети Анжуйської, хоч які б вони були справедливі.

— Вони справедливі, священні! — скричав Карло. — Я не дам їх [зрушити, тобто, звичайно, коли їх мені дадуть. Воєнна політика га добробут суспільства потребують, щоб жоден край не був приєднаний до французької корони, надто коли вона на голові хитрого та брехливого монарха. А Бургундія, сполучена з Провансом... володіння від Німецького океану до Середземного моря. Оксфорде — ти моя доля!

— Ваша високість, одначе мусите подбати королю Рене дати утримання.

— А певно, а певно! Він матиме співців, матиме музики. Маргареті Анжуйській також дамо пристойне утримання, ти сам признач.

— Це справа легка. Маргареті тоді не потрібна буде допомога Бургундії. А коли поразка... тоді нікого, нічого не треба й поготів.

— Гаразд, — сказав герцог. — От тільки французький король... Він змагатиметься за Прованс.

— Тоді дасте йому бій, проти Людовіка ви воювати гаразді. А я можу сказати, що ви одержите три тисячі англійських стрільців, і Джон Оксфорд, бо кращого немає ватажка, сам приведе їх до вас.

— Оце так! Твоя служба, шановний графе, для мене цінна, коли б ти прийшов навіть сам. Знаю голову твою, знаю серце. Але ближче до справи; і найрозумніші вигнанці можуть давати обіцянки. Яка ж надія на успіх? Бурхливий та небезпечний бо є океан ваших громадянських повстань.

Граф Оксфорд витягнув з кешені рисунка та пояснив герцогові свої наміри.

Герцог роздивлявся, обмірковував, підраховував, підраховув образи від свого швагера Едварда IV, радів, що помстився, мріяв за Прованс від Рене Анжуйського та його дочки.

Вельможа англієць сказав:

— Не можемо гаяти й хвилини. Починаймо! Щоб забезпечить успіх нашого наміру, я мушу приїхати до Англії з військом вашої високости раніше, ніж встигне повернутись із своєю армією Едвард

Йоркський.

— Залізши сюди, — мовив герцог, — наш любий швагер не буде квапитись. Чорноокі французьки, добре французьке вино... ви ж знаєте Блекборна...

— Великий герцого! Я казатиму правду! Едвард легковажний, як навколо все тихо; але скоро почує небезпеку, і ви побачите, який він бадьорий, мов відгодований кінь. І Людовік також, той зуміє подбати, щоб англійський король швидче переплив море назад. Тому кажу, — швидче, швидче і швидче!

— Швидче, — повторив бургундський герцог. — Гаразд, я їду з вами; ви при мені сядете на кораблі, ви одержите хоробрих певних

вояків.

— Даруйте мені ще раз, ваша високість... але немає терпцю той, хто потопає. Коли ми поїдемо до берегів Фляндрії?

— Ну... тижнів за два, або може за сім днів; оце тільки скінчу справу з розбишаками, злодіями, що оселивши Альпійські верховини, на наших кордонах провадять заборонену торгівлю.

— Ви зволите, певна річ, говорити про союзних швайцарців?

— Так називають себе ці brutальні селюки. Вони мов собака, що порвав ланцюга, користуються з своєї свободи.

— Я переїжджав їхньою країною з Італії і чув, що кантони мають намір послати до вас посольство по мир.

— Мир? — скрикнув король. — Як миролюбно їдуть їхні послы! Скористувавшись з нагоди для Ля-Феретського повстання, першої фортеці їм на дорозі, вони її взяли, схопили Арчібальда Геґенбаха, коменданта фортеці та губернатора на цілу округу... Таку зневагу я покараю. Джоне де-Вер! І коли я зараз не скаженію від гніву, це тільки тому, що я вже загадав повісити підлі волоцюги.

— Ваша високосте! Великий державцю! — не пам'ятаючи себе закричав англієць, — ради вашої слави, ради миру цілої Європи, скасуйте наказ. О, невже ви зробили це?

— От тобі маєш! Що означає таке співчуття? — запитав герцог Карло. — Що тобі до них? До цих людей? Хіба що війна на кілька днів загає виконання твого наміру...

— Вона його зруйнує. Слухайте... я їхав з цими людьми частину моєї дороги.

— Ти?... Ти — супутник швайцарських селюків? Видима річ, лихо дуже приборкало гордості англійських вельмож, коли вони вибирають таких товаришів.

— Я випадково потрапив до них, — сказав граф. — Деякі з них роду дуже поважного, а за миролюбні наміри — ручуся я!

— Заприсягаюся, мілорде Оксфорде, надто багато їм чести! Ви — посередник між ними та мною? Дозвольте зауважити, я й так досить ласкаво з вами поводився, шануючи наші колишні стосунки,

гадаю, ви могли б не завдавати собі труднощів оголошувати мені ваші думки про справи аж до вас ніяк непричетні.

— Повелителю Бургундії! — промовив Оксфорд. — Я був під твоїми прапорами під Парижем і мав щастя врятувати тебе від французьких салдат!

— Ми цього не забули. А що пам'ятаємо, то й доводимо, бо надто багато дозволяєм говорити про цих розбишак. Мені слухати, як ти просиш звільнити їх від шибениці, тільки тому, що вони товаришували в дорозі благородному Оксфордові?!

— Ні! Не тому! Вони мирні посланці й не брали найменшої участі в злочині, який викликає ваш гнів.

Герцог почав ходити по кімнаті, схвильовано, насупивши свої густі брови, стиснувши кулаки, та час од часу скрегочучи зубами. Нарешті, він, очевидячки, зважився і подзвонив срібним дзвіночком, що стояв на столі.

— Конте! — сказав до вельможі, який увійшов до намету, — чи повісили гірських волоцюг?

— Ще ні, ваша високість, але кат чекає.

— Хай вони живуть, — сказав герцог, — ми послухаєм завтра, що можуть сказати на виправдання свого злочину,

Конте вклонившись пішов. Тоді, повернувшись до англійця герцог сказав — величі ласка бреніли в тоні — прибравши веселого спокійного вигляду:

— Тепер я тобі віддаював, мій лорде, життя за життя, а щоб вирівняти неоднакову вартість, маєш шестеро за одного. Тепер не звертатиму жодної уваги, коли тобі заманеться вихвалитись своїми подвигами. Багато державців ненавидять людей, що зробили їм важливу послугу, але я не такий, лише не люблю, коли мені нагадують. Фу! Я майже задихаюсь від зусилля над самим собою, касуючи те, що вже ухвалив. Гей, хто там є, дайте пити!

Увійшов військовий і приніс велику срібну пляшку з пахучим напоєм якихось трав.

— Я такий гарячий, — весело промовив герцог, — що лікарі заборонили мені пити вино, але ти, Оксфорде, це можеш зробити, іди до свого земляка Колвена, генерала нашої артилерії, він подбає, прийме гостинно, а завтра матимемо багато діла, бо я чекаю на відповідь од моїх діжонських ослів: опріч того, що мушу послухати твоїх швайцарських післанців. Та годі за це! А з Колвеном можеш говорити вільно, він, як і ти, прихильник лянкастрів. Але затям, жодного слова... Прованс — ніколи, й уві сні. Конте, відведи цього англійського вельможу до намета нашого Колвена.

— Ваша високосте! — відповів Конте, — я вже лишив сина цього вельможі в генерала Колвена.

— Що таке? Твій син, лорде Оксфорде? Він тут із тобою? Чого ж мовчав! Він гідний нащадок старовинного роду.

— Я пишаюся з того, що можу так думати. Я мав вірного товариша всіх подорожів та небезпек.

— Ото щасливий! — зідхнув герцог. — Маєш сина, Оксфорде, що поділяє з тобою злигодні та радощі. А я не маю людини, нема з ким пити насолоду моєї величі, не маю собі спадкоємця.

— А дочка, великий державцю, — відказав Джон де-Вер, — сподіваємося, вона одружиться з яким могутнім принцем, і він буде підпора вашій високості.

— Ніколи, ніколи, заприсягаюсь ніколи! — рішуче відрубав Карло. — Щоб мій зять почав домагатися корони жінчиного батька. Оксфорде, я розмовляв з тобою відвертіше, ніж до того звик... Але є люди варті довіри, і серед них ти, сер Джон де-Вер!

Англієць вклонився і хотів іти. Герцог знов на його гукнув:

— Ще слово, Оксфорде! З Провансом справа не гаразд. Рене та Маргарет мусять зректись запального гульвіси Ферранда де-Воде-мона, він бунтує проти мене в Льотарінгії, виголошуючи на неї своє право, ніби від матері його Іолянди.

— Державцю! Ферранд унук короля Рене, небіж королеви Маргарети, але...

— Але заприсягаюсь, треба цей замах підтяти! А от кажеш мені про зв'язок між кривними, проте сам підбурюєш на війну з моїм шваґером.

— Найкращий привід Рене відсахнутись свого внука, — відказав Оксфорд, — ось який: він зовсім не може підтримувати його та допомагати. Я його сповіщу про вашу умову, дарма що вона жорстока.

І вклонившись ще раз, вийшов від герцога.

Покірно я складаю вам подяку.

Я вдячний несподіваній пригоді —

Від наклепу вона мене боронить...

(King Henry VIII).

Англієць Колвен, що йому герцог бургундський платив великі гроші й доручив свою артилерію, був господар намету, де розташувались англійці. Він прийняв Оксфорда з великою пошаною, додержуючись у всьому герцогових наказів. Був прихильник лянкастрів і виявляв приязнь до небагатьох вельмож, вірних цьому родові. Підчас вечері Колвен, частуючи Оксфорда добрим бургундським вином, сказав:

— Його високість дуже добре робить, що п'є самі холодні напої.

— Цілком згоджуюсь з вами. Я знав герцога Карла, коли він був ще граф Шароле. Що й казати, гарячий на вдачу він був, але який тихий проти теперішнього — запального, шаленого. Це — від успіху. Його хоробрість і успіх в боях спричинились до того, що з дрібного принца, який платив податки, він знісся на наймогутнішого державцю в Європі; великий тепер та незалежний. Але сподіваюся він лишився великодушний, як і колись.

— Сміливо можу засвідчити! — вояка зрозумів слово "великодушність" в обмеженому значенні щодо грошей. — Герцог благородний державець, і рука його завсіди щедра.

— Було б добре, одначе, щоб його ласка припадала самим вірним та благородним людям, як от ти, Колвене. Треба надійних йому людей. Я знаю більшість найстаровинніших бургундських родин. Де вони? Чом так мало їх у герцогському таборі? Я бачу прапори, штандарти, позначки; але

навіть мені, що стільки років знав французьку та фляндрійську шляхту, герби їхні цілком невідомі.

— Оксфорде, — відповів генерал: — не гаразд, що ви гудите вчинки герцога Карла мені, людині, що працює у нього. Але воно таки правда; останніми часами герцог надто довіряє чужим воякам і надто мало своїм. Воліє утримувати численне військо німецьких та італійських салдатів, замість виявляти ласку лицарям. Німці досить чесні люди, як їм вчасно платять; але борони нас доле від герцогських найманих сил, від начальника італійського війська Капмо-Басса — той тільки й чекає слушної нагоди продати Карла.

— Невже так зле?

— Я такої думки за нього. І боляче чесному англійцеві служити в армії, де верховодять такі зрадники. Але що робити, як немає нагоди воювати в моїй власній батьківщині! О, я так мрію за це — може ж знову розпаляться в нашій дорогій Англії благородні громадянські війни, де чесно бились, не знали зради.

Оксфорд натякнув, що він не втратив надії жити та померти в батьківщині в бою за правду. Потім він попросив Колвена дати вранці його синові Артурові провідників та перепуску, бо той мусить їхати до Нансі, де живе король Рене.

— Як? може молодий лорд їде туди записатися в трубадури? В столиці бо короля інших справ не знають — кохання та поезія.

— Ні, — відповів Оксфорд, — там живе королева Маргарета і для годиться треба, щоб Артур засвідчив їй своє шанування.

— Розумію, — сказав лянкастерський ветеран: — хоч надходить зима, але сподіваюся, на весні розквітне Червона Троянда.

Він провів Оксфорда до призначеної йому частини в наметі: там була постіль і Артурові. Колвен сказав, що на світанкові коні та провідники чекатимуть.

Батько та син залишилися вдвох.

— Нині, Артуре, ми знову з тобою розлучаємось! — промовив Оксфорд. — Місця тут небезпечні, листа до королеви я не дам. Перекажи їй, що бургундський герцог дуже думає за свої вигоди, а проте не від того, щоб сполучити їх з її справою. Скажи, на мою думку ми допомогу одержимо, але з умовою, що зречеться король Рене. І скажи, не забудь, що я ніколи не порадив би їй дати таку жертву ради самої невеличкої надії на скасування йоркського престолу. Але Франція та Бургундія, мов гайвороння, носяться над Провансом; той або інший державець, а може й обидва... накинуться по смерті її батька на ці володіння. Отож, поперше, умова з Бургундією може дати нам велику допомогу в поході на Англію; подруге, коли наша королева не пристане на умову герцога Карла, — справедливість її справи ані трохи не забезпечить їй права на батьківські землі. Отже проси королеву виклопотати від короля Рене акта про передачу його володінь бургундському герцогу, а вона хай на письмі ствердить свою згоду. Утримання Рене та їй призначать таке, як вони схочуть. Карло щедрий... Ото лише я побоююсь, чи Карло не встряне...

— В якийсь дурний замах, потрібний для його честі та безпеки його земель? — почули обидва голос за наметом: — і не віддасть більше уваги власним справам, ніж вашим? Чи не так, Оксфорде?

До намету увійшов чоловік в убранні та шапці звичайного салдата валонської ґвардії. Оксфорд пізнав бургундського герцога.

Артур принца в обличчя не знав. Він здригнувся, коли той увіходив і схопився був за кинджал; батько зробив йому знак, Артурова рука

спустилась. Він здивовано дивився. Батько з такою пошаною приймає салдата. Але перші слова з'ясували йому таємницю.

— Коли ви перебралися, щоб випробувати мою честь, ваша високість, дозвольте вам сказати — даремно.

— Але згодься, Оксфорде, — відповів герцог, — з мене благородний шпигун: перестав тебе слухати в ту мить, коли міг сподіватися на трехи небезпечні снова.

— Заприсягаюся лицарською честю, державцю, лишившись за наметом ви почули б істину, що її можу сказати вам увічі.

— Кажи! То нахабна брехня, ніби Карло Бургундський іноді гнівається на поради від доброзличливих друзів.

— Отже, я б іще був сказав, — провадив далі Оксфорд, — що герцог Бургундський, маючи намір придбати Прованс та допомогти Маргареті в Англії відновити престолу, може бути, не зуміє цього зробити. І саме тому, що від таких поважних справ йому увагу, можливо, відверне легковажне бажання помститись ніби то за якусь зневагу від союзних альпійських горян. З ними війна не дасть ні вигоди, ні слави, а позбутися цього надзвичайно легко. Швайцарці живуть серед проваллів та самотніх скель, сливе неприступних; з їхньої їжі найостанніший злидар ваш підданець помер би від голоду. Але їх сотворила природа на оборону гірських фортець. Благаю, державцю, не сваріться з ними, ідіть до мети благородної, поважної, не дратуйте вулика з бджолами: своїми жалами вони доведуть вас до сказу.

Герцог обіцяв набратися терпцю і тепер намагався додержати слова; та блиск в очах показував, як важко подолав він гнів.

— Ви помиляєтеся, — сказав, — і ті люди не мирні чабани, не селяки. Горді на кілька давніх перемог, вони забули повагу до влади, набули

незалежності, почали наскоки, беруть міста та свавільно судять людей. Ти маєш не бистрий розум, Оксфорде, бо ж інакше це мусів збагнути. Щоб твоя англійська кров могла відчути мій гнів на гірських волоцюг, скажу: швайцарці є ніби шотландці суміжним з

ними моїм краям. Вони злиденні, горді, люті, мстливі і завжди напоготові використать сприятливі обставини, напасти на сусіду. Отже, Бургундії швайцарці запеклі вороги, як шотландці Англії. Що скажеш? Можу я починати будь-яку важливу справу раніш, аж приборкаю гірський наїд? Проте, не турбуйся, мені досить кілька днів.

— Виходить, ви скінчите з ними багато швидче, ніж наші англійські королі з шотландцями. Війни з ними тривали так довго, ріки крови пролято, і розумні люди досі жалкують, що їх починали.

— Ні, — озвався герцог, — я не зневажу шотландців, порівнюючи їх з горянами. Де швайцарцям устояти проти моєї кінноти?

— Так, коли кіннота матиме місце переїхати, але...

— Мовчи, я тобі доведу! Ці люди підбурюють на змови... Ось я тобі казав, що губернатора Арчібальда фон Гаґенбаха забито в Ля-фереті, коли його зрадою взяли твої швайцарці. А ось пергамент, мого намісника покарано на смерть за вироком Фемгеріхта, таємної розбишацької спілки. О, коли б мені знайти їх на поверні землі так легко, як вони збираються в її надрах, — я б помстився. Читай нахабне писання.

Там було написано, що Арчібальда фон Гаґенбаха засуджено на естрату за тиранію, насильство та утиски з волі священного Фем'у: виконали вирок агенти відповідальні перед самим судом.

— Я це з-найшов кинджалом притяте до мого стола, — вів далі герцог; — бачиш, які таємниці?

Англієць, згадавши заїзд Джона Менґса, здригнувся.

— Благаю, мовчіть про страшний суд; агенти скрізь над нашими головами, навколо нас. Жодна людина не може покладатися на найкращу варту. Ви оточені німцями, італійцями, чужаками. Багато з них можуть бути зв'язані таємною обіцянкою, що звільняє людей від усіх інших громадських обов'язків. Подумайте за себе. Я друг вашої родини, хай навіть це останні слова перед смертю! — скажу: швайцарці, то загроза, що тяжить над вашою головою, а таємні товариства працюють під нашими ногами, щоб струснути землю. Не починайте боротьби! Вас чекає жахлива смерть!

— Одначе, ти дуже тремтиш перед селяками та нічними розбишаками. Але я терпляче вислухаю швайцарських післанців. А щодо таємних товариств, гаразд, мовчатиму, аж сполучусь з імператором; ми виженем їх звідусіль. Що говориш? Кажу я до діла?

— Думати можна. А краще не говорити. Ви в такому становищі, що одне слово підслухає зрадник, і прийде загибель.

— Я не приймаю зрадників до себе, — промовив Карло. — Коли гадати, що вони є в моєму таборі, краще загинути від їх, ніж кожну мить начуватись.

— Вірні підданці та начальники нашої високости говорять лихе про Кампо-Басса. Він має у вас велику довіру...

— А, легко ширити наклеп на найкращого друга! Це Колвен... Кампо-Басса всі ненавидять, бо він не запобігає моєї ласки, одверто рубає правду увіччі, і я завжди з ним згоджуюсь, а він усе знає, до

того ж веселий, добре тямить на придворних звичаях... Хіба ж не перлина?

— Може... Проте, не кожен путній царедворець є вірний радник.

— Коли так, — закричав герцог, — доведеться сказати тобі таємницю щодо Кампо-Басса. Людовік, король французький, повідомив мене, Кампо-Басса пропонував йому за великі гроші дати мене живого чи мертвого. А ти здригаєшся? Заспокойся! Зрозумій же, коли б воно так і було, Людовік мене не повідомив би в жодному разі. Ні, він знає, як я ціню Кампо-Басса, тому вигадав наклеп, щоб мене з ним посварити.

— Державцю! — скричав Оксфорд, — послухайтесь мене, носіть завжди панцер і самі ніде не виїжджайте!

— Ех, Оксфорде... Ну гаразд! Ти, юначе, можеш запевнити мою родичку Маргарету Анжуйську, я матиму її інтереси за мої власні. Побажавши герцог надобраніч обом, пішов.

— Ти пересвідчився сам, — озвався Оксфорд до сина, — який це надзвичайний державець. Немов молодий стрілець, натягнувши лука, забуває за мету, побачивши поблизу маленьку ластівку. Боляче дивитись на гру... Він міг би виграти, коли б не примхливі забаганки... Все залежить від того, як герцог Карло скаже завтра. Але вплив мій малий, щоб примусити його дбати за власну долю та за наші вигоди. Надобраніч, мій сину!

## XXVI

Занадто кров моя була холодна,

Проти образ отих обуритись нездатна,

І ви користувалися з цього,

Знущалися з мого терпіння...

(Генрік IV).

Скоро зайнялася сліпуча зоря, обидва Оксфорди прокинулись. Увійшов Колвен, за ним салдат, принесли кілька пакунків.

Начальник бургундської артилерії сказав, що прийшов з дорученням от герцога.

— Його високість посилає молодому серу Оксфордові чотирьох надійних провідників та гаманець із золотом на витрати в столиці короля Рене. Окрім того, листа до короля, щоб графа Оксфорда гостинно приймали. І ще посилає герцог два придворні вбрання, щоб молодий англієць міг брати участь у святах. А коли сер Оксфорд має ще які справи, його високість радить поводитися дуже обережно. Герцог дає також пару коней, а я тільки додам: що швидче молодий Оксфорд поїде, то більший успіх дасть його подорож.

— Я сяду на коня, як тільки переберусь, — відказав Артур.

— А я, — мовив батько, — не буду затримувати. Але хто знає, коли й де ми побачимось.

— Гадаю, — сказав Колвен, — це залежить від герцогових вчинків. Він здається ще не знає й сам, що робити. Його високість має надію, що ви, мілорде, лишаєтесь тут, поки вашу справу буде остаточно вирішено. Я маю дещо сказати вам на самоті.

Артур відійшов у куток і переодягнувся. З великою насолодою скинув він з себе купецьке вбрання, але ще з більшою похапцем, так щоб ніхто не помітив, накинув на шию та заховав під коміра тоненького золотого мавританського ланцюжка. Він вийняв його з маленького пакуночка, що всунула йому до рук Анна Геєрштейн. На ланцюжкові висів маленький медальйон, де з одного боку було вирізано "Прощай навік", а з другого "Пам'ятай А. Г."

Всі, хто читає цю книгу, любили кого, люблять, або будуть любити, тому кожен зрозуміє одразу, чому Артур повісив подарунка так, щоб напис лежав на самому серці.

Скінчивши одягатись, юнак підійшов до батька.

Граф Оксфорд сказав:

— Доручення ти знаєш. Коли привезеш потрібні акти, знайдеш мене біля герцога.

Вони мовчки вийшли з намету. Там стояло четверо бургундських вершників, та ще двоє коней, один Артурові, один на вантаж.

— Тібо, — сказав Колвен, показавши на старшого з чотирьох верхівців, — заслуговує на цілковиту довіру; можеш на нього покластися.

Артур скочив на сідло, страшенно задоволений, бо давно не сидів верхи на доброму коні.

— Ще одно слово, сину, — промовив Артурів батько. Юнак схилився до нього. — Якщо дістанеш від мене листа, — прошепотів Оксфорд, — дізнаєшся зміст, потримавши папера над вогнем.

Артур уклонився. Час було рушати. Помчали чвалем через табор. Юнак ще раз обернувся, кинувши останній погляд на батька та Колвена.

Старий Оксфорд довго дивився навздогінці за сином і поринув у тривожну задуму. Коли це Колвен озвався:

— Не дивно, що так непокоїтесь. Ваш син — чудесний юнак і цілком на це заробив...

— Тяжко ризикувати останнім, що маєш. Які накази від герцога?

— Його високість, — відповів Колвен, — має намір, поснідавши, поїхати верхи. Посилають вам убрання, бажаючи, щоб ви й надалі вдавали з себе англійського купця, та поїхали за ним до Діжона, де герцог почує відповідь од бургундської шляхти, а потім прийме швайцарських уповноважених; а втім, мабуть, він і сам казав вам про це; ви ж бачили його вночі! Ходимо! Може хочете поїсти?

Вони поснідали. Тільки скінчили, засурмили сурми, — герцог сідає на коня. Філіпсонові підвили чудового коня і він разом із господарем приєднався до блискучого товариства, що починало збиратися перед герцогським наметом. Ось вийшов і герцог, за ним багато вельмож.

Поїхали. Філіпсон поруч з Колвеном, і урочистий похід, залишивши табор, попрямував до Діжона, тодішньої столиці цілої Бургундії.

Сурми герцогського походу повідомили сторожу біля діжонської брами. Спустили моста, і повітря сповнило радісні крики народу, коли Карло верхи білим конем з шістьома пажами вїхав на міст.

Похід спинився перед величезною будівлею в центрі Діжона.

Тоді цей замок називали — герцогський, а потім, коли Бургундія приєдналася до Франції, називали королівський палац.

Діжонський мер чекав на герцога на сходах. Тут зібралося сотня громадян в чорних оксамитових убраннях з невеликими списками в руках. Герцог вступив до великої залі, де стояв трон, а ззаду нього лави для вельмож.

На одну з них, звідкіля можна було добре бачити геть усі збори та самого герцога, Колвен посадовив англійського вельможу.

Карло кинувши швидкий пильний погляд, легенько кивнув головою, дуже задоволений.

Коли всі посідали, мер знову наблизився до герцога і запитав, чи його високість зволить вислухати населення його столиці та прийняти на ознаку відданости срібного келиха, сповненого золотом, що його він, мер, має щастя подати герцогові від імени громадян та діжонських вельмож.

Карло, що інколи не бував надто ввічливий, коротко відрубав:

— На все є час! Дайте нам перше довідатись, що мають сказати представники бургундської шляхти, а тоді ми послухаєм діжонських громадян.

Ображений мер з срібним келихом у руці одійшов.

— Я сподівався, — промовив Карло, — побачити зараз уповноважених від бургундської шляхти. Невже нікого нема?

Мер, побачивши, що ніхто не зважується відповісти, сказав, що ті цілий ранок мали важливу нараду і, звичайно, зараз же з'являться, скоро довідаються, що його високість зробив честь прибути до міста.

— Туазоне Д'Ор, — сказав герцог герольдові: — піди та скажи їм, що ми бажаємо знати, які наслідки їхньої наради.

Герольд пішов.

Треба відзначити, що за тієї доби по всіх февдальних землях, тобто трохи чи на цілу Європу, панував дух свободи.

Погано було лише те, що свобода ця, що за неї проллято стільки крові, не ширилась на нижчі верстви суспільства; її не мали саме ті, хто найбільше її потребував. Дві головні верстви в державі — шляхта та духовництво, мали величезні переваги; ба третя верства — громадяни — мали виїмкове право не підлягати новим податкам, аж самі дадуть згоду.

Пам'ять герцога Філіпа була в Бургундії священна.

Тридцять літ мудрий державець підтримував свою гідність між європейськими монархами та збирав, скарби, не вимагаючи нових прибутків з багатой, йому, підлеглої країни.

Але запальний та нерозсудливий Карло неймовірними втратами здобув незадоволення провідних верстов; починали ставитись до нього підозріло, з недовір'ям. Останніми часами дух опозиції чимраз більшав; провідні верстви осуджували деякі війни, що на їхню думку потреби не було; а те, що державець набирає численне наймане військо, збуджувало підозри, що прибутками, які стягає герцог з підданців, він досягне необмеженої монархічної влади та скасує народні права свободи.

Але одночасово успіх Карла Бургундського, раз-у-раз в кожному змаганні, в кожному бої, інколи, цілком неймовірний, спричинився до того, що Карла поважали та любили.

Проте, можна було передбачати, що в цьому випадкові опозиція повстане і не заплатить нового податку. Тому герцог та його вельможі нетерпляче чекали на результати наради.

Хвилин за десять канцлер Бургундії, віденський архієпископ, увійшов до залі із своїми придворними, та переходячи повз герцогський трон, на мить спинився, намовляючи Карла прийняти відповідь від шляхти на приватній аудієнції. Він натякнув, що рішенець для нього незадовільний.

— Заприсягаюсь! — гнівним голосом закричав герцог, — я не такий боягуз, щоб злякатись упертих нахабних бунтарів. Коли бургундська шляхта дасть лиху відповідь на нашу батьківську пропозицію, хай каже її прилюдно, щоб чув нарід.

Канцлер уклонився й сів на своє місце. Присутні почали щось шепотіти один одному, знизуючи плечима та хитаючи головою. У цю мить герольд розчинив двері, і до залі увійшло дванадцятьо депутатів, по чотири від кожної верстви.

Коли вони опинилися в залі, Карло старовинним звичаєм устав з трона, та знявши капелюха з високим пером, сказав:

— Доброго здоров'я, радий бачити вас, мої вірні підданці!

Всі також встали та поскидали шапки. Представники верств стали на одне коліно; четверо попів, між ними Оксфорд пізнав каноника, підійшли ближче до герцога, за ними шляхта, а далі громадяни.

— Великий герцого! Як зволите слухати відповідь від ваших вірних бургундців — з вуст одного представника, чи трьох?

— Як хочете!

— Тоді, духовна особа, шляхтич, та вільні громадяни, — промовив каноник, — казатимуть за чергою; хоч кожен однієї думки з усіма іншими, але має власні причини.

— Ми послухаємо кожного нарізної — сказав герцог Карло, одягаючи капелюха.

Всі присутні в залі шляхтичі швиденько квапилися довести своє право покривати голову при державцеві, мерщій одягали капелюхи; і майже одночасово ціла хмара пер велично нахилилась по лавах.

Каноник виступив уперед і сказав:

— Державцю! Ваші вірні підданці, духовні особи, обмірковували вашу пропозицію про новий податок. Це для нової війни; але духовенство вважає війну небезпечною, тому не сподівається, щоб небо благословило тих, хто її починає. А через те духовенство мусить відмовити на вимогу вашої високости.

В герцогових очах заблищали люті вогники.

— Ви скінчили промову? — була єдина відповідь, що її він зволив дати.

Тоді почав говорити представник шляхти Шевальє Мірбо:

— Ваша високосте! Мечі бургундських вельмож, лицарів та шляхтичів завжди були до послуг вашої високости, як мечі пращурів вашим попередникам. В усіх справедливих війнах ми ладні зробити більше, та битися завзятіше від кожного найманого війська, що його ви можете набрати у Франції, Німеччині та Італії. Але не даємо згоди обтяжати нарід податками, призначеними на платню чужинцям за військову службу, що її виконувати велить нам честь та виїмкове наше право на неї.

— Ви скінчили? — знову була єдина відповідь. Герцог сказав ці слова повільно, з павзою, ледве стримуючись. Оксфордіві видалось, що Карло кинув спочатку погляд на нього, ніби його присутність могла допомогти.

Тоді вийшов Мартін Бльок, заможній діжонський різник:

— Великий державцю! Батьки наші були покірні підданці вашим попередникам, ми маємо ті самі почуття до вашої високости, але на таку вимогу, як ваша, ніколи не приставали пращури; ми вирішили відмовити!

Карло так затупотів ногами, що затрусився його трон — і гуркіт пішов луною по цілій залі.

— Ах ти, різнику! — закричав герцог. — Невже я мушу тебе слухати? Шляхта може вимагати права вільно говорити, бо вона вміє воювати; попам дозволяється базікати язиком, таке їхнє ремесло. Але ти ніколи не проливав іншої крові, саму бичачу, дурних баранів як і ти, — ти зважуєшся ревти біля підніжжя герцогського трону?! Різників пускають до державця, щоб вони мали честь жертвувати з своїх назбираних скарбів.

Незадоволений гомін пронісся по залі, а діжонський різник зовсім нешанобливо сказав:

— Гроші наші, належать нам; не віддамо їх до ваших рук, коли не будемо задоволені з ужитку; а втім ми знаємо, як боронити себе та своє майно від чужинців, розбишак та грабіжників!

Карло хотів наказати, щоб цього депутата взяли під варту. Але глянувши на Оксфорда він змінив цей легковажний намір на інший ще легковажніший.

— Я бачу, — сказав, — тут змова, ви задумали позбавити мене влади, давши право тільки носити корону. Але ви маєте справу з Карлом Бургундським, він зробив вам ласку, питаючи поради, може обійтися й без вас. Йому стане грошей на війну без допомоги скупердяїв-шляхтичів, і може бути, він ухопить тропу до царства небесного без молитов невдячного духовенства... Я вам покажу, що на мене не вплинула ваша відповідь. Герольде, vedi сюди післанців від союзних швайцарських міст та кантонів!

Оксфорд схвилювався. Всі відчували, жеребок кинуто. Оксфорд бачив, що його наміри руйнуються, що герцог запалився і спинити його годі.

Це стиль важкий, брутальний.

Певно личить

Він турчинові, хто гордує

Хрещеними...

("Як вам завгодно...")

Двері розчинилися швайцарським депутатам, що цілу годину чекали на вулиці — так не приймав послів жоден цивілізований нарід. Але який контраст — посли швайцарського союзу в грубих сірих вбраннях гірських чабанів чи ловців — і сліпучі блиски золота та срібла, дорогоцінного каміння.

Оксфорд, що пильно роздивлявся на обличчя колишніх супутників, бачив душевний спокій та непохитну волю. Рудольф Донергугель дивився сміливо та гордо. Бернець також виявляв рішучість хороброго вояка, що звик дивитись увічі найгіршій небезпеці; а золурнець і собі за ними стояв поважно та урочисто.

Їх не вразили пишнота та роскоші.

Знавши добре Бідерманові думки, Оксфорд розумів сумний вираз його очей. Старий Арнольд бачив, війна неминуха.

Хвилин із п'ять тривала мовчанка. Тоді герцог з пихою на обличчі суворо озвався:

— Краяни Берна, Золурна, чи хоч яких там будь сіл та пустель. Знайте, що вас, бунтарів, які повстали проти законної влади, ми б не вшанували, давши честь побачити вам наше обличчя, коли б не

кліпотання нашого шановного друга. Він жив у ваших горах, ви знаєте його, як Філіпсона, англійського купця, що їхав з коштовним крамом. Шануючи такого посередника, ми замість послати вас на шибеницю, чи на колесо на Морімонтський майдан, робимо вам ласку, пускаємо на збори. Вислухаємо ваші благання з приводу міста Ля-Ферета та вбивства благородного лицаря Арчібальда фон Гаґенбаха. Кажіть про вашу зраду, щоб уникнути справедливої смерти.

Ляндаман хотів говорити. Але одчайдушний Рудольф вихопився перший. Він витримав гордий герцогів погляд і так само гордо сказав:

— Ми не для того сюди прийшли! Не зрадимо нашу честь та гідність вільного народу, щоб благодіти вам дарувати нам злочин, що не ми його вчинили!.. А, ви кажете, бунтарі... Мусите згадати, як численні перемоги вписані в літописі історії найславнішою австрійською кров'ю повернули союзів свободу. Коли Австрія дала нам тиранію, ми повстали й нині є незалежні! Ваша високість, коли такий ваш титул, — не втручайтесь в змагання між нами та Австрією! А щодо загроз, то ваша справа! Ми знаємо, як померти, а земляки зуміють помститись!

Розлютований герцог хотів усіх миттю заарештувати, але тут канцлер устав з низьким поклоном, прохаючи дозволу відповісти юнакові.

Карло кинувся в крісло, нетерпляче та гнівно дав знак, що той може говорити.

— Юначе, ти не зрозумів слів великого державця, але не в тому річ. Бургундія вимагає відповіді: як, з'явившись сюди післанцями миру, ви принесли війну, взяли облогою фортецю, перебили залог та замордували благородного губернатора? Це є жахливе порушення міжнародних законів і вам справедливо загрожує кара. Але я сподіваюсь наш милостивий державець зглянеться на вас, коли ви пропонуєте відповідну винагороду та благодітимете пробачити вам злочин.

— Ви духовна особа! — скричав Донергугель, — але коли на цих зборах є вояка, що підтримає обвинувачення, я викликаю його на герць. Ми не брали Ля-Ферета. Нас пустили до брами, там оточили салдати і тоді саме спалахнуло повстання міської людности. Мені здається до них приєднались їхні сусіди, що їм не сила була вже терпіти тяжке знущання. Ми не допомагали, але сподіваюсь, неможна вимагати, щоб ми тримали руку тих людей, які чинили на нас замах. І жоден спис, жоден меч, наш особистий, або нашої варти, не знає бургундської крові. Що й казати, чимало радів я, побачивши Гаґенбаха на ешафоті, за вироком суду, що його владу визнають у Вестфалії та по її володіннях по цей бік Райну! Я оголошую, герцог одержав докази щодо вироку цього суду та тиранії небіжчика. Все сказане я можу довести зброєю. Ось моя рукавичка!

Ї з відповідним жестом горянин кинув долі рукавицю з правиці. Чи войовничий дух тих часів, чи бажання вихвалитись, а можливо надія на герцогову прихильність, але між бургундцями — хвилювання та запал. Шість чи вісім рукавичок перелетіли залю. Кожен голосно казав своє наймення.

— Я піднімаю усі! — сказав одчайдушний швайцарець, схиляючись над кожною. — Більше, більше, товариство! По рукавичці на кожний мій палець...

— Годі, спиніться! — скрикнув герцог, задоволений із такого вияву відданости своєї шляхти та трохи зворушений мужністю запального юнака. Карло ж сам був і мужній і запальний.

— Герольде! Підними рукавички та поверни тим, кому вони належать; ми не повинні ризикувати життям і останнього бургундського шляхтича ради швайцарського селяка. Приховай свої витівки, юначе, і знай, що тільки Морімонтський майдан тобі товариш, а кат твій суперник. А ви, його товариші, дозволяєте йому відповідати?!

Молоді перед старими, селяки над шляхту?! Ви, сиві бороди! Хіба немає між вас такого, хто б зумів говорити словами, гідними вуха великого державця?

— Хай боронить нас доля, — сказав ляндаман, виступаючи наперед, — щоб нам несила була говорити з вашою високістю. Бо ми прийшли клопотати за мир та справедливість. Коли покора може схилити вашу високість, я охоче скорюся, ніж буду вас дратувати. Щодо мене, я можу справедливо сказати: я жив та помру селяком та ловцем Унтервальденських Альпів; але з роду такого, що маю спадкове право розмовляти з герцогами, королями та імператором. На зборах, ваша високосте, немає славетнішого родом від графа Геєрштейна.

— Ми чували за тебе, — промовив герцог. — Ти той, кого прозивають "Мужицький граф". Народження твоє ганьба твоя, чи може твоєї матері... Добровільно стати рабом!

— Ні, не раб я, державцю! Вільна людина, хто не пригноблює інших, не зносить знущання. Мій батько великий вельможа, а мати добра дворянка. Ваша глумлива увага не перешкодить мені спокійно виконувати доручення від моєї країни. Краєни неплодучих альпійських країн бажають, ваша високосте, жити в мирі з усіма сусідами, додержуючися того устрою, що сами собі вибрали. А надто хочуть в добрій згоді сусідувати з великим бургундським герцогом. Вони бажають цього, державцю, і навіть згодні просити вас. Про нас багато базікають... Ніби ми уперті зухвальці, ніби відкидаємо кожну владу... На доказ, що це є не так, я, хто ніколи не ставав навколішки перед жодною людиною в світі, не маю за ганьбу схилити коліна перед вашою високістю, прилюдно, де герцог має право вимагати пошани від підданців з обов'язку, від чужинців з увічливости. Гордощі не стануть на заваді мені схилитися, — коли мир, благословенний мир, бажаний та потрібний всім людям не буде порушено!

Усі присутні, сам герцог були зворушені. Коли благородний та величний сміливий старий схилив коліно.

— Встаньте! — сказав йому герцог. — Коли ми сказали якубудь зневагу, прилюдно просимо пробачити нам. Слухаємо посла.

— Складаю вам подяку, державцю. Переданий вашій високості папір каже про незчисленні образи, зневагу, знущання швайцарцям від ваших вельмож та Ромонта, графа Савойського, вашого найщирішого союзника та порадника. З Ромонтом ми справу скінчили сами, але досі не вживали жодних заходів проти тих, хто посиляючись на волю вашої високості, затримував наших земляків, віднімав у них майно, іноді відбирав життя. Ля-Феретське повстання справа не наших рук; але неможливо вільному народові терпіти такого знущання і ми поклали собі зберегти незалежність, або померти, боронячи прав. Що буде, коли ваша високість не схочете вислухати пропозицію... Війна! Людожерлива війна! Коли війна розпалиться, поки хоч один наш земляк зможе носити зброю, вона триватиме між вашою могутньою країною і нашими злидненими селищами. А що великий Карло Бургундський зможе придбати? Багатство?" Здобич? Гай-гай! Більше золота та срібла на зброї ваших вершників, ніж у державній скарбниці та в цілого народу нашої країни. Слави? Яка ж слава численній армії розбити кілька невеликих загонів! Але коли доля схилить перевагу на нашу сторону — яке горе вам! Може ви бажаєте збільшити число ваших підданців та поширити землі? Коли поразки зазнаємо ми — ви візьмете неплодючі скелисті гори. Але, як наші предки, ми в диких пустелях знайдемо притулок, і в разі потреби — віддамо своє життя, а рабами не станем! Чоловіки, жінки та діти раніш замерзнуть в льодовиках, ніж дадуть себе в ярмо хоч би й найкращого володаря!

Величезне вражіння справила промова Арнольда Бідермана. Герцог це помітив. Його впертість ще більше розпалилася з того. Хмарний, він перехопив слова старого, що мав намір провадити далі:

— Ви помиляєтесь, Бідермане, чи Геєрштейне, як вас там звати, гадаючи, що ми будемо воювати для, слави чи за здобич. Немає ні вигоди, ні чести дістати таку перемогу. Але державці, що їм доля

дарувала владу, мусять, це їхній обов'язок, винищувати грабіжників та розбишак. Ми цькуємо вовки, хоч нам м'ясо та шкура їхні непотрібні.

Ляндаман похитав своєю сивою головою і відповів, нічим не виявляючи збентеження, навіть, немов би поміхаючись:

— Я довше за вас, державцю, знаю цькування вовків. Найвідважніший ловець наражає на небезпеку своє життя, нападаючи на вовка в його лігві. Я вже сказав вашій високості, що можете ви програти, а виграти з війни — нічого вам! Тепер я казатиму ось про що. Щоб забезпечити довгий та добрий мир з нашим великим сусідом бургундським герцогом, ми багато хочемо зробити. Ваша високість хоче тепер підкорити Льотарінгію. Межі вашої влади можуть поширитись до берегів Середземного моря — будьте нам благородний друг, вірний союзник — і наші гори, що їх боронять вояки, звиклі до перемог, правитимуть вам за непохитні мури від Німеччини та Італії. З пошани до вас, ми помиримось із герцогом Савойським, повернемо завойовані землі на тих умовах, що їх пропонуєте ви. Про попередні образи та знущання від ваших начальників та губернаторів ми тоді мовчатимем, звичайно, як надалі цього вже не буде. Нарешті, це остання моя пропозиція — пришлемо три тисячі наших юнаків на допомогу вашій високості у війнах з французьким королем чи німецьким імператором. Це зовсім інакші люди я маю право вишаючись сказати, — ніж ваші німецькі та італійські волоцюги, надійне військо, що покладе на бойовищі кістки, а не зрадить вашій високості!

Смаглявий, високий та поставний чоловік в пишному вбранні підвівся з свого місця. Це був граф Кампо-Бассо, начальник герцогського найманого італійського війська, що мав великий вплив на Карла.

— Його високість пробачить мені, — сказав він, — коли я наважуюсь казати на оборону моєї честі та честі моїх хоробрих підданців. Я б звичайно не звертав уваги на якусь базіканину старого. Але коли я чую, що він має намір приєднати своїх бунтарів до війська вашої високости, я мушу оголосити, що в моєму військові немає стайничого, що буде

битись у такому товаристві. Тоді я звину мого прапора і піду шукати не кращого повелителя, бо над Карла Бургундського немає в цілому світі, а такої війни, де не треба буде соромитися своїх товаришів!

— Мовчи, Кампо-Бассо! — скочив герцог, — і будь певен: ти служив державцеві, який надто добре знає тобі ціну, щоб міняти на першихліпших волоцюг такого надійного та вірного лицаря.

Тоді герцог повернувся до Арнольда Бідермана й з холодним виразом обличчя промовив:

— Ми терпляче слухали вас, дарма що швайцарці прийшли з нечистими руками, в крові нашого Арчібальда Гаґенбаха. Коли його, навіть, справді забило таємне товариство, яке — заприсягаюсь! ніколи, поки ми живемо та пануємо, не підведе своєї отруйної голови на цьому березі Райну, — ви однаково винні. Ви стояли з зброєю у руках і нічим його не боронили. Вертайтесь до ваших гір і дякуйте, що живі. Я там незабаром з'явлюся!

— Тоді прощай мир — хай буде війна! — виголосив ляндаман. — Ми стрінемо ваших вояків на кордоні з мечами в руках. Карло Бургундський, Фляндрський та Лютарінзький! Герцог сімох герцогств, граф сімнадцятьох графств! Я викликаю тебе на бій і виголошую війну від імени союзних кантонів та інших, що до нас приєднуються! Ось грамота!

Герольд узяв від Бідермана страшного папера.

— Не читай, герольде! Можеш прив'язати до хвоста свого коня і протягти вулицями на шибеницю, хай там повисить. Ідіть швидче до ваших гір! — повернувся він до швайцарців. — А мені, — він повернувся до зборів, — коня! Засідання скінчилось.

Коли всі підвелися виходити, діжонський мер знову підійшов до герцога і боязко висловив надію, може той таки прийме скромний дар від

діжонського громадянства та відвідає бенкет, влаштований на його честь.

— В жодному разі! — скричав Карло. — Годі! Нам не досить сподобався сніданок — і ми не хочемо вашого обіду!

Він брутально відвернувся від ображеного мера й сівши на коня поскакав до табору, ведучи дорогою запальну розмову з Кампо-Бассом.

— Я б пропонував вам обідати, мілорде Оксфорде, — сказав до старого Колвен, — але певен, вас зараз покличуть до герцога. Карло Бургундський має звичай, починаючи погану справу, радитись із своїми друзями, доводячи їм, ніби намір чудовий. І цей запобігливий італієць завсіди з ним згоден.

Так і сталося. На цю мить прийшов паж од герцога. Просять англійського купця Філіпсона зараз же з'явитись туди.

Карло насамперед заходився лаяти всі верстви свого герцогства, тоді згадав, що треба покарати швайцарців за зухвальство.

— І ти також, Оксфорде, — скінчив він, — мало маєш розуму та є дуже нетерплячий, втягаючи мене в далеку війну з Англією, перетягаючи моє військо за море, коли тут під боком такі бунтарі!

Коли герцог замовк, Оксфорд шанобливо, але впевнено почав доводити йому, як небезпечно зачіпати нарід, дарма що злиденний, проте войовничий та запальний, славетний стількома перемогами. А тимчасом французький Людовік таємно допомагатиме ворогам, ще може й складе відверту спілку.

Герцог уперто й непохитно провадив своїї:

— Ніколи, — скричав він, — ніхто не скаже за мене, що я загрожую лише, а виконувати грізних намірів не вмію. Вони оголосили мені війну, і вони мусять пізнати мене. Але я тобі не відмовляю, Оксфорде, — перевів герцог розмову, — дай Прованс, умов Рене, щоб Ферранд де-Водемон не ставав мені на перешкоді в справі з Льотарінгією, — і за це варт буде вислати військо проти Блекборна, що бенкетуючи в Франції, втратить свої володіння в Англії! Май терпець, почекай! Я ж не можу послати військо одразу. Мені треба небагато часу. Похід на швайцарців забере не більше, як один ранок. Ти ж підеш із нами, старий мій товаришу. Я зрадію, побачивши, що ти не забув, живучи в тих селяків, як сидіти на коні та тримати списа.

— Я піду за вашою високістю, — промовив Філіпсон, — бо всі мої вчинки залежать нині від вашої волі. Але битися з ними не буду.

— Згода, гаразд! Принаймні матиму чудового свідка.

До намету постукали.

Швидкою ходою увійшов стривожений канцлер бургундський.

— Новини, державцю, з Франції та з Англії... — але побачивши Філіпсона, він замовк.

— Кажи! Це друг, що заслуговує на довіру.

— Незабаром ці відомості знатимуть усі... Людовік та Едвард склали спілку...

Герцог та Оксфорд обоє зблідли.

— Я на це сподівався, — мовив герцог, — але не так швидко.

— ...королі вже бачились, — провадив далі канцлер.

— Як? На бойовищі? — закричав, забувши все на світі, Оксфорд. Канцлер здивований спинився, але побачивши, що герцог чекає на відповідь, не звернувши жодної уваги на Оксфорда, докінчив:

— Ні, чужинче, не на бойовищі, мирно вони побачились.

— Цікава картина, варто б подивитись, — озвався герцог. — Старий лис Людовік та мій брат Едекбо... Едвард. Де?

— На мосту через Сену.

— Я б хотів, щоб там був ти, — подивився герцог на Оксфорда, — і дав би два добрих удари — один за Англію, а другий — за Бургундію. Мого діда отак забито на Монтероському мості через Йон.

— Щоб цьому запобігти, — сказав канцлер, — посередині мосту зробили загороду. Там вони й розмовляли.

— А-а... обережність хитрючого Людовіка... Бо ж англієць, одверто кажучи, Едвард, не знає ні страху, ні політики. Але які умови? Де зимуватиме армія? Які міста, замки та фортеці дається назавжди чи на заставу?

— Жодних, державцю! Англійська армія повернеться до Англії, скоро дадуть кораблі; а Людовік либонь же віддасть останнього човна, аби швидче їх виперти з Франції...

— Якою ж ціною купив собі Людовік такий бажаний йому мир?

— Хитрими словами, розкішними подарунками та шістьомастами бочками доброго вина.

— Вина?! — скричав герцог. — Ти колинебудь чув таке, Філіпсоне! Одверто кажучи, всім відомо, що англійці не торгуються з сухими вустами.

— Важко йняти віри... — відповів Оксфорд. — Коли б, навіть, Едвард і подався за море з п'ятдесятьма тисячами англійців, військо ж його має досить гордих та пишних вельмож: вони не дадуть згоди на таку ганьбу.

— Людовікові гроші, — заперечив канцлер, — знайшли благородні руки, а французьке вино потопило цілу англійську армію.

— Тепер дано Людовікові змогу, — сказав Оксфорд, — напасти у всій своїй силі на Бургундію.

— Ні, друже Філіпсоне, — заперечив герцог, — між Бургундією та Францією підписано ще на сім років мир. Шановний канцлере, можете нас залишити. Але будьте поблизу, може потім покличу.

Коли той вийшов, герцог який поєднував з суворою та запальною вдачею багато доброти та великодушності, — підійшов до Оксфорда. Граф приголомшений і прибитий стояв на одному місці.

— Бідолашний Оксфорде! — поклав руку йому на плече герцог. — Це тобі велика мука. Ради тебе я б хотів затримати англійців якомога довше у Франції, хай би пили вино та посиділи... Але порушити миру з Людовіком я не можу. От що: ти дай мені тиждень, я добре накладу твоїм горянам, а тоді дістанеш від мене величезну армію. Тимчасом я прикладу всіх можливих зусиль, щоб Блекборн ще таки трохи пересидів на місці, щоб не міг переїхати море одразу. Вони не одержать жодного корабля із Фляндрії. Схаменися, мій друже! Ти будеш в Англії багато раніше за них! Пам'ятай за Прованс! Діаманти королеви Маргарет ми мусимо на деякий час узяти. Може за них, додавши трохи, звичайно, і своїх добудемо у фляндських лихварів грошенят.

— Державцю, я був би останній негідник, коли б мав сумнів, що маєте щирі наміри. Але ви знаєте, яке мінливе щастя війни. Ви зволили давати мені деяку довіру... Дозвольте, ваша високість, мені сісти на коня та поскакати за добрим ляндаманом. Я складу з ним угоду, що забезпечить ваші південно-західні кордони. Тоді все буде гаразд з Лютарінгією та Провансом.

— І не кажи мені такого, — закричав на нього Карло: — державець, давши слово своєму народові, не може взяти його назад, мов купець. Іди й будь певен, ми тобі допоможемо, але самі вирішимо, як та коли. А я поспішу, не турбуйся, я тебе дуже ціную і не гаятиму часу. Армія наша вже дістала наказ сьогодні увечері виступити.

Оксфорд важко зітхнув. Сперечатися не було жодної рації. Однаково Карло зробить по-своєму.

Він попрощався з герцогом і пішов назад до Колвена. Той стурбовано готував плян пересування артилерії. Він прийняв Оксфорда радісно, здоровлячи себе з таким товаришем на час походу. Колвен Оксфордові сказав, що з герцогового наказу, він може зберегати своє інкогніто.

## XXVIII

Веселою людиною він був.

Сніг старощів на нього впав. Але

Його байдужим не зробив... Мозок

Був повний привидів, шалених, диких...

Так сонце, що сіда, — на льодовик

Кида проміння, — і холодну кригу

Малює тисячею барв...

(Старовинна комедія).

Артур де-Вер, або молодий Філіпсон, спокійно, але дуже повільно посувався до Провансу.

В Льотарінгії, де стояло військо Карла Бургундського та блукали різні волоцюги, подорожувати тоді було дуже небезпечно. Доводилось раз-у-раз збочувати з битого шляху.

Артур мав великий досвід і знав, що не треба покладатися на провідників. Але — цьому, Тібо, що був родом з Провансу, юнак бачив, вірити можна. Дорогу знав надзвичайно добре й до обов'язку ставився якнайсумлінніше. Артур дуже з ними потоваришував, як молодий купець Філіпсон; і Тібо йому розповів усе за Прованс, за веселого короля Рене.

Він його дуже вихваляв, казав, що той справедливий, сумирний, що його кавалок землі є притулок усім лицарям та співцям. І в цих словах було багато правди.

Народжений від королівської крові, Рене протягом цілого життя не міг доскочити тих земель, що йому належали. З королівств, на які він мав право, не лишилось жодного в його руках, окрім графства Провансу. Чарівний тихий край, але зменшений з однієї сторони Францією, що забрала частину за гроші, видані на особисті потреби короля, а з другого боку — Бургундією: вона дала була колись викуп, як короля Рене було взято в полон. За молодощів він кілька разів воював, силкуючись повернути собі землі, та йому завжди не щастило, дарма що хоробрий був та відважний. Але особливого вражіння на нього це не справляло. Він весело жив собі з піснями та віршами, з музиками та ловами — і, навіть, родинні втрати не завдавали йому великого горя. Був уже зроду такий

веселий та спокійний. Багато дітей повмирало йому. Потім він заплутався в нещастях своєї дочки, мусивши раз-у-раз діставати їй гроші. Можливо, старий король не стільки лиха зазнавав через ці гроші, як від того, що довелося Маргарету прийняти до свого двору назад. Вони не могли вкупі помиритися. Горда королева, плачучи над втраченим престолом та друзями, не могла стерпіти веселощів та розваг, які буяли в палаці старого короля. Іще одне лихо мав Рене: Іоланда, дочка його від першої дружини, Ізабелі, передала одержане від матері право на Льотарінзьке герцогство своєму синові Феррандові де-Водемонові. То був розумний та сміливий юнак. Але бургундський герцог вдерся до цього герцогства й заволодів ним, вважаючи, що належить йому за правами з чоловічої сторони. І нарешті, наче мало йому лиха з двома дочками — Рене довідався, що Людовік французький та його брат у других бургундський герцог змагаються потайки за ту невеличку частину Провансу, що її він, король Рене, посідає.

А проте король бенкетував, танцював, співав, писав вірші, малював і намагався, щоб його народові весело жилося.

Артур із провідниками опинилися у володіннях цього короля. Була пізня осінь — південно-західня частина Франції тоді не дуже приваблива. Одноманітні дерева сохнуть, а листя схоже на спалений спекою ґрунт, і земля тоді виглядає похмура та неплодюча.

Країна взагалі мала особливий вигляд. Скрізь добре зберігалось старовинні пам'ятники, все що лишилось гарного, художнього — король Рене ретельно реставрував. І звичаї помітно інакші. Чабан виганяв стару, наспівуючи любовних балад, а худоба немов почувала всю красу музики. Артур іще помітив, що прованські вівці чабан не підганяв, вони слухняно й вишикувано сліdkували за ним і починали скубти травичку тільки тоді, як повернувшись до них обличчям той грав на сопілку якунебудь пісню.

Але що найбільше здивувало Артура — ніде не було видно жодного салдата, жодної людини зі зброєю. В Англії ніхто не виходив із дому без меча, лука та списа. В Німеччині й милі не переїдеш битим шляхом, щоб

не стрінути в хмарі куряви пера та блискуче військове озброєння. Навіть у Швейцарії горянин, ідучи десь милі за дві, обов'язково брав келепа та меча. А тут, у Провансі, панував мир, немов би всі пристрасті приборкував геній музики. І коли час од часу їм трапляв верхівець — був він з лірою.

— Мир, — промовив оглянувшись навколо Артур, — чудесна річ! Але його легко вкрати, коли рука та серце не наготові його боронити.

Перед мандрівниками виростало старовине місто Ей, де перебував король Рене.

Англієць запитав Тіба, чи він повертає назад.

— Мені наказано, — відповів провідник, — лишатися в Еї, доки будете там ви: і я мушу тримати всіх, — він показав на решту мандрівної варти, — може вам навіщо будемо потрібні. Я пошукаю приміщення, а тоді з'явлюся до вас. Я пропоную роз'їхатись тільки тому, що вам це потрібно.

— Так! Я мушу негайно їхати до двору. Чекай мене за півгодини на вулиці біля водограю.

— Але коли ви шукаєте короля Рене, — він тепер прогулюється там, де камін. Ви не бійтеся, можете підійти. Він ласкаво приймає.

— Але його придворні не пустять мене до палацу!

— До палацу? — запитав Тібо. — Якого палацу?

— До палацу короля Рене... Якщо він гуляє там де камін, виходить — у палаці...

— Ви мене не зрозуміли, — засміявся Тібо. — Ми називаєм "камінном" короля Рене ось цей вузький вал. Він лежить між двома вежами на

південь і закритий з усіх інших сторін. Там він любить гуляти прохолодними ранками, як от і сьогоднішній. Він каже, що ці прогульки живлять його поетичний геній. Ви підійдіть до нього, і він охоче поговорить з вами, звичайно, коли в ту мить не складатиме вірші.

Артур не міг не посміхнутися, уявивши вісімдесятилітнього старого короля, в небезпеці, який зазнав стільки лиха, — на прогулянці, з віршами...

— Йдіть сюдою навпростець, — сказав Тібо, — там незабаром побачите нашого доброго короля та сами розміркуєте, чи можна до нього підходити.

Артур нічого не сказав, охоче користуючись із нагоди подивитись на доброго старого Рене, раніш, ніж його королю рекомендують.

Обережно підійшовши до того місця, де любив уранці гуляти Рене, який, як нам каже Шекспір, мавши титул короля неапольського, єрусалимського та обох Сіцилій був не багатший за доброго англійського фермера. Артур міг добре його розгледіти.

Перед ним був старий з таким сивим волоссям та довгою бородою, як і швейцарський депутат; але рум'янцем палали свіжі щоки, а в очах горіли вогні. Одяг мав надто вишуканий, як на його роки. А впевнена та легка хода примушувала забувати його сивизну. Старий король тримав у руці маленького зошита та олівця і, здавалось, нічого більше не бачив, хоч трохи нижче навколо нього стояли люди.

Деякі вбранням та загальним виглядом скидались на трубадурів, — в руках тримали скрипки, ліри та арфи. Були тут і перехожі; йдучи в справах своїх, нашвидку поглядали на короля, на таку людину, що звикли бачити щодня, але кожен знімав шапку та вклонявся з повагою.

Рене нікого не помічав, то прискорював, то тишив ходу, щось записував, всміхався, іноді в запалі стрибав, а то раптом поринав у задуму. Коли він випадково кидав погляд на юрбу, вітав нарід ласково, відповідаючи на поклони, коли їх помічав.

Нарешті король угледів Артура й побачив одразу, що то чужинець. Рене покликав пажа й щось прошепотів. Тоді юнак увічливо підійшов до Артура й сказав, що король хоче з ним говорити.

Англієць пішов, хоч і не уявляв собі гаразд, як поводитись перед таким давним державцем.

Коли він наблизився, Рене вдався до нього ласкаво, але велично, і Артур раптом відчув до нього багато більшу повагу, ніж на те сподівався.

— Я бачу, ти, юначе, чужинець. Як на ймення тебе, та яка справа дає нам приємність побачити тебе тут?

Артур мовчав. Старий прихильно витнув головою:

— Скромність є добрий дар. Ти, либонь, починаєш веселе життя співів та музик і тому з'явився сюди?

— Я не шукаю чести бути трубадуром! — відповів Артур.

— Вірю тобі, — сказав король, — бо вимову маєш північну, або нормано-французьку; так розмовляють в Англії та по інших землях, де мова ще не зовсім чиста. Але може ти співець із загірніх країн? Ми з охотою слухали їхні сміливі та дикі співи. Вони щось мають таке, що запалює серця, мов звуки сурм.

Увага вашої величності цілком слушна; я чував співців моєї батьківщини, але сам їм не наслідував ніколи. А тепер я приїхав з Італії.

— Може ти присвятив своє життя малюванню? Коли так, знай, ти стоїш перед монархом, який кохається в цьому, як і в прекрасній Італії.

— Я англієць, ваша величносте; рука моя надто звикла до лука, меч та списа, щоб грати на арфу чи тримати пензля.

— Англієць? — запал Рене трохи зменшився. — А яким побитом тут? Давно вже між Англією та мною немає дружніх стосунків.

— Ось через те саме я тут, — сказав Артур. — Я приїхав засвідчити мою повагу вашій дочці, принцесі Маргареті Анжуйській, що її я та інші вірні англійці визнаємо за нашу королеву.

— Ех, добрий юначе, — мовив Рене, — тебе мені жаль. Коли б Маргарета була слухалась мене... не пролилося б ріки крові її благородних та хоробрих прихильників.

Король, здавалося, хотів ще щось додати, але утримався.

— Йди до мене, до палацу, спитай там гофмаршала де-Сен-Сіра. Він дасть тобі змогу побачитись з Маргарет, якщо вона зволить тебе прийняти. А коли ні — повертайся до мене. Ти міг би, гадаю, зробити великий успіх у моїх улюблених науках... Ось я придумав простий, але високовчений мотив.

Король взяв струмента й намірявся заграти юнакові свою баладу. Але Артура охопив сором. Той тяжкий сором, що його зазнають чесні люди, коли їм доведеться бути за свідків чийого вихваляння. Одно слово, Артурові стало соромно за короля неапольського, єрусалимського та обидвох Сіцилій, і він кваплячися відійшов. Рене здивовано подивився навздогінці, але взяв це на карб англійського виховання.

— Збожеволів старий! — сказав Артур. — Дочку скинуто з престола, землі розпорошено, винищується рід, унука позбавлено спадщини... а він

здурів із своєю музикою! Довга сива борода — я гадав він хоч трохи схожий на Миколу Бонштетена, але старий швайцарець — Соломон проти нього!

З такими думками Артур дійшов того місця, де мав знайти Тіба. Той стояв біля водограю. Сказав, що всіх розташував і що Артура можна провести до палацу.

Палац вражав своєю красою. Передня частина складалася з трьох веж римської архітектури — дві на кожному розі, а третя, мавзолей, належала до цілої будівлі. Ця була особливо гарна. Долішня частина квадратова, немов правила за підставу горішній, круглій, з гранітних колон. Навпроти цих решток римської побудови — сторіччя V чи VI-го, височів двома сторіччями пізніше збудований палац давніх прованських графів.

Артур здивовано спинився навпроти дверей, завжди відчинених, де міг кожен зайти. Хвилину подивившись навколо, юнак підійшов до старого, який стояв біля дверей, і запитав де можна знайти гофмаршала. Той увічливо дав йому пажа, і за дві хвилини Артур опинився в кімнаті перед старим приємним гофмаршалом. Ніколи не бачивши Артура, він проте одразу його пізнав.

— Ви розмовляєте північно-французьким говором, маєте біляве волосся, та й шкіра вам біліша проти тутешніх краян, і ви питаєте королеву Маргарету. Очевидячки, ви англієць, її величність тепер у монастирі, і коли вас звать Артур Філіпсон, я маю наказ вас одразу до неї привести, тобто раніше почастувавши від імени мого державця.

Артур хотів заперечувати, але той не дав змоги:

— їжа ніколи не вадить справам. Я сам попоїм із гостем королеви та вип'ю пляшку старого вина.

Частування наготували так швидко, що Артур побачив, гостинність в палаці Рене є на першому місці. Пирogi, дичина, смачна кабаняча голова та інші ласі страви з'явилися на стіл і гофмаршал гостинно Артура частував.

— Їжте добре, юначе, бо навряд чи пообідаєте, поки зайде сонце; добра королева так сумує, що живиться самими зітханнями, а задовольняє спрагу слізьми. Але я гадаю вам потрібні коні, до неї сім миль.

Артур відповів, що провідника та коні він має, та попросив дозволу рушати. Гофмаршал провів його до дверей. Внизу стояв Тібо з новими кіньми з королівської стайні.

— Вони наші, бо ті стомилися. Добрий король Рене ніколи не бере назад коня, даного гостеві; може бути саме тому його величність та ми дуже часто мусимо ходити пішки.

Гофмаршал попрощався з Артуром і мандрівники рушили в путь.

На Артурове запитання, де саме є королева, Тібо пишаючись показав йому на гору, заввишки три тисячі футів.

Тоді Тібо запитав, чи знає Артур, чого королева переїхала до монастиря.

— Обіцянку дала, — відповів Артур, — це знає цілий світ!

— А вся столиця гомонить про інше! Я б сказав вам справді істину, коли б ви не образились.

— Кажи, тільки стримуй свої вислови!

— Добрий король Рене, сумуючи, що дочка так побивається, ужив усіх зусиль, щоб її розвеселити. Влаштовував свята, збирав співців та трубадурів, по цілій країні лунали веселощі. Але королева замкнулась у себе й рішуче відмовилась приймати навіть свого батька.

— Не дивно, — зауважив Артур: — як вона з ним не збожеволіла!

— І королева так розсердилась, коли сам король, бажаючи розважити її, виконував головну роль якогось видовиська, вдаючи царя Соломона з кумедними придуркуватими рухами, що силоміць продерлась скрізь юрбу, вихором промчала вулицями, та скакала чимдуж до гори, де стоїть монастир. Там і залишилась.

— Це сталося давно?

— Минуло три дні. Ну далі нам їхати верхи неможливо! Он бачите, монастир між двома високими кручами, до нього є тільки одна дорога.

— А ти що робитимеш з кіньми?

— Ми відпочинем у заїзді, тут неподалік. А ви поспішайте! На заході збираються хмари, може нахопитися буря, коли ви не сховаєтесь вчасно.

Артур стрімкою кам'янистою тропою поліз на гору. За годину він був на вершині. Біля монастирської брами стояв чоловік. Артур сказав, що він є англійський купець Філіпсон і хоче засвідчити пошану королеві Маргареті. Його провели до вітальні. Артур вийшов на балкон і побачив під ногами безодню, принаймні, на п'ятсот футів завглибшки. Вражений, здригнувся й перевів очі в далечінь, де погасала вечірня заграва. Червоне проміння освітлювало горби та долини, луки, ниви, міста та замки між деревами, високі кручі та струмки.

А з другої сторони краєвид немов Артурові загрожував. Чорні хмари насувалися небом, розлягалися дикі звуки, мов стогін чи рев у печерах

гори, насувався гнів далекої бурі. Артур дивився і розумів, чому ченці вибрали це місце — напрочуд дика краса!

Артур майже забув про свою справу. Він опам'ятався, побачивши перед собою Маргарету. Не знайшовши його у вітальні, вона нетерпляче вийшла на балкон.

Королева мала на собі чорну сукню без жодних прикрас; вузька золота стрічка перев'язувала їй довге чорне волосся, що вже починало сивіти. З-за стрічки стриміло чорне перо та червона троянда — символ лянкастерського роду.

Кожному іншому післанцеві добре б перепало, що він не був на місці, коли ввійшла королева. Але Маргареті Артур нагадував улюбленого померлого сина. Вона любила Артурову матір, мов сестру.

Тодішнім звичаєм Артур став перед нею на коліна; вона ласкаво його підвела та почала розпитувати про доручення та новини з Діжона.

Потім вона запитала, якою дорогою герцог Карло посунув із своїм військом.

— Як казав начальник його артилерії, — відновив Артур, — до Невшательського озера; біля його берегів герцог Карло має намір напасти на швайцарців.

— Упертий! — скрикнула королева. — Невже твій батько радить мені віддати рештки моїх земель та за кілька тисяч монет останній скарб могого рода цьому гордому егоїстові Карлові Бургундському?

— Я б погано виконав моє доручення, коли б лишив вам цю думку. Батько добре знає жадобу бургундського герцога до завоювань. А проте, він гадає, що Прованс однаково по смерті короля Рене а може й раніше перейде до герцога Карла або французького короля. Мій батько, вояка

та лицар, сподівається на велику допомогу, коли матиме засоби вийти до Великобританії. Але ви маєте вирішити.

— Юначе! — сказала Маргарета, — мені тьмариться розум.

І мов несила їй більше стояти, вона схилилась на кам'яну лаву, на самому краю балкона. Блиснула блискавка, гримнув грім. Полляв дощ.

Артур упрошував її захватись від бурі.

— Ні, — категорично відповіла Маргарета, — стіни мають вуха. Слухай! Після побачення з твоїм батьком я все гаразд обміркувала, але коли б я знала, що герцог бургундський щиро погоджується допомогти моему вірному Оксфордові, я б поступилась землею. Але ось батько... Мені сором, що я його так ображала. Він же від усієї душі хотів розважити мене. Чи маю я право віддати його задоволений нарід до влади лихого державця? Чи не буду я катом рідному батькові? Мені страшно й подумати. Коли ж знов прогавити єдину нагоду... Може ж твій батько справді зможе помститись йоркам та відновити престоло.

— Я надто молодий та недосвідчений, щоб радити вашій величності в таких важких обставинах. Я б хотів, щоб мій батько сам був тут.

— ...Коли б мова йшла про мої особисті права, — правдила далі королева, — за змогу на єдину мить стати ще раз ногою на рідній англійській землі, я б охоче відмовилась від Провансу, від нікчемної корони, як віддаю я бурі цей непотрібний символ відібраного мені королівства.

Маргарета висмикнула з свого волосся чорне перо та червону троянду й кинула їх із балкона. Вітер підхопив та високо поніс перо. Артур стежив за ним. Але в цю мить протилежний порив вітру приніс назад червону троянду, просто до нього на груди.

— Радощі вам, королево! Це щастя! — схопив квітку Артур.

— Так, — мовила Маргарета, — але це пророцтво, відновлення лянкастерської родини, стосується не мене, а тебе; мої очі цього не побачать. Але ти доживеш, ти побачиш, будеш йому сприяти... Мені зле... Ти завтра побачиш мене інакшу... а поки бувай здоров.

Вони увійшли до вітальні, королева ляснула в долоні і з'явилося двоє жінок.

— Улаштуйте чужинця на ніч!

Вона протягнула юнакові руку. Той над нею схилювся. Королева вийшла.

Другого ранку Артурові принесли листа. Юнак прочитав: "Любий сину Артуре. Вважаю за потрібне тебе повідомити, що нині мандрівники у великій небезпеці. Герцог, узявши міста Грі та Грансон, забив п'ятсот чоловіка залоги; але наближаються союзники, їхні сили численні, хто знає, чия буде перемога. Хоч який там буде кінець, а поки війну ведуть запальну, обидві сторони й у гадці не мають миритись; виходить нам велика небезпека, поки настане цьому край. Можеш запевнити королеву, що наш кореспондент, як і раніше, має намір купити крам. Але заплатити зможе тоді, коли скінчить теперішні важливі справи. А я сподіваюся, це станеться вчасно. Пред'явникові цього можеш довіряти. Твій батько Джон Філіпсон".

Артур зрозумів листа. Він запитав післанця, яка велика герцогська армія. Той сказав, що має шістдесят тисяч чоловіка, а союзники не набрали й третини. Молодий Ферранд де-Водемон, що його потайки підтримує Франція, є також в їхньому військові. Взагалі, як розповідав післанець, всі вигоди на Карловій стороні. Артур страшенно зрадив.

Увійшла королева.

— Я все думала цілу ніч. Рене не згодиться. Я гадаю поступитись Провансом. Тому треба поводитись дуже обережно. Ось я заготую потрібні акти, тоді поїду до батька.

— А цей лист, ваша величносте, повідомляє про важливі події. Треба поспішати. Швидче давайте акти. Я їхатиму день та ніч, щоб швидче опинитися в герцогському таборі. Я напевно потраплю туди в день перемоги. І тоді Карло... тоді ми одержимо величезну допомогу і побачимо, чи довго ще розпусний Едвард Йоркський матиме вкрадену корону! Але все залежить від нашої швидкості!

— Так, за кілька днів все буде вирішено між Карлом та його ворогами, але краще наперед, ніж віддавати землі, ще раз пересвідчитися, чи може нам допомогти Карло. Проте, я поспішатиму.

— Але хто складе вижливі акти? — запитав юнак. Маргарета подумала:

— А, твій батько каже, що післанцеві можна довіритись. Ми йому й доручимо. Він чужинець і за гроші мовчатиме. Прощавай, Артуре де-Вер!

Сьогодні Артур багато швидче спустився з гори, ніж учора на неї ліз. Його думки перелітали до скель Унтервальденського кантону, до Анни, і тому юнак цілком забув батькову пересторогу. Вірити змістові листа треба було, наперед потримавши його над вогнем.

Перше, що йому за це нагадало, був огонь у кухні заїзду біля підгір'я, де він знайшов Тібо та свої коні. Який подив охопив Артура, коли піднісши папера до вогню, ніби бажаючи його висушити він побачив слово, нове слово в найважливішому місці листа: "Післанцеві не довіряй".

Соромлячись, приголомшений Артур помчав на гору.

Не минуло й сорок хвилин, як Артур де-Вер стомлений, заточуючись стояв перед Маргаретою.

— Післанцеві не вірте! — скричав він. — Зрада! Я винен! Ось кинджал, накажіть мені себе заколотися!

Маргарета сказала, щоб він докладно все розповів.

— Це велике лихо, — мовила вона, — я вже доручила йому скласти акти. Він оце вийшов від мене, щоб співати в хорі, але я можу попросити, щоб його затримали в монастирі, а ми йому добре заплатимо. Спочинь, Артуре. Розстібни плаща. Бідолашний, як ти стомився.

Артур послухався, сів на стільця, бо він справді не міг уже стояти.

За дві хвилини проте підвівся. Королева сказала:

— За три дні ми побачимося в мого батька!

Артур повернувся до заїзду, де відшукав здивованого Тіба, який не міг отямитись, побачивши, як Артур скаче на гору. Юнак пояснив, ніби він забув там свого гаманця.

— Тоді не дивуюсь, хоч заприсягаюся честю, не бачив живої істоти, хіба крім кози, що її переслідує вовк, яка б так шалено мчала по скелях.

За годину вони примчали до столиці короля Рене. Його прийняли там чудесно.

Четвертого дня прийшла звістка, що королева Маргарета в'їде до столиці перед полуднем, щоб оселитися в палаці свого батька. З усіх рухів доброго короля знати було, що він так само боявся побачення з дочкою, як раніш його бажав. Королеву прийняли дуже пишно. Але вона

не зраділа всенародній зустрічі. Щоб спокутувати свій попередній запал перед батьком, вона зійшла з коня і ставши перед ним на коліно, просила пробачити.

— Бідолашна голубко моя, — промовив добрий король. — Встань, ти нічим не завинила. Провина моя.

І добрий король Рене сам став перед дочкою навколішки. Нарід плескав у долоні.

Вони подались до палацу. Батько та дочка йшли під руку. Пообідали, і вже надходив вечір, час було кластися спати.

## XXIX

Кладе на чоло він вінок лавровий,

Що Аполон його і дев'ять муз Сплели.

Скидає він шолом сталевий

І діядему золоту. В той час,

У тій прикрасі з листя на чолі

Він владар є коханців і поетів...

Другого дня сталася важлива подія. Королева Маргарета на подив та незадоволення Рене вимагала побачення, щоб переговорити про важливі справи. Коли існувало щонебудь на світі, що міг ненавидіти король Рене, то були справи, а надто важливі.

— Чого бажає дорога дочка? — запитав він. — Грошей? Скільки?

— Ні! Батьку, я казатиму не за свої справи, а за ваші власні.

— А коли так — можемо їх відкласти на завтра, може випаде дощ, або кращого нічого буде робить. На мене чекають мисливці, гріх втрачати такий день.

— Хай вони їдуть сами та побавляться. Справа стосується вашої чести та життя!

— Але я сьогодні маю слухати Калезона та Жана, наших двох найславетніших трубадурів. Буде змагання.

— Відкладете на завтра!

— Коли ти вимагаєш, я не можу тобі відмовити.

І король мусів дати наказ, щоб лови починали без нього.

Батько з дочкою пішли до невеликої кімнати, щоб їм ніхто не заважав. Маргарета поставила свого секретаря та Артура в передпокою, загадавши їм нікого не пускати.

Дочка дала батькові короткий список боргів, що за них заставлено його володіння, та кошторис великих сум, що їх час було платити, а грошей Рене не мав.

Король Рене боронився, казав, що в скарбниці має десять тисяч і ніяк не згоджувався, що цього не стане на всі борги, кожен не менший, як тисяч на сім.

— Тоді, — нетерпляче сказав, — заплатимо найгіршому кредиторіві, а решта хай почекає.

— Нічого не вийде!

— Але хіба я, — промовив Рене, — не король неапольський, арагонський, єрусалимський та обидвох Сіцилій? Хіба державець таких чудесних земель...

— Ви справді державець цих земель, — сказала Маргарета, — але хіба треба нагадувати вашій величності, що ви такий самий король цих земель, як я королева Англії, де не маю й десятини землі, не маю одного шілінга прибутку. Наші володіння тільки на папері, а так само й прибутки.

— Що ж я робитиму? Хіба ж я винен, що не маю грошей? Я б охоче заплатив!

— Я вам скажу, де взяти коштів. Відмовтесь від вашого непотрібного сану короля, і прибутків вам буде досить, щоб жити в достатках та мати ваші улюблені розваги, як приватна людина.

— Маргарето! Ти не думаєш, що кажеш, — державець та народ міцно зв'язані! Підданці мої є вівці, а я їх доглядаю. Я не маю права відмовитись від свого обов'язку!

— Коли б ви спроможні були його виконати, — заперечила королева, — я б цього не радила, а королівство ваше скелет: його Франція, або Бургундія однаково розіб'є.

По щоках старого короля текли сльози.

— Ради твоїх вигод я не мав змоги вжити заходів, — промовив старий.  
— Хіба ти не можеш мені допомогти?

— Коли вам важать мої вигоди, — озвалася Маргарета, — майте на увазі, що відмовившись Провансу, ви виконаєте єдине бажання моє; але заприсягаюсь, і вам це вийде тільки на краще!

— Не кажи нічого; дай акт, я підписую! Я бачу, ти його приготувала. Підпишу й піду на лови. Треба вміти терпіти й не плакати.

— А ви не питаєте, — здивувалась Маргарета, — кому віддаєте ваші володіння?

— А мені що до того! Адже ж мені вони не належатимуть. Це, мабуть, або Карлу Бургундському, або небожеві мойому Людовікові.

Обидва розумні та розуміються на політиці.

— Ви поступаєтеся Провансом бургундському герцогові!

— Я й сам волію його; він гордий та не лихий. Але почекай, а забезпечення буде мені та моїм підданцям?

— Вам призначають добре утримання, — відповіла Маргарета.

Рене байдуже почав насвистувати свою нову пісню та підписав акта зречення, не знімаючи рукавички та не прочитавши його змісту.

— А це що? — подивився він на другого пергаменту. — Невже мій родич Карло хоче одержати також Сіцилію, Неаполь та Єрусалим, як і рештки Прованса? Мені здається, тоді варто взяти більшого аркуша...

— Цей папір, — сказала Маргарета, — зречення від вимог Ферранда де-Водемона на Льотарінг'ю, та зобов'язання не мати з бургундським герцогом з цього приводу жодних чвар.

Цього разу Маргарета надто багато на себе взяла.

Рене здригнувся, почервонів та вперше обурено скрикнув:

— Як? Зректися мені мого внука, Йоландино сина? Сором тобі, Маргарето!

Маргарета почала йому доводити, що закони честі не зобов'язують Рене підтримувати молодого претендента. Але не встиг батько їй відповісти, в передпокої почувся гомін, двері широко розчинились та до кімнати ввійшов цілком озброєний лицар, увесь запорошений — знати, зробив він далеку путь.

— Я тут, батьку моєї матері, гляньте на вашого унука Ферранда де-Водемона. Благословіть мене!

— Благословляю! — сказав Рене. — Будь щасливий, відважний юначе.

— А ви, тітко, — повернувся лицар до Маргарети, — ви, яку скинули з престолу зрадництво та лицемірство, невже ви не підтримаєте вашого родича?

— Бажаю тобі добра, небоже, — відповіла англійська королева. — Але радити старому тебе підтримувати в такій безнадійній справі не буду.

— Невже моя справа така безнадійна і невже це говорить моя тітка Маргарета?

— Тебе, — провадила далі Маргарета, — підтримують самі розбишаки й німецькі шляхтичі, волоцюги з райнських міст та підлі швайцарці.

— Але доля за мене! — закричав Водемон. — Я примчав сюди переможцем з кривавого бойовища, де розбито військо бургундського тирана!

— Брехня! — скочила з місця Маргарета. — Не вірю!

— Ні, це правда. Чотири дні тому я залишив Ґрансонське бойовище, закидане трупами Карлових вояків. Ви це пізнаєте? — він протягнув їй каменя, що прикрашав герцогський орден Золотого Руна: — Невже Карло покинув би сам таку дорогоцінність?

Маргарета розпачливо дивилась на цю річ. Руйнуються її наміри.

Артур, що стояв із секретарем Маргарети, був страшенно здивований, побачивши графа де-Водемона в супроводі другого швайцарця з величезним келепом на плечі. Коли принц себе назвав, Артур не вважав за можливе його спинити. Але він страшенно здивувався — другий юнак швайцарець був Зіґізмунд Бідерман. Той глянув на Філіпсона, радісно скрикнув і кинувся його обіймати. Артур не міг прийти до тями, слухаючи Зіґізмундове оповідання.

— Бачиш, Артуре, герцог дійшов із своєю величезною армією до Ґрансона. Там було шістсот союзників, вони мусіли здатися. Тимчасом у наших горах усі збиралися на війну. В Невшателі до нас приєдналося трохи німців з льотарінзьким герцогом. Ах, Артуре, ось начальник, ми маємо його за другого після Рудольфа Донергугеля! Ти його бачив, це він пішов до короля Рене, але він траплявся тобі й раніше; синій базельський лицар був він, ми називали його Лавренцем. Отож коли ми увійшли до Невшателя, нас було щось із п'ятнадцять тисяч та не менше, як п'ятнадцять тисяч німців та льотарінґців. Ми довідались, герцогмає шістдесят тисяч на бойовищі, але одночасово прийшла звістка, що Карло повісив наших шістсот союзників, мов собак. Я б хотів, щоб ти чув крик п'ятнадцятьох тисяч швайцарців. Навіть мій батько перший подав голос за битву. На світанкові ми підійшли до Ґрансона. Герцог льотарінзький напав на кінноту. А ми пішли на гору виганяти піхоту. Справа діялась у невеликому межигір'ї між горою та озером. І нам досить було однієї хвилини. Кожен на кручах швайцарець був дома, а Карлові вояки — їм довелося погано! Пам'ятаєш себе першого дня в Геєрштейні? Але тут не було добрих дівчат, самі списи та кияки. Кіннота, що її попобили льотарінґці, побачивши нас з другої сторони — накивала п'ятами. Тоді ми знову зібрались під горою на великому полі. Вишикувались, заграли

музики; раптом у долині таке ми почули кінське тупотіння, такий скажений рев, немов усі салдати та співці Франції та Німеччини зібрались на змагання. Ми побачили куряву. Це герцог Карло вів усю армію на допомогу передовому загонові. Вони везли гармати, але ми посунули на них — і гуркіт гармат раптом замовк. Земля струснулась від нового реву... мов грім під землею загримів: на нас скакала кіннота...

Але наші начальники були митці своєї справи. Ми перекинули коней, поперебивали вершників хорунжих та лицарів; із тих, хто падав, жоден не лишився живий. Карлове військо відступало... почало безладно втікати, а тут нахопився Ферранд льотарінзький до нас з допомогою. Ворожа піхота, побачивши в такому стані кінноту, також повернула назад... Тисячі загинули, армія втекла.

— А батько? — ледве прошепотів Артур.

— Він урятувався, — відповів швайцарець, — і втік вкупі з Карлом.

— Мабуть багато пролито крові, раніш, ніж він утік?

— Ні, він у битві участі не брав.

В цю мить Рене та Маргарета вийшли з кімнати, король за руку з унуком, і перейшли передпокій. Маргарета гукнула на Артура й сказала:

— Перевір, чи правдива звістка, та прийди до мене сказати. Вони вийшли.

— Зігізмунде, кажи далі! — кинувся до нього Артур.

— Раніше мені треба попоїсти!

— Це легко. — сказав Артур.

За допомогою секретаря королеви вони влаштували собі добрий сніданок. Лишившись на самоті з своїм другом Артуром, Зіґізмунд розказував далі:

— ...так от, піхота тікала також, ми половину б перебили, якби не спинились роздивлятися Карловий табор. Який розкішний, яка краса, яка пишнота! Я увійшов до Карлового намету і побачив у внутрішньому покою на столикові дорогоцінне каміння між рукавичками, черевиками та всілякими дрібничками. Я пригадав вас, тебе та твого батька. Коли це несподівано побачив старого знайомого — Зіґізмунд витягнув із-за пазухи намисто королеви Маргарети — і одразу пізнав...

Артур скочив з місця.

— Це намисто страшенно дороге... Воно належить оцій королеві. Артур радісно вихопив із Зіґізмундових рук дорогоцінне намисто, а той вів далі:

— Карло втік до Бургундії, кажуть він, похмурий та задуманий. Дехто розповідає, ніби він знову готує армію, але вся Швайцарія приєднається до нас після такої перемоги.

— А батько мій із ним?

— Звичайно. Він щиро намагається скласти з Швайцарією мир, але Карло божеволіє... А вино це чудове!

— Чого ви сюди так поспішали? — запитав Артур.

— А це вже провина твоя!

— Моя?

— А ось слухай: до нас добулися чутки, ніби ви з королевою Маргаретою умовляєте старого Рене віддати Кардові свої володіння та зректися Ферранда. Тому льотарінзький герцог послав сюди післанця, ти його добре знаєш, цебто не його, а деяких осіб з його родини, щоб цьому перешкодити.

— Нічого не розумію!

— Ото лихо... Ніколи ніхто мене не розуміє. Це був мій дядько Альберт Геєрштейн... брат мого дядька...

— Аннин батько, — закричав Артур, — я його ніколи не бачив!

— Це, байдуже. Він усе знає. Мій дядько давно переїхав через Райн і знайшов притулок при Карлові Бургундському. Останніми часами вони один до одного дуже охололи. Альберт узяв участь у таємному товаристві; Карло розгнівався, а той уперто провадив свою діяльність; і дядько мій каже, що Карла він не боїться, що, навпаки, Карло може тепер стерегтися його. Ти сам бачив його сміливість у Ля-Фереті.

— Невже канонік?..

— А-а! зрозумів? Отож то! Він вихвалявся, що Карло не покарає його за участь у страті Гагенбаха. Вийшло справді на його, дарма, що дядько Альберт підмовив бургундську шляхту не дати Карлові грошей. А коли почалася війна з Швайцарією, Альберт подався до табору Ферранда в Невшателі та послав Карлові папера, що він касує свою перед ним присягу й не боїться його.

— Дивно! Діяльна та хитра людина!

— І зауваж, він за п'ять чи шість днів покинув швайцарський табір і хоч між Невшателем і Провансом чотириста миль, ми стрінули його, як він вертав од вас назад.

— Кого? каноніка?

— А так! Це твій післанець!

— А я йолоп пропонував його послуги королеві Маргареті!.. Увійшов секретар. Королева кличе Артура.

— Що ти довідався? — спитала Маргарета, коли Артур увійшов до її покою.

— Дуже мало. Але герцог знову збирає свої сили.

— Щоб зазнати нової поразки? Або щоб тривала безконечна війна? Де твій батько?

— З герцогом!

— Поїдь до нього й скажи, хай дбає за себе. Мене підтяв цей останній удар. Наша справа безнадійна. Я лишилася без спільника, без друга, без грошей.

— Ні, королево, щасливий випадок повертає вашій величності дорогоцінне намисто.

І Артур розповів королеві, що довідався від Зіґізмунда.

— І ще мушу додати про Альберта Геєрштейна... — Артур розказав і за це.

— Але ж не може людина, що прийняла духовний сан, зберегати свою владу між членами карного суду.

— Ні, з фемгеріхами це трапляється. Члени цього суду мають багато переваг.

— Тепер їдь, — сказала королева, — до батька й скажи, хай він захищається в Бретані. Вирушиш на світанкові.

Попрощавшись із королевою, Артур пішов шукати Тіба й наказав провідникові лаштуватися до від'їзду.

Увечері Зігізмунд та Артур брали участь у бенкеті короля Рене. Там була й Маргарета. Наприкінці вечора повернувшись Артур глянути на обличчя королеви, перелякано скочив. Голова Маргареті схилилась на груди, обличчя змінилося. Руки звели корчі.

Підбігши юнак до крісла, з криком відскочив.

Королева померла.

XXX

Бажаєте ви бачити людину,

Досвідчену в житті, в його пригодах!

Вона до наших послуг...

(Старовинна комедія).

Артур зараз же відрядив Тіба до свого батька з листом, де додавав, що через похорон йому доведеться лишитись у Провансі, і він чекатиме на відповідь.

За кілька днів відбувся і похорон. На великий подив Артурові в останню хвилину, коли похід уже вирушав, приїхав граф Оксфорд.

Коли церемонія скінчилася, старий, узявши сина за руку, повів його до невеличкого оточеного мурами двору. Вони опинились на самоті.

— Наша драма скінчилася. Ми грали останню роль, мій сину. Артур зідхнув.

— Я ще довідаюсь, — промовив Оксфорд, — чи не потребує моєї допомоги Генрік Річмондський, законний спадкоємець лянкастерської родини. Це намисто йому стане в пригоді, А до Карла Бургундського я вже не верну, бо він нічого зробити не може. Ми поки залишимося при дворі короля Рене, а там я налагоджу зв'язок із Річмондським графом.

Артур рекомендував свого батька королю Рене. Сказав йому, що це особа вельможна, ретельний прихильник лянкастерської родини. Але на Рене краще вражіння б справило, коли б гість знався на піснях та музиках. Проте, Оксфорд мав нагоду допомогти королеві, склавши договора між Рене та Людовіком XI. Старий поступався, нарешті, правами на Прованс цьому хитрому монархові. Він дістав багато грошей і тепер міг спокійно жити.

Людовік зумів розстаратись на прихильність Оксфордову, обіцяючи йому в майбутньому допомогу лянкастрам в Англії. Вони, навіть, почали перемови, і ці справи, що примусили обох Оксфордів двічі їздити до Парижу на весні та влітку 1376 року, забрали їм місяців із шість.

Тимчасом між бургундським герцогом та швайцарськими кантонами з льотарінзьким графом тривала жорстока війна. В першій половині літа 1376 року Карло набрав нову армію: шістдесят тисяч чоловіка та сто п'ятдесят гармат. Горяни мали тридцять тисяч війська. Спочатку перша перемога дісталася Карлові; він забрав багато країв та повернув собі більшість завойованих міст після Ґрансонського бою. Але замість

забезпечити себе добрим кордоном, або скласти мир, упертий державець знову захотів пролізти до самого центру Альпійських гір та добре покарати горян. Досвід Карла нічого не навчив. Повернувшись Оксфорди в половині літа, довідалися, що Карло дійшов Муртена на берегах Муртенського озера, на порозі Швейцарії. Потім повідомили їх, що Адріян Бубенберг, старий бернський лицар, уперто б'ється з бургундцями, чекаючи на швейцарське військо.

— Ех, — сказав старий синові: — глибокі озера, неприступні кручі, — Карлові загрожує ґрансонська трагедія, а може ще страшніша!

Останніми липневими днями в столиці Провансу перелітали нові чутки. Бургундці вдруге зазнали поразки, — такої страшної поразки, що старий Оксфорд не міг повірити, що то правда.

Оксфордам не спалося, хоч успіхи чи поразки бургундського герцога не могли вже мати такого важливого значення, як раніше для них; але старий дуже хвилювався за долю колишнього товариша. А син був молодий та запальний юнак.

Артур уставши з ліжка почав убиратися. Раптом вони почули тупіт кінських копит. Підбігши юнак до вікна закричав:

— Новини, новини з армії!

Артур вибіг на вулицю; там стояв Колвен, начальник бургундської артилерії. Мав Колвен вигляд страшний. Він ледве зліз з коня, захитався й напевно б упав, коли б його не підтримали; очі не бачили, ноги не могли вже йти. Але він сказав:

— Це втома — спати та їсти!

Артур повів його до кімнати та дав попоїсти. Але Колвен ледве похапцем щось перехопив, тільки випив чарку вина. Тоді подивившись на старого Оксфорда, він розпачливо сказав:

— Герцог Бургундський... — Забитий? — скричав Оксфорд: — ні! ні!

— Краще б це сталося, але ні не смерть, а ганьба! Його страшенно побили, такого бою я не бачив ніколи, хоч нас було двоє на одного ворога, щонайменше. Я не маю сили за це говорити. Це жах. Армія тікала, тікала, і герцог не міг спинити... Тоді він поскакав за вояками. Він нас страшенно тривожить, нічого не їсть, нічого не розмовляє, байдужий... Він у такому відчаї, що ми вирішили просити вас, Оксфорде, може ви якось вплинете. Рятуйте йому життя!

І Оксфорд поїхав. З начальником бургундської артилерії вони прискакали до замку Ля-Рів'єр, миль за двадцять на південь від Салінса., Досвідчене Оксфордове око одразу помітило в герцогському стані страшений нелад. На запитливий погляд, Колвен тільки знизав плечима.

В кабінеті Оксфорд побачив бідолашного Карла. Він так змінився, що скидався на привид. Немитий, незачісаний, очі глибоко позападали, погляд байдужий в одну, точку перед себе.

Коли Оксфорд, перед ним схилився, він байдуже озвався:

— Мій єдиний друже, як ти мене відшукав?

— Я, не єдиний друг вам, державцю, їх маєте ще багато. І найхоробріший лицар може впасти з сідла, але той боягуз, хто буде валятись на землі, замість устати знов!

— Боягуз?!.. Що ти кажеш? — скричав герцог. — Ідіть, Оксфорде, ідіть й не показуйтеся мені на очі!

— Державцю, я можу відчувати жаль, коли падає велич, але не можу поважати того, хто сам себе ганьбить!

— А ти хто такий, щоб мені тут таке говорити? — вже на весь голос закричав Карло, цілком прийшовши до тями, забувши байдужість, віддавшись властивому йому гніву.

— Своєї долі я не соромлюсь! Але чи можу я пізнати Бургундського герцога, Карла Сміливого, кажу я, коли він мов поранений у барлозі вовк ховається в похмурому замкові! Як я можу пізнати Карла Сміливого, хто покинув лицарського меча, хто не борониться ним!..

— Смерть тобі! — гучно скричав герцог і хотів схопити меча, але меча не було. — Конте! — зарепетував. — Де мої салдати?

— Державцю! — вбіг схвилюваний Конте, — маєте численне військо, але в ньому панує нелад. Салдати вимагають платні, скарбник не дає без дозволу вашої високости; а ви не приймаєте нікого з нас і не хочете ні з ким говорити. Наказів вашої ради ніхто без вас не виконує.

Герцог гірко посміхнувся. Але знати було, що йому така відповідь приємна.

— А! Тільки Карло Бургундський може керувати своїм військом. Завтра я огляну його! Накажи принести одержу та зброю! Мене трохи повчили. — Карло кинув похмурий погляд на Оксфорда. — Я помщуся швайцарцям! Ідіть обидва геть. Ти, Конте, пришли з рахунками скарбника!

Не встигли ще зачинитися за ними двері, як герцог знов закричав:

— Оксфорде, де ви вчилися медицини? Напевно у вашому славетному університеті? Ліки чудові! Одначе, докторе Філіпсоне, ти міг заплатити життям.

— Я не можу тремтіти за своє життя, коли треба допомогти другові!

— Ти справжній друг, — сказав Карло, — Але йди... Я дуже схвильований. Завтра ми поговоримо докладніше. Я дуже поважаю тебе.

XXXI

Так згоду дав я самохіть

Покинути мій пишний одяг,

Змінити славу — на неславу, владу

Державну — на гірку неволю,

Величність горду — на залежність...

(Річард II).

В стані Бургундського герцога вирувало життя. Карло добув грошей, найняв нових салдатів і лагодився до походу.

Кампо-Бассо всіма силами намагався підтримувати герцогові поганий настрій; хитрий італієць бачив, що могутності Карла Бургундського надходить край. Він уже важив на здобич. І мавши Оксфорда за найрозумнішого друга та порадника герцога, він вигадував на нього всілякі наклепи, щоб якось їх посварити. І Оксфорд кожную хвилину мусів начуватися.

Союзні швайцарці настоювали, щоб перші військові операції почалися в Савої та у Вальдському кантоні. Герцог Ферранд чекав на союзників. Час минав, уже кінчався грудень, коли одного разу до герцога, як він засідав у своїй раді, раптом увійшов Кампо-Бассо.

— Я приніс добру звістку! — італійцеві обличчя засіяло. —  
Божевільний Ферранд зійшов з гір і що б ви гадали? — вони вдерлись до  
Льотарінгії та взяли Нансі! Ха, ха, ха!

Його радість усіх здивувала. Вельможі скочили на ноги, обурені з  
такого невчасного сміху.

— Ви смієтесь, — скричав Конте, — так, як сміялись після наших  
поразок при Грансоні та Муртені!

— Мовчіть! — сказав герцог, — граф Кампо-Бассо має погляд такий,  
як і я; до зброї! Рушайте на Льотарінгію. Послати вперед італійську та  
албанську легку кінноту! Оксфорде, ти йдеш у похід?

— Звичайно.

І обидві армії підійшли одна до одної так близько, що передові загони  
вже мали кілька сутичок. Оксфорд помітив, що італійська кіннота,  
завжди повертаючись, казала, ніби ворога розбито. Герцог шалено  
бажав узяти Нансі, хоч більшість вельмож та Оксфорд умовляли його, бо  
це було небезпечно. На Карла ніщо не впливало.

Бургундська армія стала на досить вигідній позиції перед Нансі.  
Перед нею протікала річка. Попереду стояло тридцять гармат під  
орудом Колвена.

За два дні вночі зчинився великий шарварок. Опівночі, коли всі спали  
в герцогському наметі, раптом пролунав крик: "зрада"! Але допомога  
була близько, і коли в одну мить всі збіглися до намету, герцог трохи  
заспокоївшись розповів, що члени таємного суду були у нього в кімнаті й  
вимагали, щоб він за три дні став перед священним Фем'ом.

Присутні б не повірили, але в Кардовій руці був пергамент; три хрести замість підписів стояло внизу. Оксфорд уважно прочитав. Там було призначено, де герцогові з'являтися.

— Це справа Альберта Геєрштейна, — сказав герцог, — ми довідались, що він у Феррандовому стані. Дорого заплатить мені за це.

Поставили надійний загін бургундців. Другого дня після цієї тривоги Оксфорд сам оглянув табор Ферранда Льотарінзького. Коли Кампо-Бассові сказали, щоб він поїхав з Оксфордами перевірити численність Феррандового війська, він виявив велику радість.

Вони втрюх поїхали. Вступивши до невеликого межигір'я, Кампо-Бассо сказав Оксфордові, що на його окрайкові ставши можна побачити весь ворожий стан.

І Артур, що їхав попереду, окремо, побачив, але не самий стан, а до того ще загін кінноти, який чимдуж мчав до межигір'я. Він хотів повернути коня та скакати назад, але покладаючись на його швидкість, спинився на хвилину роздивитися табор.

Артур помітив, що вершник попереду загону мав на щиті бернського ведмедя, та дуже скидався на Донергуг'єля.

І тоді він поїхав назустріч. Вони бадьоро з'їхались, закрившись щитами. Швайцарців спис пройшовся тільки шоломом Артура, — але Артурів спис улучив добре. Рудольф упав з коня, перевернувся двічі на землі й зідхнув востаннє.

Люті крики почулися ззаду між вершниками, де вже наближався сам Ферранд Льотарінзький. Артура напевно б забили, але за нього вступився Ферранд. Він наказав його взяти в полон.

Коли Артура підвели до Ферранда, той сказав:

— Ви вільні, Артуре Оксфорде. Ви та батько ваш завжди вірно служили моїй тітці Маргареті. З пошани до пам'яті її я вас звільняю, але треба подбати, щоб ви спокійно повернулись до бургундського табору. По цей бік гір вчинки відверті та благородні, але за межигір'ям є вбивці та зрадники. Ви, лицарю, напевно охоче проведете Оксфорда?!

Лицар, що до нього вдався Ферранд, одразу під'їхав, а тимчасом Артур дякував молодому льотарінзькому герцогові.

Скоро Артур та його супутник від'їхали трохи, чужинець вступив у розмову.

— Ми раніше їздили з тобою разом, али ти цього не пам'ятаєш. Я Альберт Геєрштейн!

— Граф Альберт? — скричав стурбований Артур, реагуючи на все, що могло стосуватися Анни. — Вертайтесь швидче назад! Ви тут у небезпеці, герцог оцінив вашу голову, а всю місцевість сповняє італійська кіннота!

— Я її не боюся, та й ти зі мною!

— О, я завжди вас обороню!

— Невже? — посміхнувся Альберт: — допоможеш ворогові твого повелителя?

Артур на мить збентежився.

— Але ви сами мені допомагали, чому ж і я... — нарешті спромігся він на відповідь.

— Добре сказав, — відповів Альберт, — але здається мені, маєш інші причини. Ось що, я радий, що помер Донергугель, бо він умовляв Ферранда, щоб той допоміг йому одружитись з моєю дочкою. Поки я живу, цього б не сталося ніяк, але я боявся, щоб по смерті моїй... Та з цим скінчено! Тепер ось що, Артуре де-Вер! Дочка мені все розказала. Не знаю, як ти, а я не від того, щоб ти взяв собі злиденну дівчину за дружину. А я знаю, надійдуть часи, коли ймення де-Вер та Геєрштейн знову засяють на обрії політичного життя. Ми зараз попрощаємось! Я повертаю назад.

Артур відповів:

— А ви, графе Альберте, ви з нами не житимете?

— Які мрії! Може життя незабаром скінчиться. Бургундського герцога засуджено на смерть. Я мушу виконати доручений від суддів вирок. Мені дано мотуза та кинджала.

— Та киньте ви ненависні символи! Не ганьбіть імени Геєрштейнів!

— Ні, Карло помре! Такий вирок справедливого суду!..

— Благаю, мовчіть! — перехопив Артур. — Я на службі в цього державця!

— І ваш обов'язок йому переказати мої слова? Я цього й бажаю. Скажіть Карлові, що він жорстоко зневажив Альберта Геєрштейна. А тепер прощайте! Он наближається загін з бургундським прапором. Я мушу їхати!

Альберт Геєрштейн повернув коня та поскакав назад.

Ця зброя злякає

в наметі — звитяжця,

І владу — на троні...

(Старовинна комедія).

Війки гуркіт неясний

Вітер в далечінь несе.

Слідом — жах, війна... ідуть,

Сіють біль і смерть на все...

(Міскв).

Лишившись на самоті, Артур поїхав назустріч загонові бургундської кінноти під командою графа Конте.

— Просимо, просимо, — промовив вельможа, чвалем поскакавши до молодого лицаря. — Герцог Бургундський звідси за милю з великим загоном, щоб у разі потреби дати нам допомогу. З півгодини тому ваш батько повернувся до нас, прискакавши що було сили, й сказав, ніби зрадники завели вас у Пастку, і ви в полоні. Він обвинувачував Кампо-Басса, закидав йому зраду й викликав на бій. Обидва тепер у таборі, щоб не мали змоги стати на герць. Хоч італієць цього хоче, здається, не дуже. Герць відбудеться за п'ять днів.

— Побоююся, цей день не надійде ніколи для тих, хто чекає його, — сказав Артур, — але хай я тільки до нього доживу, я буду битися сам!

Він поїхав з Конте. Незабаром стріли другий, дуже великий загін кавалерійський, де маячив прапор бургундського герцога. Артура одразу рекомендували Карлові.

Герцогові було дуже неприємно, що Артур однієї думки з батьком і обвинувачує італійського графа, що до нього герцог ласкаво ставився. Але пересвідчившись, що Кампо-Басса уже потім після тих, хто оглядав межигір'я, порадив Артурові їхати наперед, тобто просто до засідки, герцог похитав головою, насупив чорні брови й стиха промовив:

— Це мабуть з помсти до Оксфорда. З італійців запальні месники.

Захоплено вислухав герцог звістку за смерть Рудольфа Донергугеля й знявши важкого золотого ланцюга з своєї шиї, одів його Артурові.

— Честь і слава тобі, юний друже! Донергугель був найстрашніший з усіх ведмідь, інші просто малі ведмежата; він мріяв, що може володіти списом. Добре, добре, хоробрий юначе, — ну розкажи, що ж далі? Як ти втік? Хитрощі?

— Пробачте, мене оборонив їхній начальник Ферранд де-Водемон, узяв мою зустріч з Донергугелем за особисте змагання й бажаючи, як сказав він, поводитись чесно, пустив мене.

— Овва? — скрикнув Карло. — Він хоче показувати свою великодушність; будь ласка, прикладу з нього не братиму! Кажі далі, Артуре де-Вер!

Коли Артур розповідав де та як Альберт Геєрштейн з ним розмовляв — герцог кинув на нього бистрий погляд і мимохіть здригнувшись урвав:

— І ти не загородив йому в груди кинджала?

— Ні, ми благородно довірились один одному.

— Як? Проте ти знаєш, що він мій запеклий ворог. Нерішучість твоя зводить на нівець цілий подвиг. Що таке смерть Донергугеля, коли ти зглянувся на Альберта Геєрштейна?!

— Хай і так, — сміливо відказав Артур. — Я не прошу хвали й може справді заробив на вашу догану. Але в обох випадках я мав особисті причини: Донергугель був мені ворог, а графа Геєрштейна я... поважаю!

Вельможі навколо перелякані дивились, чим скінчиться смілива промова. Але таки справді виходить, Карлових вчинків передбачати

неможливо ніколи. Він подивився навколо, тоді зареготав і весело скрикнув:

— Ви чуєте, як співає англійський півень? Якої заспіває, він колись із часом; коли й тепер так тримається перед державцем!

На цю: мить вернулися післанці й сказали, що герцог Ферранд поїхав назад із загоном до свого табору й на бойовищі нема живої душі.

— То вертаймо й ми; — сказав Карло, — якщо немає надії піднімати списи. А ти, Артуре де-Вер, іди за мною!

Увійшовши до намету, герцог знову почав розпитувати Артура, який нічого не сказав йому про те, що батько Анни Геєрштейн говорив за дочку. Кардові, він думав, знати цього не треба. Але відверто розповів загрози графа Альберта. Герцог слухав його цього разу спокійніше, але почувши, що той, хто не тремтить за своє життя, цілковитий владар над життям свого ворога, він закричав:

— Підлий зрадник, убивця! Підійшов до виходу й гукнув:

— А ну ведіть сюди тих, хто під вартою!

Маршал Бургундії та граф Оксфорд увійшли й сказали, що другий, Кампо-Бассо; так красномовно просив дозволити обдивитися вартіві табори, де його військо, що він одмовити не міг.

— Гаразд, — сказав герцог Бургундський, — а вам, Оксфорде, я хотів рекомендувати вашого сина, якщо ви не встигли обійняти його. Він зажив собі чести та слави, а мені зробив важливу послугу. Тепер такі дні, коли хочеться прощати своїм ворогам, не знаю чому, і ось проти свого звичаю я дуже хочу запобігти герцеві. Згодьтесь для мене. Потоваришуйте йому. Візьміть назад свої запоруки й дайте мені закінчити цей рік, може бути останній рік мого життя, примиренням.

— Ви просите небагатого, — мовив Оксфорд. — Я втратив надію був бачити сина. Ви вертаєте його. Але бути другом Кампо-Бассові я не Можу. І свою честь даю на волю вашу; візьме назад він свою запоруку, Я охоче беру мою! Джов де-Вер не буде боятись, щоб хто не подумав, ніби він злякався Кампо-Басса!

Герцог щиро дякував і запросив усіх присутніх перебути з ним вечір. Артурові видалося, наче герцог багато ласкавіший, ніж раніш, а Оксфорд старший пригадав минулі роки, свої з Карлом дружні стосунки, поки необмежена влада та шалені успіхи Карла трохи змінили.

Герцог давав різні накази, розпитував за вояків й почувши відповіді, сумно півголосом мовив:

— Коли б не моя присяга, відклав би війну на весну. Шкода салдатів.

А втім нічого особливого в герцогові більше не помітили, ото тільки ж раз-у-раз питав про Кампо-Басса й, нарешті, йому сказали, що граф, нездужаючи, з наказу свого лікаря лежить у ліжкові, обіцяючи на світанкові встати.

Герцог промовчав, гадаючи, що італієць уникає стрічатись з Оксфордом. З герцогського намету гості пішли за годину до півночі. Оксфорд із сином повернулись до себе — до шатра. Старий був у великій задумі. Хвилин за десять сказав:

— Сину, загадай привести перед світанком коні. Я б хотів, щоб ти запросив нашого сусіда Колвена нам товаришувати. Я огляну передову варту.

— Такий несподіваний намір? — зауважив Артур.

— А проте, може й пізно, — відповів Оксфорд. — Ех, коли б місячна ніч, я б поїхав не гаючись!

— Тепер темно, — озвався Артур. — Але ви ніби сподіваєтесь небезпеки?

— Так, Артуре! Йди!

Артур повідомив Колвена, дав наказ щодо коней і тоді ліг спати.

Перед світанком першого січня тисяча чотириста сімдесят сьомого року — відомий історичний день — Оксфорд, Колвен та Артур із Тібом та ще двома вершниками поїхали оглядати військо навколо табору Карла Бургундського. Здебільшого панував лад. Ранок був холодний. Землю укривав сніг, що подекуди танув, бо два дні стояла відлига, де-не-де узявся кригою, — з вечора почався дужий мороз. Але як здивувався, як злякався Оксфорд, доїхавши тієї частини табору, де напередодні був Кампо-Бассо з своїми італійцями, понад дві тисячі чоловіка. Оксфорда та його супутників ніхто не спинив, жоден кінь не іржав, жодної навколо душі...

Вони даремно оглядали спорожнілі намети...

— Мерщій до Карла! — скричав Оксфорд. — Вдаряймо на сполох! Зрада!

— Дозвольте, — заперечив Колвен, — може краще раніше довідатись. За двісті кроків звідціля стоїть моя батарея; гляньмо, чи на місці вона. Я ладен ручитися. Батарея розчищає вузьку дорогу, єдину, що нею можна до нас перейти; коли мої вояки на своїх місцях, відповідаю життям: ми будемо боронити перехід, поки ви приведете військо!

— Швидче, швидче! — скричав Оксфорд.

Лихою дорогою, кригою, снігом, перелякані, захекані поскакали вони до гармат.

В тьмяному місячному світлі, що переливалося з першим промінням ранішньої зорі, вони побачили — гармати на місці; але жодної людини навкруги.

— Неможливо, неможливо! — хвилювався Колвен. — Вони не втечуть. А, по наметах вогні. Ох, це вино! Вони, напевно, п'яні. Ось я їм!

Скочив з коня, побіг до першого намету: артилеристи майже всі були там. Але вони лежали долі покотом між шклянками та пляшками п'яні; Колвен з величезними труднощами ледве-ледве зміг підвести трьох. Хитаючись вони посувались на Колвенів наказ, певніше, інстинктивно, аніж з обов'язку, та подались до батареї.

Десь у кінці межигір'я почувся приглушений гуркіт, мов тупіт сили-силенної людей.

— Це котиться в далечині снігова брила! — сказав Артур.

— То не сніг, а швайцарці! — заперечив Колвен. — Що робити? П'янчуги... Гармати набиті, напевно наставлені! Один вибух зчинить тривогу багато раніш, ніж ми сами! О, кляті п'янчуги!

— На них не чекай! — закричав Оксфорд. — Ми з сином беремо ґноти й ідемо до гармат!

Вони зскочили з коней, віддали їх Тібо, тоді обидва Оксфорди взяли ґноти з рук гарматників, які не настільки ще впились, щоб не мати сили хоч цим допомогти.

— Чудесно! — закричав відважний начальник. — Знаменита батарея! Кожен стояв біля своєї гармати, стримуючи віддих. Страшний, ґуркіт чимраз наближався.

— Товариші, а ви. п'янчуги, також — не стріляйте! Я дам наказ! І ось у світлі нового дня вони побачили щільну лаву людей, озброєних довгими списами, келепами, а над ними — прапори.

Колвен дав наблизитись їм кроків на вісімдесят, тоді скрикнув:

— "Стріляй"!

Грізно гримнула одна гармата. В інших палівки засвітились — і погасли: зрадники італійці їх позабивали.

Коли б усі гармати були справні, Колвенове пророцтво неминуче здійснилося б. Один постріл перебив та поранив цілу лаву швайцарців, а між ними того, хто ніс прапора.

— Сміливо! — кричав Колвен. — Набиваймо знову гармату! Було запізно.

Велетенський вояка, що йшов попереду розпорошеної колони, підняв прапора та гучно закричав:

— Земляки! Пам'ятайте Муртен та Ґрансон! Ви злякалися першого пострілу? Прапори Берна, Урі та Швіця — вперед! Унтервальдене, ось прапор! Унтервальдене, за мною!..

І розбурхана лава посунула вперед, заглушливо ревучи, головокрутно прудко.

Колвена повалили. Оксфорд та Артур покотилися долі під дужими ударами. Юнак устиг підповзти під гармату, але батько потрапив швайцарцям під ноги, і його певно забили б на смерть, коли б не міцні лати. А чотирьохтисячне військо кинулось до табору, сповняючи повітря страшним криком, що незабаром переплівся із зойками, стогоном, тривожним гомоном зброї.

Кривавочервоне полум'я нагадало Артурові його становище.

Ззаду був у вогні його табор, лунали крики перемоги й жаху. Скочивши на рівні ноги, він оглянувся навколо, шукаючи батька. Той зімлілий лежав неподалік. Схилившись Артур полегшено зідхнув. Батько розплющив очі.

— Коні! Коні! — кричав Артур. — Де Тібо?

— Тут! — вискочив вірний товариш, що обачно сховався був із кіньми в кущах.

— Де хоробрий Колвен? — запитав Оксфорд. — Дайте йому коня!

— Для нього війна скінчилася, — промовив Тібо. — Він більше не сяде на коня!

Оксфорд повернув голову й важко зідхнув: перед гарматою з розрубаною головою лежав Колвен.

— Куди ми тепер? — хапливо закричав Артур.

— Шукати герцога!

— Я бачив герцога, що чвалем перемчав з десятима вояками через річку на поле, на північ. Я покажу куди.

— Швидче на коні! За герцогом!

Сяк-так підсадивши Оксфорда на коня, чимдуж поскакали. Дорогу показував Тібо.

Кілька разів обертались назад до табору, де палала пожежа. Де ж сліди Карла Бургундського?

Милі за три від того місця, де спіткала їх поразка, де ще чулися войовничі вигуки з дзвоном переможним із Мансі, вони доїхали до півзамерзлого болота, вкритого трупами.

Насамперед побачили Карла. їх вразив вигляд Карла, того Карла, що мав необмежену, може бути наймогутнішу владу в Європі.

Роздягнений, як і всі навколо, лежав він проколотий та порубаний; холодна рука ще тримала меч, а на блідому-блідому обличчі — скажений гнів.

Поруч нього лежали трупи Альберта Геєрштейна та його управителя, в одязі герцогських вартових.

Виходить, на Карла напав загін Кампо-Бассовких зрадників.

Оксфорд, зійшовши з коня, огледів тіло забитого товариша.

Тяжкий сум засвітився в очах на спогад давнього минулого. Довго стояв скорботно схиливши голову, увесь віддаючися смутним думкам.

Раптом Тібо, — він поглядав на дорогу, — скрикнув:

— На коні! Швайцарці!

— Тікай, — промовив Оксфорд, — і ти, Артуре, також! Бережіть своїх молодощів на щасливіші дні. Я не можу й не хочу. Я здамся.

— Я не піду нікуди! — промовив Артур.

— І я лишаюся теж, — приєднався Тібо. — Швайцарці благородно воюють.

Підходив загін. То була унтервальденська молодь. Привідця — Зігізмунд Бідерман, поруч нього Ернест. Зігізмунд радісно оголосив усім волю. Це втретє дарував він Артура.

— Я відвезу вас до батька, — сказав Зігізмунд. — Він буде дуже радий. Тільки страшенно горює, бо помер Рюдіґер на бойовищі з прапором у руці від єдиного пострілу протягом цього ранку. Інші гармати не стрельнули, бо Кампо-Бассо їх позабивав, інакше ми б мали багато жертв. А Колвена вбито...

— То виходить Кампо-Бассо був із вами? — запитав Артур.

— О, ні... Ми з призирством ставимось до таких товаришів. Але італієць змовився з герцогом Феррандом, напоїв німецьких гарматників та прискакав до нашого табору, пропонуючи битись укупі; та півтори тисячі його вершників мій батько не схотів прийняти до наших лав. Отож

ми використали дорогу, але з ними не товаришували. Тоді Кампо-Бассо помчав до Ферранда, і вони разом помчали з іншої сторони.

— Ні, — закричав Артур, — ніколи світ не бачив такого зрадника!

— Правда твоя, — підтвердив і швайцарець. — Кажуть, герцогові вже не пощастить зібрати нове військо.

— Ні, юначе, — промовив Оксфорд, — бо ось він лежить мертвий перед нами.

Зігізмунд аж здригнувся і оступився назад. Він завсіди мимоволі з глибокою пошаною та острахом слухав імення Карла Сміливого. Не хотів йняти віри, що ось порубаний труп — Карло. Нещодавно такий могутній, такий грізний!? Але обличчя йому ще більше змінилось, коли він побачив труп свого дядька, Альберта Геєрштейна.

— Помер! — закричав. — Ходімо до батька! Оксфорда підсадили знов на коня й хотіли рушати, коли він рухом спинив їх і сказав:

— Поставте сторожу доглядати тіл, щоб їх більше не порубали.

— Я схиляюсь перед вами, дякую, що ви мені нагадали, — відказав Зігізмунд.

Вони поїхали до ляндамана. Дорогою бачили такі жахливі картини, що Артур, ба й сам батько його, який давно звик до страшних боїв, не могли байдуже дивитися. Тоді Зігізмунд, помітивши це, почав розмову:

— Маєте справи в Бургундії нині, коли Карло Сміливий помер?

— Гадаю, що ні! — мовив Артур. — Герцогиня Бургундська, яка має наслідувати свого покійного чоловіка, є Сестра Едварда Йоркського та

запеклий ворог прихильників Лянкастерського дому, і нам небезпечно перебувати в її країні.

— Коли так, — зрадів Зігізмунд, — ви вертайте до Геєрштейну та живіть із нами. Артуре, твій батько буде брат мойому, багата кращий, ніж був дядько Альберт. А ти, Артуре, — замість бідолахи Рюдігера. До того ж Анна, моя сестра в других, тепер у Геєрштейні, а ти знаєш, Артуре, ми завжди вважали її за твою наречену.

— Що ти плетеш?

— А проте це так. Бачиш, я дуже любив розповідати Анні за мої лови, тощо, але вона ніколи не слухала й тільки добре наставляла вуха, коли казав їй за тебе. Донергугеля забито, він не стоїть тобі на заваді, можете одружуватись...

Артур почервонів під своїм шоломом і майже забув лихо цього дня.

— Ти не вважаєш на те, — заперечив, намагаючись говорити байдуже, — що твої земляки ненавидять мене за смерть Рудольфа.

— Ми ніколи не гніваємось за те, що сталося у чесному бою, під щитами.

Вони вже в'їжджали до міста Мансі. Всі вікна геть пообвішувано кольоровими тканинами, вулиці сповняла шумлива, весела юрба. Святкували перемогу над Карлом Бургундським.

Ляндаман прийняв Оксфордів дуже ласкаво й запевняв, що навіки їм друг. Він силкувався мужньо зносити скорботу з приводу загибелі сина Рюдігера.

— Краще, що він скінчив своє життя на бойовищі, — казав старий, — ніж жив би, ставлячись із призирством до давньої простоти своєї батьківщини, захоплюючись війнами та здобиччю.

— Золото заб. итого Карла Бургундського, — додав, — може завдасть більше лиха швайцарцям, ніж Карловий меч — ворогам. Не здивувався, коли сказали йому за смерть брата.

— Такий буває кінець багатьох честолюбних задумів, що обіг цяють прекрасне майбутнє, а кінчаються, здебільшого, загином.

І ляндаман додав, що його брат попередив про змову, що Альберт доручив йому свою дочку.

На цьому побачення скінчилось.

Одпочивши, ляндаман прийшов до Оксфорда й спитав, чим може йому допомогти.

— Гадаю поїхати до Бретані, — відказав граф. — Там живе моя дружина, відколи Тюкезбурійська битва вигнала нас із Англії.

— Лишатись там не можете, — сказав Бідерман, — краще приїжджайте до Геєрштейну з дружиною, і якщо вона також зможе призвичаїтись до нашого гірського життя, вас з radoщами приймуть у будинкові вашого брата. Бретанський герцог — слабодуха, нікчемна людина, цілком під владою фаворита, лютого Лянда, що може зарізати й рідного батька. Пам'ятайте це, адже знаєте, що у Франції та Бургундії деякі люди жадають вашої крові.

Оксфорд був дуже зворушений, гаряче дякував за гостинність. Відповів, що запросини охоче приймає, коли згодиться на переселення його Генрік лянкастерський, що за його підданця себе нині вважає Оксфорд.

Ще кілька слів.

Минуло місяців із три після битви під Нансі. Оксфорд, прибравши знову попереднього ймення — Філіпсон — приїхав із жінкою до Швейцарії, Вони оселились поблизу Геєрштейну й за деякий час з Бідермановою допомогою виклопотали собі права швайцарських громадян.

Анна Геєрштейн та Артур де-Вер одружилися. Аннета оселилася з ними, доглядаючи господарства. Артур волів віддавати увагу ловам, хліборобством нехтуючи, та це ані трохи не заважало їм існувати.

Збігали роки... 1482-го — помер Арнольд Бідерман, мудрий із мудріших, з хоробріх найхоробріший проводир давньої Швейцарії.

А там далеко закордоном знову лунали події. За тієї доби лянкастри ще раз впливли на бурхливих хвилях життя.

Тоді Оксфорди обидва залишили на час нову батьківщину й ще раз брали участь у політичних справах. Коштовне намисто Маргарети дійшло своєї мети і на ці гроші зібрано військо. Воно незабаром уславилось Босвордською битвою, де зброя Оксфордів чимало сприяла успіхам Генріха VII.

Потім того Артур де-Вер із батьком знову повернули до Швейцарії.

Примітки

1

Великий хижак, птах

2

Коли влучу в стовпа, мотуза та птицю

— додержує слова англійський стрілець.

— О, дівчино, що була ласкава до мене!

Твій погляд один за всі три постріли дорожчий!

3

Право сильного

4

Відомий кат давніших часів